

JÉRÔME SPYCKET

CLARA HASKIL

„Clara Haskil a transformat
talentul în geniu.”

Alina Azario

HUMANITAS

memorii | jurnale

JÉRÔME SPYCKET

CLARA HASKIL

„Clara Haskil a transformat
talentul în geniu.”

Alina Azario

e
book

HUMANITAS

Jérôme Spycket (1928–2008) este muzicolog, critic muzical și de teatru, eseist. A scris mai multe biografii, dintre care cele mai importante sunt dedicate muzicienilor Clara Haskil, Samson François și Nadia Boulanger. A publicat: *Clara Haskil* (1975), *Un diable de musicien: Hugues Cuenod* (1979), *Scarbo, le roman de Samson François* (1985), *Nadia Boulanger* (1987), *Kathleen Ferrier* (1990), *La Vie brève de Kathleen Ferrier* (2003), *À la recherche de Lili Boulanger* (2004). *Clara Haskil*, prima lui biografie, a obținut în 1976 premiul „Claire Virenque“ al Academiei Franceze. Ediția originală franceză a scrierii despre Lili Boulanger a câștigat premiul pentru literatură acordat de Académie des Beaux-Arts.

Jérôme Spycket

Clara Haskil

© L'héritier de Jérôme Spycket

All rights reserved.

Fotografia de pe copertă: Clara Haskil (1895–1960), pianistă, în 1922;
Fotografie de Emile Gos; Fonds C. Haskil, BCU Lausanne

© HUMANITAS, 2018, pentru prezenta versiune românească (ediția digitală)

ISBN: 978-973-50-5973-6 (epub)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 021.311.23.30

JÉRÔME SPYCKET

CLARA

HASKIL

Cu o prefață de
Herbert von Karajan

Traducere din franceză de
Lidia Dumitru, Elena Ciocoiu
și Adina Cobuz

Cuprins

CLARA HASKILL

Prefață

Cuvânt înainte

I. Copilul-minune

Copilăria (1895–1905)

Exilul (1905–1913)

Berck (1914–1918)

II. Geniul disprețuit

Piedica (1919–1934)

Așteptarea (1934–1942)

Spre înălțimi (1942–1949)

III. Geniul recunoscut

Gloria (1950–1957)

Răgazul (1958–1960)

Anexe

PREFAȚĂ

Amintirile despre colaborarea mea artistică cu Clara Haskil nu sunt numeroase. Dar sunt atât de prețioase, încât mă bucur să iau parte, prin intermediul acestei prefețe, la omagiul adus memoriei mării artiste.

Într-o vreme în care pianiștii de prestigiu nu lipsesc, m-am întrebat de unde vine caracterul incomparabil al tehnicii și interpretării Clarei Haskil. Când o ascultai cântând un concert de Mozart sau Beethoven aveai senzația că totul se desfășura perfect și firesc – tempo, nuanțe, frazare –, ceea ce crea între dirijor și solist un dialog care făcea de prisos orice discuție preliminară, orice pregătiri laborioase. Artiștii-muzicieni din orchestre, atât de sensibili la calitatea acestei relații, se minunau încă de la prima repetiție și o acompaniau cu o plăcere vădită.

Oare publicul subjugat de arta Clarei Haskil bănuia drumul pe care a trebuit să-l parcurgă artista ca să ajungă la o asemenea perfecțiune? Ea însăși, ieșind la iveală din lumea magică pe care o crea și având mereu pe chip expresia uimirii în fața mulțimii care o aclama, știa oare prețul minunii pe care tocmai o săvârșise? Artistul e mereu singur, astfel că nu vom afla niciodată.

Sper ca această biografie adevărată și plină de considerație, care ne îngăduie să urmărim parcursul lung și adeseori dureros al Clarei Haskil către glorie, să fie totodată o mărturie a admirației și atașamentului pe care lumea muzicală le nutrește pentru o pianistă de neînlocuit.

HERBERT VON KARAJAN

„Ea este înzestrată cu toate calitățile care o fac un muzician de anvergură și cu încă una, singulară și la fel de misterioasă pe cât este de rară: geniul.“

CHARLES KOËLLA, Lausanne, 1923

Le dedic lui Lili și Janei Haskil această carte închinată surorii lor, Clara: fără devotamentul lor față de memoria artistei – după ce au arătat același devotament față de ea – și fără încrederea pe care mi-au arătat-o încă de la început cu atâta însuflețire, această carte nu ar fi văzut lumina tiparului.

Sper să contribuie la păstrarea unei vii amintiri a acestei muziciene de excepție și să le fie celor care luptă în umbră pentru Arta lor o sursă de inspirație și un temei să nu dispere nicidec.

J.S.

CUVÂNT ÎNAINTE

Cum se întâmplă adesea, ceea ce m-a îndemnat să scriu această carte a fost un concurs straniu de împrejurări (ale căror amănunte sunt de altfel lipsite de importanță). Nimic nu arăta că mi-era dat s-o scriu. Cu toate că am avut norocul s-o ascult pe Clara Haskil concertând, n-am fost la fel de norocos s-o și cunosc. Dar, sincer uimit de ceea ce ascultasem, mă întrebam mereu cum a fost cu puțință să nu fi devenit cunoscută publicului mai devreme: era puțin probabil să fi început să cânte la pian așa cum numai ea știa s-o facă la cei cincizeci de ani trecuți.

De fapt, Clara Haskil a dovedit din naștere, cum se spune, că are geniu muzical, și mai ales pentru pian. Geniu recunoscut întotdeauna de anumiți muzicieni adevărați, dar pe care marele public l-a trecut, inexplicabil, cu vederea atâția ani, mai ales în Franța, o țară pe care Clara o iubea și pe care o adoptase, deși a trebuit să treacă treizeci de ani înainte să o adopte și ea la rândul ei.

Ar fi lesne să facem procesul lumii muzicale pariziene – alcătuită în principal din clanuri rivale și grupuri mediocre, unde domnesc snobismul și vanitatea –, precum și procesul publicului capitalei, fără îndoială cel mai ignorant și mai pretențios din câte există – și, mai mult, astăzi pe punctul să devină și cel mai prost-crescut.

Va fi de-ajuns să citiți povestea acestei vieți și acestei cariere dedicate numai și numai Muzicii: ea constituie în sine cel mai îngrozitor rechizitoriu. E greu de închipuit că un om precum Clara Haskil a fost atât de disprețuit în Franța, țara unde se hotărâse să-și facă o carieră. Norocul ei cel mai mare a fost fără îndoială că a trebuit să fugă din această țară în momentul Ocupației. Ce gând chinuitor...

Dar povestea acestei artiste, oricât de fascinantă ar fi, este mai mult decât atât, deoarece aduce în discuție problema geniilor nerecunoscute, pe lângă care trecem câteodată fără să știm, fiindcă n-au avut șansa să se facă înțelese. Și mai pune problema oricărei cariere artistice, confruntată cu obstacole în care arta și talentul nu joacă adeseori nici un rol.

Unii susțin cu tărie că un talent autentic sfârșește întotdeauna prin a se impune. În ceea ce mă privește, n-am împărtășit nici o clipă această convingere liniștitoare (și până la urmă cam prea confortabilă): dar în principiu este foarte greu să aduci probe care să susțină contrariul, fiindcă o caracteristică a geniilor nerecunoscute este chiar faptul că nu știm de existența lor...

Și iată cum Clara Haskil o dovedește – ea însăși ESTE această dovadă, strălucitoare, copleșitoare. Desigur, ea a ajuns să cunoască gloria – și această glorie a fost atât de deosebită, încât în mai puțin de zece ani i-a adus renume mondial. Dar această faimă e atât de neînsemnată pe lângă cea pe care ar fi trebuit s-o cunoască, de fapt, Clara Haskil.

Dacă este adevărat că a fost înzestrată până la ultima ei suflare cu scânteia geniului – și ce sfârșit nemaipomenit, dincolo de tragismul lui, această moarte între două concerte, între două succese fulminante, exact cum își dorise –, vigoarea ei nu mai era ca pe vremuri. În 1950, când, la cincizeci și cinci de ani, Clara Haskil începe în cele din urmă o carieră demnă de talentul ei, este deja o femeie greu încercată, de obstacole, de boli, dezamăgiri dintre cele mai crude, nevoită să ducă o viață căreia nici cei mai tineri nu-i fac față întotdeauna.

De fapt, ea se istovește adoptând acest ritm extenuant dictat virtuozilor de viața modernă, constrânsă să-și păcălească slăbiciunea fizică: după 1958, când o boală gravă aproape că a răpus-o și când își reia parțial activitățile, cu toate că interpretarea ei rămâne la fel de desăvârșită, sonoritatea ei se împuținează câteodată până la un murmur – și fiecare concert este pentru ea o risipă de substanță vitală...

Or, deși este adevărat că a avut de suferit încă din adolescență din cauza sănătății precare, a supliniit aceste slăbiciuni printr-o energie aproape inepuizabilă, cântând la pian: vreme de mai bine de treizeci de ani, puterile fizice îi permiteau, cu aceeași bucurie ca și mai înainte, să abordeze *toate* repertoriile. Forța ei, puterea ei erau tot atât de uimitoare pe cât de inimitabile erau agilitatea și *legato*-ul său impecabil. „Vigoare masculină și tandrețe feminină“ – prin această remarcă surprinzător de concisă un critic elvețian însuma la începutul anilor '30 caracteristicile interpretării ei.

De-a lungul celor treizeci de ani, numai Elveția i-a recunoscut meritele, a celebrat-o și a ridicat-o în slăvi: Clara Haskil a păstrat o recunoștință profundă acestei țări, care i-a devenit apropiată. Și mai este o țară și mai mică, Olanda, care a contribuit mai târziu, hotărâtor, la avântul carierei sale.

Oare cât de faimoasă ar fi ajuns dacă alții ar fi descoperit-o încă din 1920? Și care ar fi fost astăzi discografia ei, din nefericire foarte restrânsă și realizată câteodată în condiții nedemne de ea, dacă ar fi avut șansa să-și aleagă lucrările, colegii și să înceapă înregistrările cu mult mai devreme? Nu te mâhnește profund să te gândești că nu a rămas, de pildă, nici o mărturie a interpretărilor ei din Brahms, inegalabile după spusele celor care au avut privilegiul să le asculte (excepție făcând participarea ei la înregistrarea, astăzi de negăsit, a *Cvintetului în fa minor*)? Nu este regretabil că unele benzi inedite așteaptă de cincisprezece ani o posibilă publicare?

Dar mai ales Clara Haskil ar fi putut foarte bine să rămână în anonimat pentru totdeauna, și să nu cunoască nicicând gloria dobândită mai târziu, care i-a adus câteva clipe de fericire, o fericire în care nu mai credea: la câteva luni distanță, în 1942, în două rânduri, s-a furișat miraculos din calea morții. Dacă ar fi pierit atunci, cine și-ar mai aminti astăzi măcar de numele ei? La patruzeci și șapte de ani, o vârstă la care unele cariere se apropie de sfârșit, ar fi luat cu ea și geniul său despre care foarte puțini norocoși le-ar mai vorbi cu nostalgie interlocutorilor neîncrezători: „Dacă ar fi fost ceva atât de nemaipomenit, s-ar fi știut.“

Ei bine, nu, nu s-a știut! Și totuși, puțini artiști au fost ajutați constant, așa cum a fost ea. A ajuns să-i cunoască pe cei mai mari muzicieni, mecena cei mai generoși; iar dacă viața ei este o luptă disperată împotriva propriilor ei exigențe îndreptate către sine însăși și împotriva neînțelegerii celorlalți, ea a avut mereu conștiința lucidă a valorii și o recunoștință profundă pentru tot ceea ce prietenii ei făceau pentru ea.

Descoperind-o, urmărindu-i pașii, ți se revelă un personaj deosebit de bogat și complex, o personalitate cu puternice accente aflate în contradicție, neobișnuită, fără îndoială, cu excesele ei (chiar ea credea despre sine că este un „tiran“), dar mai ales avea un simț înăscut al calității în tot ceea ce făcea, atât de înalt, încât cei care au avut norocul să-i fie apropiați îi păstrează o recunoștință plină de admirație pentru influența ei în viața lor. Pentru cei care au cunoscut-o îndeaproape, care au înțeles-o, au acceptat-o și au îndrăgit-o așa cum era, amintirea vocii sale răgușite și aspre, a zâmbetului ei atât de frumos, a spiritului ei viu, a comorilor ei de tandrețe ascunsă, și mai ales a strălucirii ei atât în plan muzical, cât și în cel uman, stăruie, aureolată de bucurie, și, mă tem, de nedescris în cuvinte.

Oare ar trebui să mărturisesc că, după ce am depus atâta efort în munca de cercetare pentru scrierea acestei cărți, am vrut, pentru o clipă numai, să

renunț? Nu din dezinteres, ba chiar dimpotrivă, ci de teamă că nu mă pricep să-i fac dreptate acestei femei remarcabile, atât de exigentă mai ales față de ea însăși, încât până și cea mai mărunță inexactitate ar putea fi o trădare. De teamă că nu aș ști să transpun, încetul cu încetul, ceea ce descopeream și sentimentele care mă încercau. De teamă că n-o să fiu în mod riguros onest, pentru a nu leza memoria unei ființe cu predilecție tainice, reținute și pline de pudoare.

Vreme de mai bine de un an, am trăit neîncetat împreună cu Clara Haskil: mi se pare acum că am cunoscut-o cu adevărat, că i-am fost prieten, mi-am închipuit că și ea ar fi răspuns prieteniei mele cu aceeași tandrețe pe care o avea uneori față de cei apropiați...

La urma urmei, mi-am stăpânit scrupulele. Bineînțeles că nu pornesc la drum înainte să mă asigur: însă unele fapte materiale poate că sunt ușor decalate în timp, amintirea martorilor nefiind întotdeauna în acord cu datele. Atunci când a fost cu puțință, i-am lăsat cuvântul Clarei Haskil înseși: scria mult și cu ușurință. Deși o mare parte a corespondenței sale a fost distrusă, după cum și-a dorit, au mai rămas câteva sute de scrisori care i-au aparținut și care ne permit s-o însoțim aproape pe tot parcursul vieții ei. Cele mai multe dintre aceste scrisori sunt în franceză, dar altele sunt în germană și, bineînțeles, în română. Într-una dintre ele am găsit motivația de care aveam nevoie ca să-mi continui munca de cercetare.

Judecând aspru rândurile pe care i le-a dedicat, ea îi scrisese cu puțin timp înainte de moarte unuia dintre cei mai vechi și devotați prieteni ai săi, Joseph Morpain¹:

¹. Joseph Morpain (1873–1961), pianist francez, profesor la Conservatorul din Paris și la Școala Normală de Muzică. (N. tr.)

„Poate că, într-o bună zi, altcineva va scrie lucruri adevărate și cumpătate pe care aș vrea să le împărtășesc, întrucât ele merită să fie spuse publicului care îmi este credincios și binevoitor și prietenilor care mi-au dat tot ce aveau mai bun, adică inima lor, în decursul unei vieți întregi...”

În orice caz, am scris această carte din inimă, ceea ce mă face să nutresc speranța că și Clara Haskil ar fi acceptat-o.

J.S.

Paris, 24 iunie 1974

I COPILUL-MINUNE

Copilăria

1895–1905

București, 7 ianuarie 1895. Orașul este acoperit de o plapumă de zăpadă. Pe Strada Bravilor² la numărul 7 – o străduță care dă în Calea Călărașilor, un mare bulevard care străbate centrul orașului –, într-un apartament la primul etaj al unei case modeste din cărămidă văruiată, o fetiță stă bosumflată: urmează să împlinească patru ani (s-a născut în 1891, pe 27 ianuarie – în aceeași zi cu Mozart). O cheamă Lili Haskil. Este singură în camera aceea mare, care era plină de viață de obicei, și nici chiar pianul cu coadă – un Bösendorfer uriaș, care este unul dintre cei mai buni tovarăși de joacă ai ei – nu o atrage: de altfel, i s-a spus să nu facă gălăgie. O surioară mai mică tocmai a venit pe lume, dându-i peste cap universul familiar: în seara aceea, pentru prima dată, mama ei nu va veni s-o învelească și s-o sărute de noapte bună. Și Lili e supărată pe această soră mai mică...

². Este vorba de fapt de strada Mihai Bravu. (N. tr.)

Dar supărarea îi va trece repede. Ritmul firesc al vieții se reia în curând între tatăl și mama ei, de vreme ce nou-venita, pe care o vor numi Clara, își ocupă locul în familie. O familie încheată, fericită, cu un trai liniștit...

Știm prea puține despre cei din familia Haskil (se pare că numele vine dintr-un cuvânt evreiesc care înseamnă „înțelept”), cu excepția faptului că este vorba despre o familie de evrei din Basarabia, deci aflați sub dominație rusă; un fel de aristocrație în cadrul comunității evreiești, și poate tocmai acesta este motivul pentru care ne lipsesc o mulțime de informații. De fapt, Isaac Haskil, tatăl surorilor Lili și Clara și, mai târziu, al Janei, avea un magazin cu articole pentru menaj, aflat la parterul apartamentului din Strada Bravilor, iar pe vremea aceea îndeletnicirea de negustor era privită cu un oarecare dispreț în acea comunitate. Părinții lui muriseră când i s-a născut prima fiică, Lili (care a primit totuși numele bunicii sale paterne, așa cum era tradiția), și, deși se știe de existența unui frate și a unei surori, se pare că aceștia nu au ținut legătura cu tânăra familie.

Pesemne că nici căsătoria lui Isaac Haskil, care în 1889 avea 32 de ani, cu Bertha Moscona nu fusese văzută cu ochi buni: Bertha, care avea atunci

24 de ani, era al treilea copil dintr-o familie cu șase, părăsiți cu toții de tatăl lor. Cu rădăcini spaniole (genealogia lor își are începutul la 1300), persecutată de Inchiziție, familia Moscona a părăsit Spania și a căutat să se refugieze în Turcia, unde sultanul îi primea bine pe evreii izgoniți. Cei din familia Moscona se vor stabili în cele din urmă în Bulgaria, pe-atunci provincie turcească, în zona Tatar Badzargic: bunicul Berthei a lucrat ca medic acolo, tatăl ei, David, și-a făcut școala tot acolo, a fost profesor și s-a căsătorit cu foarte tânăra Rebecca Aladjem, în vârstă de numai 16 ani.

Cum se întâmpla de obicei cu mai toate femeile din Turcia la acea vreme, Rebecca nu știe prea multă carte: avea însă tărie de caracter, era înzestrată cu o memorie extraordinară și cu o fire vioaie (a învățat să citească după vârsta de 50 de ani), calități care aveau să-i fie de folos mai târziu.

Așadar, David și Rebecca au avut împreună șase copii: Mayer, Clara, Bertha, Avram, Ernestina și Isaac. Apoi David a hotărât să-și aducă întreaga familie la București, unde va preda în sânul comunității evreiești. Curând însă, pe neașteptate, se va depărta de numeroasa lui familie, plecând la Viena și stabilindu-se acolo fără să-i mai pese de moștenitorii lui legitimi.

Rebecca Moscona va ține piept cu îndrăzneală consecințelor acelui abandon: comunitatea evreiască îi alocă o pensie modestă cu ajutorul căreia se poate întreține, întrucât nu știa să facă nimic altceva decât să se ocupe de casă. Și trei dintre copiii ei erau încă mici.

Din fericire, Mayer, cel mai mare dintre copii, își făcuse deja un rost: dar va căuta să se descotorosească iute de povara familiei sale numeroase și nu-și va ajuta deloc mama. În cele din urmă va ajunge un iscusit om de afaceri și va face bani din afacerea cu o fabrică de hârtie, dar nu va păstra legătura cu nici unul dintre frații și surorile lui.

Cel de-al doilea copil, Clara, a murit la nici 20 de ani; o muziciană foarte înzestrată, a urmat cursuri strălucite de pian la Conservatorul din București, unde intrase la 14 ani. În amintirea ei, Bertha, care o admira cu înflăcărare pe sora ei mai mare, avea să-i pună numele Clara celei de-a doua fiice.

Chiar Bertha este cea care își ajută cel mai mult mama și-și sprijină întreaga familie: și ea este muziciană talentată, stăpânind foarte bine pianul, dar are mai ales o înclinație către limbile străine, dă lecții de germană (pe care a învățat-o singură) și de franceză. Nimic n-o împiedică să-și continue studiile și să se intereseze de toate acele materii care țin de cultivarea spiritului: poezie, filozofie, istorie, arte etc. Este o tânără mică de statură, dar foarte frumoasă, de o mare distincție și cu o inteligență deosebită.

Curând, Avram, al patrulea copil, va pleca la Viena; pasionat de chimie, vrea să facă studii de medicină, dar dezlănțuirea mișcării antisemite în România reprezintă pentru el un obstacol insurmontabil. În vremurile acelea un evreu nu-și avea locul în ierarhia medicală din țară, căci statutul lor oficial era următorul: „Un străin lăsat neocrotit de o putere la fel de străină!“ Oficial, nici un evreu nu putea să ocupe un post de funcționar. Având o inteligență remarcabilă, Avram va obține ușor o bursă la Viena pentru a se înscrie la Universitate, dar va fi nevoit să renunțe la cetățenia română pentru cea austriacă. Fiind de asemenea foarte talentat la limbi străine, își va plăti ultimii ani de studii dând lecții de franceză, italiană, spaniolă și engleză, limbi pe care le vorbea cu ușurință (ca și germana, bineînțeles), fără să fi trăit vreodată în vreuna dintre aceste țări.

În ceea ce o privește pe tânăra Ernestina, pe care mama ei n-o striga decât Esther, va intra în conflict cu aceasta: va părăsi familia și nu se va mai întoarce niciodată.

În sfârșit, Isaac, mezinul, merge încă la școală: dar, mult mai inteligent decât fratele său Avram, își va dovedi în curând aptitudinile extraordinare în domeniul matematicii, știință în care va deveni de foarte tânăr o autoritate de necontestat și de mare prestigiu. Va fi actuar și mai apoi director al Naționalei, una dintre primele societăți române de asigurări.

De altfel, el se va impune ca adevăratul cap al familiei, îndurând până la moarte, cu discreție, demnitate și o seninătate constantă, cea mai aspră povară.

Una dintre primele manifestări de autoritate va fi „românizarea“ numelui de familie din Moscona în Moscuna.

Dar în 1889, când Bertha se căsătorește cu Isaac Haskil, ea este încă Moscona: nici ea și nici tânărul ei soț nu primiseră, propriu-zis, o educație religioasă, și chiar dacă le mai rămăsese un rest de credință nu erau practicanți. Nici fetele lor nu aveau să fie: Bertha Haskil le puneă doar să zică o rugăciune scurtă seara, înainte să meargă la culcare. Câtă vreme a fost singurul copil din casă, Lili spunea rugăciunea în germană, prima limbă pe care a vorbit-o, înaintea românei: mama ei voia s-o cruțe de eforturile pe care ea însăși fusese nevoită să le facă pentru a învăța, adultă fiind, această limbă grea. La început nu i-a vorbit decât în germană, și până la nașterea Clarei fetița nu putea să-și înțeleagă tatăl, care nu-i vorbea decât în română! Odată cu venirea pe lume a Clarei, a învățat în sfârșit româna.

Dar Bertha Haskil nu s-a mulțumit s-o învețe pe Lili limbi străine: încă de timpuriu i-a stârnit curiozitatea față de muzică și, pentru că fetița s-a arătat destul de interesată, a învățat-o să cânte la pian. Când s-a născut Clara, Lili se pricepea destul de bine și micuța Clara a crescut legănată de sunetele acelui instrument la care-i cântau când mama, când sora ei.

Astfel s-au scurs, netulburați, primii ani din viața Clarei: copil ascultător, tandru, puțin visător, cu care Lili se joacă mult și pe care o adoră.

Pe la vârsta de 3 ani, Clara vrea să-și imite sora și pune mâinile pe claviatura pianului: fără să fi învățat nimic, cântă mână de instinct, încercând să reproducă melodiile pe care le auzea. În scurt timp, îndrumată de mama ei, demonstrează că are o ureche muzicală remarcabilă, precum și dexteritate.

Pe 17 octombrie 1898, Bertha Haskil aduce pe lume o a treia fiică, pe Jana: lucrurile merg bine și viața își reintră în cursul ei firesc, până când într-o noapte de decembrie a aceluiași an izbucnește un incendiu în clădirea în care locuiau cu toții, nimicind mai ales apartamentul familiei Haskil, forțată să iasă în fugă afară, în frigul pătrunzător.

Este una din primele lovituri pe care i le va da viața, având consecințe importante pentru viitorul întregii familii, și mai ales al Clarei.

În timpul incendiului, Isaac Haskil, după ce și-a scăpat din primejdie copilele și apoi a încercat să salveze ce-a mai putut din calea flăcărilor, s-a îmbolnăvit de pneumonie. Prost îngrijit, nu se va mai recupera și va muri câteva luni mai târziu, pe 2 iulie 1899.

Clara este zdruncinată de moartea tatălui, pe care nu o înțelege. La scurt timp, când se îmbolnăvește și ea de pneumonie, îi întreabă pe ceilalți: „Nu-i așa că și eu am să mor?”

Așadar, la numai 34 de ani, Bertha Haskil se trezește singură cu cele trei copile: Lili, care are 8 ani, se poate considera deja copil mare, dar Clara nu are decât 4 ani, iar Jana, abia zece luni. După aproape douăzeci de ani, va ajunge să cunoască aceleași probleme ca și mama ei: le va ține piept ca o adevărată Moscuna, cu demnitatea și curajul dobândite din familie.

Cu toate astea, situația materială nu este strălucită: în timpul incendiului cele câteva bijuterii pe care le deținea s-au mistuit. Pianul Bösendorfer, avariat, avea asigurare, astfel încât a fost înlocuit și trona acum în noul apartament, închiriat în același cartier. Dar viața merge înainte!

Din fericire, Isaac, deși nu are încă 30 de ani, își va ajuta sora, susținând-o moral și material, așa cum va face până la sfârșitul vieții: din acea clipă el

devine stâlpul familiei, centrul ei de echilibru, sub privirea tutelară a Rebeccăi, a cărei autoritate morală se va resimți până la moartea ei, în 1911.

Dar Bertha Haskil – pe care nimeni, în afară de cercul intim al familiei, nu o va striga altfel decât doamna Haskil – nu se mulțumește doar cu sprijinul fratelui său, care nici nu le-ar fi de-ajuns: începe să dea lecții de pian, de franceză, de germană, de italiană și chiar de greacă, căci această femeie minunată nu-și pune opreliști și lucrează neîncetat pentru ea însăși. Când trebuie să dea lecții în afara casei, mama ei vine să aibă grijă de „micuțe“, dar doamna Moscuna nu vede cu ochi buni preocupările ei: copiii cresc fără tată, așa că trebuie să simtă cel puțin prezența mamei lor.

Bertha face întocmai și renunță la lecții, dar își deschide un mic atelier de croitorie acasă: și astfel se poate ocupa și de copiii ei. Poate să continue să le învețe să cânte la pian pe Lili și pe Clara, care dovedește deja un talent din ce în ce mai surprinzător: poate să cânte la pian, după ureche, tot ce aude la Lili.

Spre sfârșitul lui 1899 un fost coleg de școală de-al lui Avram, un anume Chiriac, dirijor de cor la București, o aude pe Clara și, uimit de precocitatea copilului, o aduce în fața unuia dintre prietenii lui, George Ștefănescu, profesor de canto la Conservatorul din București. Acesta din urmă este, la rândul lui, uluit; o vede pe Clara în mai multe rânduri, dar într-una din zile îi interpretează o sonatină de Mozart pe care nu o mai auzise înainte: ea se așază îndată la pian și cântă de la un capăt la celălalt, fără greșală, bucata muzicală pe care nu o auzise decât o singură dată. Apoi o cântă din nou... transpunând-o!

Din această clipă, cariera Clarei este hotărâtă: totuși, ea va mai exersa mai bine de un an cu mama ei, înainte să intre la Conservator, în toamna anului 1901, la clasa doamnei Zenide.

Bătrâna profesoară, cu principii de neînduplecat, nu este convinsă de talentul copiilor-minune: așadar, o pune pe Clara să lucreze într-un mod destul de anost, și fetița, care abia aștepta să se așeze la pian, începe să se plictisească. Face game, exerciții și când în sfârșit este lăsată să interpreteze o bucată trebuie s-o descompună, s-o cânte separat cu fiecare mână. Se miră în sinea ei: „De ce să-mi despart mâinile, de vreme ce pot să cânt cu amândouă?“

Nu pare deloc să fie un succes, dar la sfârșitul anului Avram se întoarce de la Viena: și el se arată fermecat de nepoțica lui, pe care o îndrăgește imediat.

Din acea clipă nu se va mai gândi decât la cariera Clarei, pe care vrea să o ia sub ocrotirea lui: la București, îi spune surorii sale, Clara n-are să facă nimic. „Încredințează-mi-o: o voi lua cu mine la Viena, unde va putea urma cu adevărat studii muzicale.“

De fapt, nici nu mai încapе vorbă ca fetița să continue multă vreme să lucreze cu doamna Zenide. Bertha Haskil nu cedează ușor insistenței fratelui său: desigur, nu rămâne impasibilă la unele argumente (Clara crește ca un copil normal, dar este plătândă și îngrijirile medicale lasă de dorit la București), dar nu vrea să se despartă de fata ei, nu vrea să înstrăineze o copilă de numai 6 ani de familie și să i-o încredințeze fratelui ca s-o ducă într-o țară străină.

Cu atât mai mult cu cât acest frate este un personaj straniu, complicat. La începutul anului 1902, Avram are 35 de ani: foarte inteligent, deosebit de instruit, înzestrat cu o sensibilitate accentuată, arată ca un „haiduc din Carpați“, cu mustața lui neagră și deasă, sprâncenele groase și o privire pătrunzătoare, cu început de chelie și vocea groasă, aspră. Deși nu foarte înalt, are o anumită prestanță în mișcări și multă distincție.

Celibatar convins, a studiat deci medicina la Viena, unde și locuiește: dar, fiind deosebit de sensibil, n-a putut să îndure tot ce a văzut în spitale în timpul studiilor și, îndată ce s-a văzut cu diploma, a refuzat să-și practice meseria. A invocat faptul că nu avea mijloacele necesare să-și deschidă un cabinet, dar se pare că o întâmplare nefericită a stat la baza repulsiei lui față de medicină, care l-a marcat pe viață: proaspăt absolvent al Școlii de Medicină, a fost chemat să îngrijească pe cineva din familia unei cunoștințe. I-a pus un diagnostic greșit și, deși urmările nu au fost grave, acest lucru l-a tulburat: din ziua aceea avea să-și piardă pentru totdeauna încrederea în sine. Dar poate că și orgoliul lui a avut de suferit: cei din familia Moscuna aveau o mândrie înnăscută, un fel de exigență de castă. Toți își cunoșteau măsura valorii, și Avram nu voia să fie mai prejos.

De-aici îi venea, cu siguranță, și amărăciunea aceea care, odată cu trecerea anilor, se va accentua până se va preschimba în veritabilă mizantropie. Tot de-aici izvorăște și sentimentul cumplit de frustrare în ceea ce privește aspirațiile lui artistice: este cu adevărat pasionat de muzică și un bun muzician, are o voce foarte frumoasă de bas și cântă și la violoncel, destul de bine cât să facă parte pentru scurtă vreme dintr-o orchestră din Viena. Dar niciodată nu va fi mai mult de-atât...

Însușirile excepționale pe care simte că le are Clara nu trebuie irosite! Întrevede astfel cumva mijlocul de a se împlini în sfârșit prin intermediul fetiței. Dacă el nu reușise să fie mai presus decât alții, cu siguranță va reuși s-o ajute pe Clara să fie. Desigur că numai la gândul acestei „opere“ inima îi tresaltă de bucurie.

Așadar, neconținut, își va asalta sora.

În tot acest răstimp, nebănuind lupta a cărei miză era chiar ea, Clara duce traiul firesc al unei copile iubite, numai că lângă cea mai frumoasă păpușă a ei se află și un pian de concert: este cuminte, reținută, dar și ușor de înveselit și de-o naivitate fermecătoare. I se povestește într-o zi că alături, la vecini, se află un câțel care cântă la pian. Ține cu tot dinadinsul să-l vadă: este dusă, bineînțeles, să vadă câțelul, care, firește... Este dezamăgită și mai ales jignită, dar nu vrea s-o arate: „Mă gândeam eu că nu poate să cânte Bach... dar cel puțin o polcă – până și un câțel ar trebui să știe una!“

Mai târziu, cineva o întreabă: „Ce mănâncă vacile fără oprire?“ „Răbdare“, răspunde ea, și Clara, povestind anecdota spre sfârșitul vieții, adăuga, cu o oarecare mirare: „Și mă socoteau proastă!“

Dar la pian nu conținește să-i uimească pe toți cei care o ascultă: dirijorul Dinicu o prezintă reginei Elisabeta (mai cunoscută sub pseudonimul ei literar, Carmen Sylva), care se arată fermecată de copilă și o invită în mai multe rânduri la palat s-o asculte cântând. Îi acordă chiar o bursă din veniturile personale (pe care regele Carol o va transfera Ministerului Instrucțiunii Publice), pentru a-i oferi șansa să urmeze studiile la Viena.

Între timp, după nenumărate discuții cu Bertha (și cu consimțământul final al lui Isaac), Avram are sorti de izbândă.

Clara se întristează că trebuie să plece, că-și părăsește casa, surorile (Jana urma să împlinească 3 ani), dar ține mult la unchiul său, despre care știe deja că este drăguț cu ea și care ține foarte mult la fetiță. Are încredere în el; și, chiar dacă este puțin speriată de plecare, perspectiva unei noi vieți, descoperirea unui oraș cu totul necunoscut, promisiunea unei lungi călătorii cu trenul – și, bineînțeles, despărțirea de doamna Zenide – sunt îndeajuns de multe motive încât să-și stăpânească teama, deși izbucnește în plâns când pornește trenul.

În sufletul doamnei Haskil, despărțirea nu este decât temporară: ea speră în secret să poată pleca la rându-i din București (un oraș unde antisemitismul care ia amploare o înspăimântă) și mai apoi să meargă la Avram împreună cu celelalte două fiice ale ei, pentru a-și reuni familia. Nu

va putea să-și îndeplinească nicicând această dorință, în ciuda perseverenței sale, și fără-ndoială că adeseori va regreta momentul în care a cedat insistenței lui Avram.

La începutul lunii aprilie a anului 1902, Avram, ținând-o pe Clara de mână, ajunge la Viena. Sosirea nu pare s-o fi impresionat prea mult pe Clara, care deja vorbește și înțelege germana îndeajuns de bine cât să nu se simtă o străină derutată, cel puțin nu în această privință. Va face progrese rapide, dar va vorbi mereu această limbă cu un accent dur, și va avea turnuri de frază foarte personale.

Avram se cazează într-o pensiune modestă și se pune deja în slujba viitorului Clarei. O duce în fața somităților lumii muzicale vieneze, profesorii Leschetizky și Anton Door, care nu-i înșală așteptările. Celebru pianist, Anton Door rămâne atât de impresionat de ceea ce descoperă în Clara, încât scrie pentru *Neue Freie Presse* (un cotidian vienez important) o notă pe care ziarul o publică la rubrica de noutăți muzicale:

Profesorul Anton Door ne atrage atenția asupra unei fete al cărei talent este, fără-ndoială, excepțional. Acesta ne scrie: „Zilele trecute, m-a vizitat un medic venit tocmai din România ținând de mână o fetiță de șapte ani, fiica unei văduve. Acest copil este o minune: n-a avut niciodată o pregătire muzicală adevărată, dar nici nu era nevoie, de vreme ce indiferent ce interpretează, ajutându-se de mâinile ei micuțe, numai după ureche, nu se încurcă și, mai mult, poate să cânte în orice tonalitate. I-am arătat o sonată, ușoară, de Beethoven: a descifrat-o ireproșabil, fără întrerupere.

Și astfel ne aflăm în fața unui mister: această maturitate în mintea unui copil este, într-adevăr, tulburătoare.“

Clara nici nu-și bănuia precocitatea, care i se părea firească și pentru care nu o încerca nici cea mai mică urmă de mândrie: în ciuda faptului că toți cei care o ascultă cântând se minunează, rămâne aceeași fetiță timidă, reținută, cuminte, ca și la București.

În cele din urmă, Avram încredințează copilul profesorului Richard Robert³. Se pare că, din toate punctele de vedere, nici că putea să facă o alegere mai bună: Robert era un profesor deosebit (va fi, printre altele, și profesorul lui Rudolf Serkin⁴), al cărui har pedagogic era dublat de calitatea umană. Anka Bernstein, care i-a fost asistentă mulți ani, povestește prima vizită a Clarei în casa familiei Robert:

3. Richard Robert (1861–1924), pianist, compozitor și critic muzical austriac, profesorul unora dintre numele mari ale muzicii mondiale, precum dirijorul Kurt Adler, compozitorul Hans Gál, pianistul Rudolf Serkin și dirijorul George Szell. Profesorul Clarei Haskil între 1903 și 1905, în cadrul Conservatorului din Viena. (N. tr.)

4. Rudolf Serkin (1903–1991), pianist născut în Boemia, stabilit în Elveția odată cu ascensiunea naziștilor la putere, apoi în Statele Unite; renumit pentru interpretarea operelor lui Beethoven. (N. tr.)

Parcă o și văd pe Clara venind împreună cu unchiul ei: timidă și speriată, uitându-se la noi cu colțul ochiului, cu teamă pentru ceea ce avea să urmeze, în vreme ce unchiul său vorbea cu profesorul. Dar el și soția lui – cei mai amabili oameni pe care i-am cunoscut vreodată – au tratat-o pe Clara cu o asemenea căldură sufletească, încât gheața s-a spart îndată.

De fapt, toți cei din casa familiei Robert au prins drag de Clara, iar fetița, înconjurată de oameni atât de afectuoși, își va pierde sfiala și se va dezvolta atât pe plan muzical, cât și pe plan emoțional.

Soții Robert nu aveau copii, astfel că au adoptat-o pe Clara și fetița își petrecea o bună parte din timp cu ei; avea până și un colț al ei în salon, unde-și ținea jucăriile pe care i le dăruiseră, și nu era neobișnuit să-l vezi pe marele profesor jucându-se împreună cu micuța lui elevă.

De altfel, Avram nici n-ar fi putut să aibă grijă tot timpul de nepoata sa; bursa anuală de 1800 de franci acordată pe trei ani de regina României (și apoi reînnoită pentru încă doi ani), deși însemnată, nu era îndeajuns pentru amândoi, așa că Avram începuse din nou să dea lecții de limbi străine. Cei doi, Clara și Avram, se întâlneau atunci când luau împreună masa la restaurant, ceea ce nu era nici pe departe cel mai potrivit regim alimentar pentru un copil de vârsta ei – cu atât mai mult cu cât fetița nu avusese niciodată poftă de mâncare. Încă de la București nu-i era foame decât arareori și, până ce mama ei i-a descoperit șiretlicurile, i se întâmpla adesea să-i dea bucata ei de carne pisicii, pe sub masă...

Pe plan muzical, profesorul Robert era copleșit de inteligența, de înzestrarea și îndemânarea copilei, care în câteva luni a făcut progrese uluitoare: îi dedica o bună parte din timpul său, iar ea nu avea bucurie mai mare decât să cânte pentru el sau câteodată împreună cu el, la două pianе.

Anka Bernstein, care lucra și ea cu Clara, notează:

Fie că era vorba de Bach, de Schumann sau de Chopin, totul era viață, sensibilitate, grație, temperament; totul era înțeles, simțit, perfect până în cele mai mici detalii tehnice.

Fără-ndoială, lângă profesorul Robert a deprins Clara tehnica aceasta, care, alături de celelalte înzestrări naturale extraordinare, îi va permite întreaga viață să depășească dificultățile de toate felurile, mai ales imposibilitatea de a exersa la pian cu lunile sau chiar cu anii. A mai avut și alți profesori, dar cei trei ani petrecuți la Viena alături de Richard Robert au pus fără îndoială bazele tehnicii sale ieșite din comun.

Cu toate că iubea pianul – putea să cânte ore în șir fără să se roage cineva de ea și fără să obosească –, Clara a fost uluită când l-a ascultat pe violonistul Joachim interpretând Brahms la un concert la care o dusesse unchiul ei la puțină vreme după ce au ajuns în Viena: descoperind acolo magia viorii, i-a spus că și-ar dori să învețe să cânte la acest instrument.

Așa se întâmplă că, în timp ce făcea progrese „uimitoare“ la pian (după spusele unei colege de atunci, Thea Leischner), a început să studieze și vioara: aceeași îndemânare, instinctul pentru instrument, pentru mânuirea arcușului i-au permis să sară etapele – deși, după cum va mărturisi, nu a exersat niciodată în afara lecțiilor. Profesorul Robert credea totuși că pianul trebuie să rămână „primul“ ei instrument, fiindcă pentru el dovedea un talent înnăscut.

Pe lângă lecțiile de muzică, Clara merge și la școală, ca toți copiii de vârsta ei, urmărită îndeaproape de unchiul ei.

Sunt demne de admirat activitățile acestei fete de numai șapte ani, care nu are o constituție prea robustă, dar care la Viena se bucură de condițiile necesare unei vieți echilibrate: în afară de prezența unchiului său, găsește în mijlocul familiei Robert un adevărat cămin. Anka Bernstein este mai degrabă pentru ea o soră mai mare decât o corepetitoare, iar copiii de vârsta ei de la școală sunt o contrapondere fericită a lumii adulților în care trăiește mai tot timpul.

Tot în casa profesorului Robert cunoaște și alți elevi: în general sunt mai mari, dar câțiva sunt de vârsta ei. Printre aceștia, micuțul George Szell, un alt copil-minune, care vine și el să ia lecții. Cei doi copii se întâlnesc adeseori în casa profesorului Robert, dar George este neastâmpărat și crede despre Clara că e mult prea cuminte. Mulți ani mai târziu, când viața profesională îi aduce din întâmplare împreună, se îmbrățișează: „Ei bine, Clara, tot la fel de prostuță?“ „Și tu, la fel de obraznic?“

Se știu foarte puține lucruri, de fapt, despre această perioadă din copilăria Clarei, despre care ea nu vorbea niciodată și din care nu părea să fi păstrat prea multe amintiri; totuși, putem să ne închipuim că a fost una dintre cele

mai liniștite perioade din viața ei – și totodată una dintre cele mai fericite, în ciuda înstrăinării de București, unde își dorește cu ardoare să se întoarcă. Clara este, mai întâi de toate, sensibilă la afecțiunea de care e înconjurată, și toată viața nu va putea să înflorească, să se dezvolte decât printre oamenii care o tratează cu simpatie și afecțiune. Anka Bernstein evidențiază în amintirile sale recunoștința pe care o manifesta Clara în fața dovezilor de afecțiune primite.

Într-una din zile, poate pentru că a făcut vreo greșeală sau nu a fost ascultătoare, Avram se supără și într-un moment de furie îi strică păpușa fetiței, care izbucnește într-o adevărată criză de deznădejde: Avram încearcă atunci s-o împace – dar răul fusese făcut deja, și niciodată nu-și va mai dori vreo păpușă. Se pare că această întâmplare nefericită a marcat-o adânc pe Clara, care, deși foarte reținută față de ceea ce avea legătură cu trecutul său, a povestit mai târziu mai multor prieteni incidentul, adăugând (cu acea exagerare firească a amintirilor de copil) că plânsese mai multe zile la rând fără să se poată stăpâni...

Oricum, lumea în mijlocul căreia trăiește la Viena îi este prielnică, iar înzestrările sale se manifestă tot mai clar și înfloresc. În luna noiembrie a anului 1902 are loc prima ei apariție în public – urmată de prima critică: o cântăreață renumită, doamna Mancio, organizează, în scopul unei opere de binefacere pentru copii, un concert în matineu, executat în cea mai mare parte de muzicieni foarte tineri.

Clara se face remarcată în cadrul acestui eveniment interpretând mai întâi alături de un tânăr violonist o mică sonată de Schubert, apoi, ca solistă, o fugă de Händel, o *Pagină de album* de Grieg și *Variațiuni în sol major* de Beethoven.

Criticul de la *Neue Freie Presse* care scrie despre eveniment relatează:

Micuța româncă Clara Haskil, în vârstă de 7 ani, a arătat ce poate să înfăptuiască un mare talent într-un interval atât de scurt – nu studiază pianul decât din luna aprilie.

Progresele sale apar și mai spectaculoase un an mai târziu, când, pe 15 noiembrie 1903, cântă din nou în fața unui public, de data aceasta un *Trio în sol major* de Haydn și (acompaniată la pian) *Concertul în la major* de Mozart (nr. 23, K. 488). Tot în *Neue Freie Presse*, pe 16 noiembrie, citim:

Eleva lui Richard Robert, Clara Haskil, a cărei interpretare fusese deja lăudată anul trecut, a crescut pe plan muzical – deși fizic este micuță:

această fetiță, conștiincioasă, încă trebuie să se așeze pe marginea scaunului ca să atingă pedalele. Dar mâna ei este și mai puternică, atacul mai îndrăzneț, sonoritatea mai plină, iar înțelegerea ei muzicală și frazarea sunt excepționale, mai ales când cântă Mozart.

Dar Clarei i se pare acum că timpul trece încet: o încearcă, din ce în ce mai tare, „dorul“, un cuvânt românesc care traduce laolaltă nostalgia, melancolia, durerea înstrăinării de țară.

Va trebui să mai aștepte câteva luni înainte să se întoarcă, în vara anului 1904, în România. Într-o casă închiriată de Isaac pentru toată familia la Brașov, destinație turistică din Transilvania (aflată la câteva sute de kilometri nord de București, nu foarte departe de Sinaia, reședința de vară a familiei regale), își va regăsi bunica, mama și cele două surori. În ciuda diferențelor de vârstă (Lili are 13 ani și Jana doar 6 ani), acestea se înțeleg de minune: cu Lili cântă la pian (sau la vioară), cu Jana (care începuse la rându-i să învețe pianul) se joacă ca un copil de vârsta ei, în grădina mare din jurul casei. Este o perioadă veselă, netulburată, fericită, căreia Clara îi va păstra mereu o amintire senină.

Apoi trece din nou prin tristețea despărțirii, întoarcerea la Viena în toamna anului 1904. Doamna Haskil îl roagă în zadar pe Avram să i-o lase pe Clara, pe care a regăsit-o cu bucurie, dar fratele său, pe bună dreptate, crede că experiența de la Viena este cât se poate de concludentă și că trebuie să continue. De altfel, a luat-o pe Clara în grija lui și nici nu se pune problema să dea înapoi.

Se pare că, începând cu această perioadă, afecțiunea lui Avram pentru Clara ia o formă exclusivă, chiar posesivă, și începe să-i încolțească în minte un proiect: s-o ducă pe Clara la Paris. Consideră că fetița va fi învățat deja tot ceea ce pregătirea cu profesorul Robert putea să-i ofere și că va fi bine pentru ea să aibă și alți profesori. Hotărârea în sine nu e de criticat, dar fără-ndoială e luată în grabă. De fapt, cu siguranță că atașamentul Clarei față de familia Robert și Anka Bernstein – care se manifestă și după întoarcerea lor din România – îi stârnește invidia.

Din acest moment, mai mult sau mai puțin conștient, va face tot ce-i stă în putință să rupă – sau să împiedice – orice legătură care ar putea-o îndepărta pe această copilă, care a devenit centrul existenței lui, chiar rațiunea vieții lui; acest lucru va deveni din ce în ce mai evident odată cu trecerea timpului, și această exclusivitate va avea de-a lungul anilor consecințe tragice pentru Clara. Foarte lucidă, ea va înțelege în curând cât

de excesivă, de paralizantă este pentru ea această autoritate: dar are o afecțiune prea mare pentru unchiul său și o recunoștință atât de profundă pentru tot ceea ce i-a oferit mai bun, încât să încerce vreodată să scape – sau pur și simplu să se confeseze cuiva.

După întoarcerea la Viena, Clara apare de două ori în fața publicului: pe 16 și pe 19 noiembrie ea participă la un festival Liszt, într-o serie de recitaluri la Bösendorfer-Saal, unde o regăsim alături de nume mari precum Emma Calvé, Francesco Tamagno, Wanda Landowska, Misha Elman (un alt copil-minune)... Criticii aveau să scrie atunci:

Splendida micuță Clara Haskil ne-a oferit o interpretare exemplară a virtuozului Liszt: chiar dacă nu are încă toată forța necesară pentru anumite lucrări, tehnica ei ieșită din comun și muzicalitatea rară îi permit să le redea infailibil caracterul.

Suntem îndreptățiți să credem că ne putem aștepta la lucruri mărețe din partea acestui copil, dacă este lăsat să se dezvolte nestingherit.

Dar este încă o floare delicată, care trebuie ocrotită: oboseala concertelor, dacă nu este luată în seamă, se poate preschimba în otravă. Avem în fața noastră unul dintre acei copii-minune care aproape că ne inspiră milă – și, cu toate c-o admirăm cum i se cuvine, ne temem că invidia zeilor s-ar putea îndrepta asupra acestor ființe de excepție.

Aceste rânduri sună, în mod straniu, profetic...

În curând, Avram îi spune profesorului Richard Robert despre proiectul lui de a o duce pe Clara la Paris: acesta este năucit. În afară de afecțiunea pe care el și soția lui o nutresc pentru Clara, pe care chiar au adoptat-o, Robert crede că încă o mai poate învăța multe pe fetiță. Și mai ales a înțeles că avea nevoie de un mediu plin de căldură, să simtă dragoste în jurul ei, să se dezvolte armonios. El consideră că acest nou exil va fi și mai greu decât cel de la Viena pentru fetița deosebit de fragilă. Poate îi este teamă și la gândul că nu va găsi lângă unchiul său, pe care trecerea anilor îl face din ce în ce mai ursuz și mai posomorât, toată tandrețea de care are ea nevoie.

Dar este un om extrem de cinstit și, deși își cunoaște valoarea pedagogică, nu neagă oportunitățile pe care Clara le-ar putea găsi la Paris: la vremea aceea, Conservatorul din Paris era fără îndoială cea mai bună școală de muzică din lume. Simte că nu are dreptul să se opună acestui plan; poate că a intuit totodată motivele ascunse ale lui Avram, precum și faptul că s-ar împotrivi în zadar.

Așadar, în cele câteva luni care-i mai rămân, va continua să-i ofere Clarei cu ardoare tot ce știe; și va face astfel încât șederea ei la Viena să se încheie excepțional.

Între timp, personalitatea Clarei începe să se afirme și, având deplină încredere în profesorul său, își manifestă din plin spontaneitatea. Într-o zi, când acesta cânta o bucată de Wagner, ea strigă: „Încetați! E o muzică tare urâtă!”

Încă de la acea vârstă fragedă, Clara se ferește de tot ce e zgomotos, și repulsia față de zgomote va deveni aproape o fobie odată cu trecerea anilor; tot ce tulbură brutal liniștea, sau pur și simplu un echilibru sonor, o afectează foarte mult, îi produce o suferință aproape fizică. Și asta nu ține numai de domeniul sunetelor, tot ce e violent o rănește – chiar și un cuvânt e de-ajuns. Nu suportă excesul, vulgaritatea: este prin excelență o ființă a nuanțelor, a subtilităților, pe care interpretarea ei le va traduce ireproșabil.

Așadar, profesorul Robert o va ajuta să pregătească un recital, pe care-l va susține pe 15 aprilie 1905 la Bösendorfer-Saal. Programul este pe cât de bogat, pe-atât de divers, cum se obișnuia pe-atunci. Iată-l:

Beethoven: *Trio nr. 3* (cu Arthur și Ernst Specht)

J.-S. Bach: *Preludiu și Fugă*

Ph. E. Bach: *Rondo*

Händel: *Variațiuni*

Weber: *Rondo brillant*

Schumann: *Pasărea profet*

J. Brüll: *Fruhlingslied*⁵

⁵. *Cântec de primăvară* (în germană, în original). (N. tr)

Chopin: *Poloneză*

Concertul, anunțat din vreme, se ține cu sala plină: în ciuda programului încărcat (interpretat pe de rost, bineînțeles, inclusiv *Trio*-ul de Beethoven), totul merge de minune – este un adevărat succes. Cei prezenți se îngrămădesc în jurul Clarei, un pic speriată, dar fericită nu neapărat pentru succesul ei, cât pentru darurile primite, atât de numeroase, încât va trebui închiriată o a doua mașină ca să le ducă acasă.

Criticile sunt unanime:

Clara Haskil este un nume de care vom mai auzi cu siguranță: mai mult decât un copil-minune, ea este o minune a naturii, înzestrată dumnezeiește

cu un talent excepțional.

O altă critică:

Micuța Clara Haskil (la cei 10 ani ai săi) îi depășește cu mult pe toți ceilalți copii-minune prin firescul și profunzimea înțelegerii ei muzicale.

Și încă una, după un șir de laude:

Poate că nu este de prisos să adăugăm că domnișoara Clara Haskil nu are decât 10 ani. Ne-am obișnuit să nu ne mai mirăm: ceea ce ne îndeamnă să vorbim atât de insipid despre această mică ființă înzestrată cu un talent extraordinar.

Celebrul critic Korngold nu se mărginește s-o felicite, ci vrea să afle și mai multe despre ea. Merge să o vadă după concert și încă o dată în ajunul plecării sale în România, unde își va petrece vacanța de vară: îi alcătuiește un program pe care o roagă să-l pregătească și pe care vrea să-l audă în toamnă, înainte de plecarea ei la Paris.

Profesorul Robert nici că putea să fie mai mândru de ea, dar și de el. I se strânge inima când vine timpul să plece. Dar ea îi va păstra întotdeauna o afecțiune profundă și nu va pierde nici o ocazie să i-o arate.

Oricât de tristă ar fi părăsindu-i pe cei care i-au fost ca o a doua familie, Clara este fericită la gândul că-și va regăsi adevărata familie. În ajunul plecării își cumpără partiturile de care-i spusese Korngold: lucrări de Bach, de Liszt și *Sonata în si minor* de Chopin.

În tren, citește partiturile; odată ajunsă la București, după îmbrățișările de rigoare, se așază la pian și cântă în întregime acest nou program pe care nu-l știa în ajun, sub privirile siderate ale surorii ei Lili. Strălucita demonstrație, care pentru ea este cel mai firesc lucru din lume, nu va duce din nefericire către nimic concret: câteva săptămâni mai târziu, în vreme ce familia Haskil-Moscuna se reunise din nou în casa de la Brașov, Korngold își pierde viața într-un accident.

De acum înainte, nimic nu va mai sta în calea plecării la Paris, care o sperie pe Clara; gândul începe s-o urmărească imediat ce ajunge la Brașov: „A mai trecut încă o zi“, suspină ea.

Totuși, vacanța e splendidă; cu ușurință și cu instinctul uluitor de care dă dovadă în tot ce ține de muzică, Clara compune piese scurte, fie pentru pian, fie pentru pian și vioară – instrument la care-i place să cânte, acompaniată de Lili la pian. Cele două surori se înțeleg bine, ceea ce n-o

împiedică pe Clara s-o dojenească pe Lili când citește greșit, mai ales când e vorba despre propriile compoziții: „*Achtung!... der Komponist ist da!*“⁶

⁶. „Atenție!... compozitorul este aici!“ (în germană, în original). (N. tr.)

Plină de viață, de energie, organizează concerte în familie (pentru care ea alcătuiește programele pe niște foi mari de hârtie în josul cărora notează: „P. S.: Este interzis cu desăvârșire să faceți observații în timpul concertului“), urmate deseori de reprize de dans la care ia parte și unchiul Isaac, sub privirea severă a lui Avram. Trebuia să fie foarte curios să vezi cu acest prilej reacțiile atât de diferite ale celor doi frați, care fizic semănau izbitor.

Săptămânile se scurg cu repeziciune și fără-ndoială că doamna Haskil va mai încerca s-o țină pe Clara lângă ea (visul ei era să facă un trio cu Lili la pian, Clara la vioară și Jana la violoncel) sau cel puțin să-i mai amâne plecarea la Paris. Totul e în zadar: Avram e de neclintit, mai ales că după reușitele încununate cu succes din perioada șederii la Viena regina Elisabeta i-a prelungit Clarei cu încă doi ani bursa de studii pe care i-o acordase în urmă cu trei ani. Se pare că bunica ei și mai ales Isaac au crezut de cuviință că Parisul ar fi o șansă unică pentru viitorul fetei, șansă care nu trebuia ratată.

Se fac așadar pregătirile pentru plecarea la Paris, unde Richard Robert o recomandă pe Clara lui Gabriel Fauré, pe-atunci directorul Conservatorului.

Despărțirea e grea, cu multe lacrimi, iar Clara lasă în urmă, împreună cu Bucureștiul unde nu se va mai întoarce decât trei ani mai târziu, tot ce-a însemnat pentru ea copilăria.

Exilul

1905–1913

La Paris, unchiul și nepoata ajung în toamna anului 1905, simțindu-se complet străini. Nu există termen de comparație cu sosirea lor la Viena, în urmă cu trei ani; acolo Avram avea prieteni, cunoștea muzicieni, artiști. La Paris, în schimb, nu are decât niște recomandări; chiar dacă știe perfect limba franceză, pe care o vorbește cu rafinament, nu la fel se întâmplă cu Clara, deși îi dăduse lecții încă de la Viena. Fetița va face progrese rapide, astfel că această piedică va fi înlăturată. Va păstra totuși întotdeauna un accent greoi, pe care vocea ei gravă îl va face și mai pronunțat, dar merită remarcată iscusința deosebită pe care a dobândit-o în franceză, și oral, și în scris, doar sub îndrumarea unui străin care, până atunci, nici el nu pusese vreodată piciorul în Franța. Și cu atât mai mult cu cât, în afara lecțiilor, Avram și Clara își vorbesc mai tot timpul în română.

Avram închiriază un apartament micuț pe Cité de Trévise, la doi pași de Conservator, unde în curând i-o va prezenta pe Clara lui Gabriel Fauré: întâlnirea decurge minunat. Încă de la început, Clara este cucerită de bărbatul acela de 50 de ani, simplu și blând, cu părul cărunț și mustața deasă la fel de albă, pentru care va nutri întotdeauna un fel de venerație (ca de altfel majoritatea celor ce i-au fost apropiați).

Pe de altă parte, Fauré este impresionat de talentul copilei: acceptă îndată ca ea să se prezinte la clasa de pian, pe unul din locurile elevilor străini. De altminteri, i-o încredințează unuia dintre elevii săi preferați, în grija căruia își lasă adeseori și propria lui clasă de fugă: Joseph Morpain.

În 1905, Joseph Morpain avea 32 de ani, și de la vârsta de 7 ani – deși în familia lui nimic nu anunța un asemenea viitor pentru el – trăia numai în lumea muzicii și pentru muzică.

Intrat la Conservator la 12 ani, avea să-și petreacă acolo șaisprezece ani ca elev (pian, solfegiu, armonie, fugă etc.) înainte să revină la scurt timp ca profesor. Născut la Bordeaux, cu o sănătate de fier, vesel din fire și de o bunătate care a devenit legendară, nu putea fi o alegere mai bună pentru Clara: încă din prima clipă Morpain o va înțelege pe copilă, de care va

prinde drag și care, în schimb, față de el va simți până la moarte o afecțiune profundă alături de o adâncă recunoștință. Pentru Clara, în afară de Robert, adevăratul ei maestru va fi acum Morpain. Și cu siguranță că numai grație lui, în afara oricărei considerații de ordin muzical, Clara va suporta cu bine această primă ședere la Paris.

Căci înstrăinarea este foarte dură pentru fetiță, a cărei singură rudă și companie este unchiul său, în orașul acela mare, zgomotos, unde totul îi este necunoscut și ostil. Locuința din Cité de Trévise este deprimantă, este un apartament de burlac, iar Clara revine la rutina meselor luate în doi, cu unchiul său, în restaurantele mici din cartier. Trebuie să fi fost un spectacol trist acest cuplu straniu și posomorât alcătuit dintr-un cvadragenar cu un aer la fel de sobru ca și costumul său și o fetiță cu plete lungi, blonde și privire mâhnită...

Dar trebuie să se pregătească pentru concursul de admitere la Conservator.

Într-o zi de luni, 13 noiembrie 1905, de la 9 dimineața, 213 concurente se prezintă la probele eliminatorii în fața unui juriu prezidat de Fauré, din care mai fac parte Albeniz, Cortot⁷, Ricardo Vinès etc. Clara intră a patruzeci și șaptea, interpretând o fugă de Bach.

⁷. Alfred Cortot (1877–1962), dirijor și pianist franco-elvețian; din 1907, profesor la Conservatorul din Paris. (N. tr.)

Admisă în unanimitate, ea va fi chemată, alături de alte optzeci și una de concurente, să dea o a doua probă pe 17 noiembrie, într-o zi de vineri. Intrând a douăzeci și treia, Clara interpretează *Poloneza în do diez minor* de Chopin, dar nu va obține decât un vot din opt pentru admiterea directă la clasa de pian. Cu șapte voturi din opt, va fi admisă în schimb la clasa pregătitoare, în același timp și exact în aceleași condiții cu o altă fetiță, de aceeași vârstă cu ea, de naționalitate rusă, Rose-Georgette (cunoscută ca Youra) Guller. Cele două se vor împrieteni în curând și Youra Guller va juca mai târziu, într-un moment crucial din existența Clarei, un rol hotărâtor. Dar în ziua aceea dezamăgirea lor trebuie să fi fost mare, căci, deși aveau caractere diferite, amândouă erau adevărate fenomene muzicale.

De altfel, după ce a trecut fără nici o dificultate proba de admitere pentru clasa de solfegiu, pe 30 noiembrie, Clara abandonează imediat: acea materie va fi, printre altele, domeniul lui Joseph Morpain.

Clara și Youra se regăsesc așadar câteva zile mai târziu în clasa doamnei Chéné: era o femeie extraordinară, scrupuloasă, amabilă, dar lipsită de

talent pedagogic. Clara lucrează și ea cu dăruire și meticulozitate, dar fără tragere de inimă. Totuși, cu scrisul său fin și înclinat, de modă veche, doamna Chéné notează, în ianuarie 1906: „Foarte inteligentă. Lucrează bine.“ Apoi în iunie, înainte de concurs: „Elevă *foarte* înzestrată. Lucrează foarte bine.“

Pe 10 iulie, Clara obține o medalie, dar e vorba de locul doi: este o nouă dezamăgire profundă, căci în același timp prietena ei Youra a obținut locul întâi.

Din această clipă, e evident că ceva s-a rupt înlăuntrul Clarei: progresele fulgerătoare făcute în perioada șederii la Viena s-au oprit dintr-odată. Și fără-ndoială că exilul de la Paris, condițiile traiului pe care-l duce acolo, singurătatea, absența unui cămin adevărat își pun adânc amprenta asupra copilului care abia împlinise 11 ani.

Cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de ce s-a petrecut la Viena, la Paris, Clara nu merge la școală. Avram este cel care se ocupă de educația ei la toate materiile, literatură, istorie, geografie, științe naturale, firește, fără să vorbească franceza. Caietele păstrate, umplute cu scrisul mărunț, remarcabil de frumos al Clarei stau mărturie că memoria sa ieșită din comun îi permite să învețe fără eforturi. Și desigur trebuie admirată și vasta cultură a lui Avram, care a reușit să se ocupe de educația fetei fără ca ea să fi avut de suferit vreodată.

Dar astfel copila, care era oricum reținută, timidă și retrasă, chiar a fost condamnată să trăiască într-o lume închisă a adulților. La Conservator, ea și Youra sunt cele mai tinere din clasă, și, cu toate că se înțeleg bine, având amândouă statutul de eleve străine, nu se întâlnesc deloc în afara orelor de curs (în cei patru ani de studii Youra nu-l va zări decât arareori pe unchiul Avram, despre care Clara nu-i vorbește niciodată). Însă în afara Conservatorului ea nu cunoaște, de fapt, pe nimeni: Avram i-a prezentat o tânără familie G. (a căror fiică, Marcelle, este de vârsta Clarei), unde este primită cu multă tandrețe; dar, chiar dacă cele două fete se înțeleg, nu pare să fi fost vreodată pentru Clara o adevărată prietenie. Oricum, tot e foarte puțin.

În afara legăturilor cu copiii de aceeași vârstă, ce-i lipsește cu adevărat Clarei este ceea ce găsisese în familia profesorului Robert, un izvor de afecțiune, un cămin, sentimentul siguranței. Este o persoană deosebit de sensibilă, care nu poate să se dezvolte, să lucreze, să se împlinească într-un climat în care nu se simte apreciată și iubită – și acest lucru va rămâne

valabil până la sfârșitul vieții ei. Fără să-l acuzăm pe Avram de insensibilitate, se știe că el nu era genul de om care să-și arate sentimentele, și, deși Clara nu se îndoia de afecțiunea lui, nu vede prea des dovezile ei concrete. Pe de altă parte, pesimismul său înăscut nu înveselea nici pe departe atmosfera din Cité de Trévise...

Toate acestea nu sunt străine de recunoștința și atașamentul ei față de Joseph Morpain, care-și arată tot mai limpede calitatea umană: știe să-și manifeste afecțiunea pe care o nutrește față de ea și, de asemenea, încrederea în munca ei. Între cei doi se va naște o prietenie autentică și adevărată, care-i va aduce Clarei liniște și echilibru. Dar tot o prietenie cu un adult rămâne, de vreme ce Clara nu are decât 12 ani!

La urma urmei, acesta este destinul, dar și drama celor mai mulți copii-minune, al căror dezechilibru între extrema maturitate într-un anumit domeniu și vârsta lor psihologică pune probleme de educație aproape de nerezolvat. Oricât de precoc, de matură, de chibzuită ar fi Clara, nu e decât un copil, care are nevoie să se joace, să-și risipească energia, să se distreze – cu alte cuvinte, să ducă o viață de copil.

În toamnă, la începerea școlii, ea se prezintă din nou la concursul de admitere pentru clasa de pian, ca și Youra Guller. Pe 14 noiembrie 1906, va fi numărul două sute unu din cele două sute douăzeci și două de candidate, interpretează *Fuga în sol minor* de Bach, dar nu obține decât cinci voturi din douăsprezece, ceea ce o împiedică să ajungă la a doua probă. Youra trece de această primă probă, dar pică la următoarea. Astfel, rămân amândouă la clasa doamnei Chéné pentru încă un an.

Acest an va fi un an pierdut pentru Clara, care nu mai e aceeași ca înainte: la deznădejdea ei se adaugă și schimbările inerente creșterii, maturizării. Chipul ei cu trăsături candid capătă finețe: ies în evidență mai ales ochii mari, adeseori melancolici, buzele cu un contur aproape senzual; și, bineînțeles, splendidele ei plete de-un blond cenușiu pe care le poartă lungi pe umeri. Dar mai ales crește prea repede: descoperă că are un început de scolioză, și din anul 1907 trebuie să poarte din când în când un corset de fier care-o stânjenește și o rănește.

Nu abandonează totuși vioara, la care nu a încetat să exerseze, abătându-și atenția. O vreme face și gimnastică, căci așa i s-a prescris, dar cu dese întreruperi, cel mai probabil din motive financiare.

Căci, în ciuda faptului că are bursă, viața ei nu e deloc ușoară: Avram începe din nou să facă traduceri și să dea lecții de limbi străine, dar Parisul

nu se compară cu Viena, aici nu-și găsește elevi la fel de ușor.

Toate acestea vor face ca iarna 1906–1907 să fie inevitabil o perioadă deloc fericită; își sărbătorește cu tristețe cei 12 ani și uneori confecționează păsări din hârtie pe care scrie: „București, București; vino iute la Paris!“ Este limpede că se simte privată de tandrețe, de siguranța unui cămin de care, mai mult decât oricare alt copil, are atâta nevoie. Cu toate astea, doamna Chéné notează în ianuarie 1907: „O fire încântătoare; lucrează foarte bine.“ Apoi în iunie: „O elevă excelentă.“

De altfel, pe 18 iunie este admisă în unanimitate să dea concursul; pe 19 iulie trece proba interpretând *Sonata în re major* de Mozart... fără să obțină un rezultat satisfăcător.

O lovitură grea, atât pentru Clara, cât și pentru Avram, și este lesne de închipuit drama provocată de acest eșec, explicabil, dacă nu chiar previzibil: independent de nivelul ridicat al elevilor din clasele Conservatorului și de ceea ce Jacques Feschotte numea „relativitatea fatală a hotărârilor luate de membrii juriului“, după sosirea la Paris, Clara nu și-a găsit niciodată echilibrul. Miracolul nebănuit care se produsese la Viena, datorită familiei Robert, nu s-a repetat și la Paris. Mutată pentru a doua oară în trei ani într-un mediu complet nou, fetița nu a găsit acolo nimic care să-i permită să se dezvolte frumos; ba dimpotrivă, pierdută într-o mulțime de necunoscuți, dezrădăcinată și derutată de tot ceea ce o înconjoară (începând chiar cu limba), se retrage în sinea ei, neliniștită. Înzestrările ei nu s-au pierdut totuși: dar flacăra nu se mai aprinde.

Primii doi ani la Paris se termină cu acest fiasco lamentabil – ținând seama de posibilitățile extraordinare ale Clarei – și fără îndoială însuși Avram s-a întrebat dacă mai era cazul să continue o experiență atât de dezamăgitoare: dar nici propria vanitate, nici atașamentul exagerat față de Clara și mai ales încrederea în puterile ei nu l-ar fi lăsat să dea înapoi. De asemenea, probabil că și Joseph Morpain, care o înțelesese pe Clara și-i recunoscuse talentul, i-a sfătuit să continue. Însuși Fauré, când a fost întrebat, a fost de aceeași părere: Clara îi cântase câteva dintre lucrările sale, mai ales *Tema cu variațiuni*, a cărei interpretare, foarte personală, îl impresionase profund. „Nu credeam că am pus atâtea acolo, dar nu schimbăți nimic.“

Cu toate că primește asemenea manifestări de interes, ba chiar de afecțiune, lui Avram i-a trebuit ceva curaj ca să persevereze; bursa acordată de regina României n-a fost reînnoită, și, chiar dacă, de la București, Isaac

își sprijinea financiar fratele, situația financiară nu e mulțumitoare. Din fericire, se pare că atunci George Enescu, renunțând la bursa pe care o primea de ani de zile din partea Ministerului Instrucției Publice din România, a cedat-o în favoarea a trei studenți români care studiau la Paris, printre care și Clara.

Dar viitorul pare destul de neliniștitor și se prea poate ca firea posomorâtă și pesimistă a lui Avram să fi agravat situația: îndoiala pe care a avut-o mereu față de propriile aptitudini nu-i va slăbi și încrederea în Clara? Și oare n-o va face să simtă asta, chiar fără să i-o spună în cuvinte?

Ne putem închipui atmosfera tensionată a acelei veri a anului 1907 și nostalgia Clarei la gândul vacanței petrecute împreună cu familia la Brașov, cu doi ani în urmă: nici nu se pune problema unor cheltuieli pentru călătorie – mai ales că trebuie pregătit începutul anului școlar din toamnă. Un singur lucru este sigur: Clara nu va mai fi și al treilea an eleva doamnei Chéné. Pe 14 octombrie ea renunță la clasa pregătitoare. Dar ce se va întâmpla dacă nu va intra la clasa de pian?

Joseph Morpain se străduiește s-o încurajeze. Îi dă un motiv puternic pentru o ființă așa de sensibilă ca ea: va face parte din juriu. Nu încapă îndoială că prezența lui liniștitoare, pe lângă cea a lui Fauré, cu grija lui „aproape paternă” – va spune ea mai târziu – îi va reda încrederea. În afară de aceasta, Morpain vrea ca înainte de probă s-o asculte și Cortot, care-i fusese coleg în tinerețe și cu care rămăsese bun prieten. Pe 7 noiembrie 1907 Cortot îi scrie: „Spune-i domnișoarei Haskil că o voi asculta duminică, la ora 6 și un sfert la Pleyel⁸.“ Nu știm mai nimic despre acea întâlnire, dar pesemne că atunci, cu două zile înainte de concursul de admitere și în prezența lui Morpain, Cortot n-a putut decât să o încurajeze.

8. Sală de concerte din Paris inaugurată în 1927, purtând numele unuia dintre primii fabricanți de pian, Ignace Pleyel. (N. tr.)

Pe 12 noiembrie, două sute cincizeci și cinci de concurente aflate la proba eliminatorie înfruntă juriul condus de Fauré. Numărul 233, Youra Guller interpretează *Fantezia* și *Fuga în sol minor* de Bach/Liszt. Numărul 237, Clara Haskil interpretează *Fantezia* și *Fuga în sol minor* de Bach/Liszt.

Juriul hotărăște cu unanimitatea celor zece membri că sunt admise amândouă să dea cea de-a doua probă, care se ține vineri 15 noiembrie în fața aceluiași juriu, căruia i se adaugă Gabriel Pierné și Moszkowski. Din nouăzeci și șapte de candidați, Youra Guller, numărul 88, se prezintă cu

Sonata în si minor de Chopin, apoi Clara Haskil, numărul 90, cu *Sonata a treia* de Chopin. După îndelungi deliberări, se anunță rezultatele:

...Guller, admisă (cu nouă voturi din douăsprezece),

...Haskil, admisă (cu șapte voturi din douăsprezece).

O adevărată bucurie, dar cele două prietene vor fi despărțite: numărul elevelor străine este limitat pentru fiecare clasă. Youra va fi înscrisă la clasa lui Isidore Philipp, iar Clara la clasa lui Alfred Cortot – Cortot, care fusese numit chiar cu o săptămână înainte, pe 8 noiembrie, profesor la Conservator. Se poate spune că au intrat împreună la clasa de pian!

Din nefericire, această întâlnire între două temperamente muzicale excepționale, care ar fi putut să dea rezultate fabuloase, se va dovedi dezamăgitoare. Se poate să se fi întâmplat așa fie din cauza Clarei, fie din cauza lui Cortot, fie, în sfârșit, din cauza relației dintre Cortot și Clara.

Într-adevăr, după ce a trecut clipa de satisfacție și de ușurare în urma admiterii, Clara rămâne aceeași copilă dezdăcinată, singuratică, lipsită de căldura unui cămin. Când se desparte de Youra, va fi cea mai mică din clasa ei și nu-și va face nici o prietenă adevărată acolo, chiar dacă o admiră mult pe Juliette Meerovitch și o îndrăgește pe Ninette Chassaing. Totodată, și-a regăsit într-o câțva încrederea în sine, dar nu va fi îndeajuns pentru a suplini tot ce-i lipsește.

Pentru Cortot, noua lui numire la Conservator este mai mult un fel de consacrare decât o îndatorire. În 1907 are numai 30 de ani, cariera lui a fost fulgerătoare, este adulat și obține nenumărate reușite în diverse domenii. Bernard Gavoty⁹ îl descrie astfel:

⁹. Bernard Gavoty (1908–1981) (alias Clarendon, pseudonimul cu care semna articole în *Le Figaro*), muzicolog, organist și critic muzical francez. (N. tr.)

Cu privirea catifelată, părul lung și o șuviță ce-i umbrea fruntea, era grav și seducător. Vocea lui studiată modula melodios cuvintele cu un timbru de violoncel, stăruia asupra anumitor silabe și dădea până și celor mai neînsemnate cuvinte o importanță aparte. Semăna, încă de pe-acum, cu Chopin, iar elevele sale îl vedeau ca pe o întruchipare a imaginii artistului romantic.

Chiar dacă mai târziu va manifesta vădite virtuți pedagogice, este evident că în primul an de studiu acestea nu sunt decât în fază embrionară – și putem lesne afirma că, într-un fel, își va face mâna cu această primă clasă.

Cu atât mai mult cu cât lipsește adeseori și e înlocuit fie de doamna Giraud-Letarse, fie de Lazare-Lévy. Așadar, nu are o legătură strânsă cu elevele sale și se arată uneori mai interesat de înfățișarea decât de talentul lor: așa se face că cei 13 ani ai Clarei n-o avantajau deloc, deoarece rămânea adesea în banca ei, fără să fie băgată în seamă (în banca din „sala de clasă“, cum spunea el). Atunci, când încerca dintr-odată să se facă remarcată, Cortot abia avea timp de ea. La urma urmei, ceea ce asculta era aproape total opus firii lui: el era interpretul romantic prin excelență, cu tot cu excesele pe care vremurile i le tolerau, pe când interpretarea Clarei era complet opusă acestei concepții, în unele privințe „exterioară“ muzicii.

Primul contact nemijlocit a fost de-a dreptul dezamăgitor, și dacă mai apoi Cortot își va schimba total perspectiva, Clara nu-l va uita nicicând. În ianuarie 1908 el scrie în catalogul de note, cu cerneală verde, cu scrisul lui mare, rotund, cărnos, senzual: „Mai are încă multe de învățat.“ Și, ca orice profesor care se respectă în privința unei tehnici care nu este a lui, adaugă: „Mecanism defectuos. Începuturile educației muzicale sunt precare.“ Totuși, mai notează: „Însă are un fel de-a fi special.“

Cortot o vede foarte rar de-a lungul primelor două trimestre ale anului 1908: Clara lucrează mai ales cu Joseph Morpain și, de asemenea, cu Lazare-Lévy, care, la fel de celebru pentru spiritul său critic ca și pentru înzestrările pedagogice, intuiește încă de la început bogăția caracterului Clarei, precum și posibilitățile ei. Îi acordă o atenție deosebită de fiecare dată când Cortot lipsește: dar îi lasă și multă libertate, atât în plan muzical, cât și în privința tehnicii, căci își dă seama că ea are nevoie să fie sprijinită, încurajată, nu „dirijată“. Știe să-i câștige încrederea și îi va întinde mâna caldă a prieteniei, fapt pentru care ea îi va păstra o adâncă recunoștință, chiar și după ce termină cursurile la Conservator: adeseori, între cele două războaie, avea să-l viziteze și să-i cante câte o lucrare, să-i împărtășească greutățile și să-i ceară sfatul.

Această metodă pedagogică nu rămâne fără răsplată, deoarece câteva luni mai târziu, în iunie 1908, Cortot notează: „A făcut mari progrese, nu-i lipsesc nici îndemânarea, nici muzicalitatea. Dacă ar participa la concurs ar prinde neîndoielnic avânt.“

Și chiar participă la un concurs, pe 6 iulie, la Opera Comică, piesa impusă fiind *Concertul nr. 2* de Saint-Saëns: primește mențiunea a doua... care o dezamăgește încă o dată, cu atât mai mult cu cât Youra Guller – care

a găsit în Philipp un profesor excepțional – câștigă în acea zi Premiul al II-lea. De bună seamă, scânteia încă nu s-a reaprins.

Dar în toamnă, la începerea școlii, după încă o vară petrecută departe de ai ei și ocupată cu mutatul (Avram și Clara se mută într-un apartament mic, la numărul 27 pe rue Jussieu), se pare că se întâmplă ceva: să fie perspectiva unei călătorii în România, unde avea să-și petreacă sărbătorile de sfârșit de an și unde urma să țină două concerte organizate special pentru ea la București? Sau poate că personalitatea ei se desprinde de copilărie, cu dorința de-a se remarca în fața lui Cortot, care pare că a început s-o descopere?

Deși suferea de scolioză, care-i dă uneori dureri, lucrează cu și mai multă pasiune, dând dovadă de o energie remarcabilă pentru un copil de vârsta ei: de fapt, e prima manifestare a voinței de fier pe care o va arăta toată viața și care o va determina mereu să reacționeze împotriva adversităților urmărind o linie continuă a destinului său, oarecum silită. La sfârșitul primului trimestru, Cortot scrie: „Face progrese mari în plan muzical și tehnic. De trei luni eforturile ei dau roade. Sunt de părere că se va dezvolta remarcabil.“

La sfârșitul lunii decembrie a anului 1908, alături de Avram, Clara se întoarce în sfârșit în Bucureștiul înzăpezit, în sânul familiei: a devenit aproape o tânără domnișoară, foarte înaltă, după cum descoperă surorile ei, la rândul-le schimbate.

Lili a obținut Premiul I la pian la Conservatorul din București cu un an în urmă, la numai 16 ani. Ar putea cu siguranță să urmeze o carieră în domeniu, după cum prevăd profesorii: atinge clapele cu multă finețe, așa cum făcea și Clara, dar familia nu are posibilitatea să întrețină doi copii la studii, iar înzestrările Clarei au fost mult prea apreciate ca să mai existe urme de îndoială în ceea ce o privește. Și atunci, cu o modestie specifică familiei Moscuna, Lili se dedică profesoratului: încă de la vârsta de 15 ani, elevă la Conservator, dă lecții ca să-și poată plăti mai întâi studiile și apoi ca să se întrețină. Cu timpul, va deveni un pedagog remarcabil, stimată și apreciată în cercurile muzicale românești. Cât despre Jana, care nu a împlinit încă 10 ani, învață deja foarte bine vioara.

Această reîntâlnire fericită îi oferă Clarei șansa să-și sărbătorească cea de-a paisprezecea aniversare înconjurată de familie. Asta n-o împiedică să pregătească cele două concerte care se apropie: pe 16 ianuarie 1909 urcă pentru prima dată pe scenă după faimosul concert de la Viena, din urmă cu

patru ani, și ține un recital bogat (alcătuit din lucrări de Bach, Beethoven, Schumann, Chopin, Saint-Saëns și Liszt), apoi, peste două zile, pe 18, interpretează *Concertul nr. 3 în do minor* de Beethoven, alături de Orchestra Filarmonică din București, sub bagheta dirijorului Dinicu.

Este primul concert al Clarei cu orchestră: descoperă cu încântare acest dialog. Criticii muzicali, după cele două concerte, sunt entuziasmați: găsim printre rânduri cuvinte ca „fenomen“, „mare talent“, „perfecțiunea interpretării sale“ etc. Aceste aprecieri și succesul public al concertelor sunt interesante: s-ar fi putut ca odată cu șederea la Paris și cu rezultatele mediocre de acolo copilul-minune din ea să se piardă, așa cum se întâmplă adeseori în adolescență...

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Photographie inconnue

CLARA HASKIL, LA PARIS, ÎN 1906

CLARA HASKIL, LA BUCUREȘTI, ÎN 1909

Este primită din nou la palat de regină, care o invită să cânte în particular pentru ea în răstimpul acestei scurte șederi. Dar Avram face o pleurezie care îl va ține la pat multă vreme: totuși, fetița trebuie neapărat să se întoarcă la Paris, unde o așteaptă Conservatorul și, în câteva luni, speră ea, Premiul.

Doamna Haskil nu șovăie prea mult – poate că acesta este semnul pe care îl aștepta: ea va fi cea care o va însoți pe Clara la Paris, unde se va muta în apartamentul de pe rue Jussieu. Mulțumită acestei întâmplări, Clara va duce în sfârșit la Paris o viață puțin mai normală.

Doamna Haskil visa să rămână la Paris și să-și aducă și celelalte două fiice acolo. Dar motive de ordin financiar o împiedică: însuși Avram, care-și revenise în urma bolii, acceptă cu inima grea să se angajeze la societatea de asigurări condusă de fratele său și va lucra acolo până în 1911.

Între timp, la Paris, oare rutina Conservatorului nu i se pare neatrăgătoare Clarei după succesele de la București? Cortot, care, în mod hotărât, nu pare să-și înțeleagă tânăra elevă, cu toate că acest sfârșit de an școlar arată „progrese muzicale“, cu toate că fata „a lucrat bine“, adaugă în iunie 1909 această remarcă surprinzătoare: „Foarte înzestrată, deși o fire cam rece sau mai degrabă copilăroasă.“

Dar asta n-o împiedică pe Clara să obțină pe 13 iunie Premiul I pentru vioară la Concursul Uniunii Franceze a Tineretului, unde juriul e prezidat de nimeni altul decât de... Jacques Thibaud! Între timp, scolioza i se agravează, și după acest concurs va trebui să renunțe definitiv la instrumentul pentru care va păstra mereu o tandrețe aparte. Patruzeci de ani mai târziu, în timpul unei sesiuni de lucru cu violonistul Peter Rybar, nu rezistă tentației: fără să scoată o vorbă, în vreme ce colegul ei era cu spatele, îi ia instrumentul și începe să cânte, din memorie, prima mișcare din *Concertul de Mendelssohn*. O fotografie a surprins acest moment care ilustrează spectaculos înzestrările de neînchipuit ale Clarei, capabilă, fără să mai fi atins vreodată vioara, să-și amintească imediat, la 54 de ani, ce învățase la 14 ani! Și mai târziu, ca să se destindă, făcea uneori schimb de instrumente cu Arthur Grumiaux¹⁰ (un pianist extraordinar, fiindcă a interpretat și concerte pentru pian): ba chiar se gândiseră să pregătească un asemenea „bis“, dovadă a firii jucăușe pe care o arăta Clara câteodată. Dar avea un asemenea respect pentru public, o asemenea obsesie pentru perfecțiune, încât până la urmă a renunțat la idee.

¹⁰. Arthur Grumiaux (1921–1986), violonist belgian. (N. tr.)

La sfârșitul aceluia an școlar din 1909, Cortot va fi cel care va nutri pentru ea, fără ca ea să-și dorească, o grijă deosebită pentru perfecțiune, de care ea s-ar fi lipsit: astfel, el crede că nu i-ar face un favor dacă i-ar acorda Premiul I atât de devreme. Împărtășește aceste gânduri și juriului, care pe 9 iulie 1909 se reunește la prânz la Opera Comică ca să asculte elevele din clasele de pian. *Variațiunile în mi bemol* de Beethoven sunt lucrarea impusă, iar Louis Diémer a scris cu această ocazie o scurtă piesă pentru proba de descifrare a partiturilor.

Premiul I (acordat în unanimitate): Aline van Barentzen.

Premiul I: Youra Guller.

Premiul II (prima numită): Clara Haskil.

Din nou, o dezamăgire uriașă, și Clara îl va învinovăți mereu pe Cortot pentru intervenția lui care o va costa încă un an: va spune mereu că „n-a învățat nimic“ la Conservator și, oricât de dură ar putea să pară această remarcă, va fi confirmată de colega ei de-atunci, Youra Guller.

Din fericire, Morpain este încă o dată acolo să-i ofere sprijin, s-o încurajeze, deși poate că nu împărtășește deloc părerea prietenului său Cortot; mai este și mama Clarei, care crede în ea la fel de mult ca și Avram, dar care, fără-ndoială, mai bine ca el, știe cum să-i ofere căldura de care are atâta nevoie pentru a depăși dezamăgirea și sentimentul nedreptății.

Pesemne că a fost o greșală psihologică: acest lucru nu putea decât s-o facă să se îndoiască de capacitățile sale, când de fapt ele erau reale, și Clara avea nevoie, mai presus de orice, să i se insuflă încredere în ea însăși.

Însă în octombrie, la începerea școlii, Cortot începe să aibă grijă de ea... când își ține orele. Mai cu seamă, pare să descopere tot ceea ce o diferențiază de colegele ei, chiar și de cele mai talentate. Și când își îndeamnă elevele să lucreze cel puțin șapte-opt ore pe zi, adaugă: „În afară de domnișoara Haskil – pentru ea trei sau patru ore sunt îndeajuns.“ Va recunoaște mai târziu: „Avea geniul intuitiv al digitației.“ De altfel, atunci când în timpul cursurilor apare o problemă de acest fel, i se întâmplă frecvent s-o cheme pe Clara la pian și să-i ceară să arate cum ar cânta ea respectivul pasaj; de cele mai multe ori, digitația intuitivă a Clarei e adoptată și de celelalte – în măsura în care este posibil pentru alte mâini.

În ianuarie 1910 Clara își sărbătorește cei 15 ani: are încă un chip de copil, dar silueta, prelungă și subțire, este de-acum a unei tinere domnișoare. Cortot o notează astfel: „O elevă excelentă – a lucrat foarte bine anul acesta. Personalitatea pare să i se afirme. Înzestrări de pianistă remarcabile.“ Ceea ce nu-l oprește s-o „scuture“ câteodată; într-o zi, agasat, îi strigă de față cu toată clasa: „Încă o dată – cântați ca o menajeră!“

Clara se simte jignită: această observație, desigur total lipsită de importanță pentru Cortot, o va marca profund. În corespondența ei, de-a lungul anilor, revine ca un leitmotiv această teamă că nu se pricepe să cânte la pian, și nici să fie menajeră... Iar patruzeci de ani mai târziu, când la sfârșitul primului ei recital la Paris de după cel de-al Doilea Război, Cortot se apropie de ea entuziasmat, cu brațele larg deschise și-i spune

„Admirabil!“, ea îi răspunde de față cu ceilalți admiratori ai săi uluiți: „Așadar, nu mai cânt ca o menajeră?“

La sfârșitul anului, Cortot își notează aprecierile: „Lucru excelent. Fire muzicală, aptitudini tehnice remarcabile.“ Iar pe 10 iunie 1910 Clara este admisă să participe la concurs după ce a interpretat variațiuni de Brahms. Cu ocazia acestei sesiuni, juriul, prezidat tot de Fauré, alege bucata muzicală impusă pentru concurs. Procesul-verbal precizează: „Prin unanimitate de voturi (mai puțin votul președintelui), Comitetul a ales ca lucrare pentru concurs *Temă și variațiuni* a dlui Gabriel Fauré.“ Și Clara va spune mai târziu: „Au vrut să-mi spună că această alegere fusese făcută special pentru mine.“

Vineri, 8 iulie 1910, la ora 9.30, treizeci și una de concurente sunt gata să se prezinte în fața juriului pentru pian (fete), alcătuit din: Gabriel Fauré (președinte), Alfred Bruneau, E. De la Nux, Moszkowski, Raoul Pugno, Edouard Risler, E. Consolo, S. Riera, C. Galeotti, Ricardo Vinès, Léon Moreau, Lucien Würmser, Camille Decreus, F. Bourgeat (secretar).

Clara este numărul 25, după cum a tras la sorți. Douăzeci și patru de concurente dau proba între orele 9.30 și 15.30, apoi juriul face o pauză de douăzeci și cinci de minute și la 15.55 domnișoara Haskil este strigată: pentru a douăzeci și cincea oară juriul ascultă *Opus 73* de Fauré.

La 17.15 începe proba de descifrare a partiturilor, despre care nu se știe mare lucru, în afară de faptul că bucata trebuie să fi fost scurtă, deoarece la 18.13 cele treizeci și una de candidate au terminat, și juriul se retrage să delibereze cu ușile închise.

Conform procesului verbal, s-au acordat cinci premii I:

cu unanimitate de voturi domnișoarei Fourgeaud¹¹,

¹¹. Care va avea o carieră splendidă sub numele de Madeleine Grovlez. (N. a.)

cu unsprezece voturi din treisprezece domnișoarelor Bompard și Haskil,

cu zece voturi din treisprezece domnișoarei Duchesne,

cu opt voturi din treisprezece domnișoarei Boynet.

În același document se mai precizează: „Domnul președinte al juriului citește o scrisoare din partea dlui d’Estournelles, directorul Biroului Teatrelor, explicând că, pentru o donație anonimă de 2000 de franci câștigătorului sau câștigătorilor locului întâi la concursul pentru pian (femei), juriul va trebui să hotărască prin vot special dacă această sumă îi va fi oferită în totalitate primei numite sau va fi împărțită între toate titularele

locului întâi. Prin vot secret juriul a hotărât, cu opt voturi contra cinci, că această donație ar trebui împărțită între cele cinci câștigătoare.“

E trecut de ora 19.00 când rezultatele sunt afișate: după încordarea acelei zile lungi petrecute în atmosfera încinsă a culiselor, în mijlocul tumultului de bucurie și lacrimi, Clara află în sfârșit că a câștigat.

În numărul revistei *Comædia* care apare a doua zi, Emile Vuillermoz scrie: „Domnișoara Haskil îmi pare deosebit de remarcabilă prin tehnica sa egală și sonoritatea distinsă.“ Tot a doua zi, Cortot îi scrie următoarele rânduri:

Scumpă prietenă,

Mi-aș fi dorit să vă felicit ieri; dar n-am avut vreme. Sunt foarte fericit pentru succesul dumatăle – și mulțumit să văd că munca extraordinară vă e răsplătită. Veniți pe la mine marți, la 3.30, la Pleyel – apoi faceți-mi pe plac și plecați curând la țară să vă odihniți.

Al dumneavoastră,

Alfred Cortot

Știți că vi se cuvine și o sumă destul de importantă? Încă un motiv de bucurie pentru mine.

Ea va primi într-adevăr 400 de franci, o sumă deloc de neglijat, deoarece astăzi ar fi echivalentul a 6000 de franci. În cele din urmă, primește din partea casei Pleyel, după cum era obiceiul, un pian cu coadă – primul ei pian, pe care, din păcate, nu va putea să-l păstreze multă vreme.

La scurt timp va pleca, împreună cu mama ei, la București, dar se oprește pe drum la Viena pentru a da un recital pe 17 august: acolo întâlnește un agent de concerte elvețian, Waldvogel, care-i propune să organizeze pentru ea un turneu în nordul Italiei și în Elveția la începutul anului 1911.

Mai întâi, va ține la București, pe 1, 5 și 19 februarie, două concerte cu orchestră (*Concertul nr. 5* de Saint-Saëns) și un recital, cu un program deosebit de aglomerat.

În martie-aprilie urmează turneul în Italia, unde, la Milano mai ales, în timpul celor două recitaluri, are un succes fulminant. „Am asistat la revelația unui temperament artistic“, scrie un critic. „Domnișoara Haskil este înzestrată cu daruri extraordinare“, scrie un altul. Și un al treilea: „Nu este deloc o exagerare să afirmăm că Clara Haskil este una dintre cele mai mari concertiste în viață.“

Mama sa, care o însoțește (să nu uităm, Clara abia a împlinit 16 ani), o apără cu greu de admiratorii ei, printre care și un om de afaceri italian bogat, mai în vârstă, care-i face numeroase cadouri (pe care doamna Haskil i le înapoiază de fiecare dată) și o cere în căsătorie...

O fotografie din acea perioadă arată schimbările prin care trece: a devenit o tânără drăguță, înaltă și subțire, cu gât lung și foarte fin, cu chip ingenuu încadrat de minunatele ei plete lungi, blonde. Are mâinile neobișnuit de lungi, desenate frumos și o piele incredibil de fină: cuprinde cu ușurință zece clape pe claviatura pianului, ba chiar și unsprezece, fapt ieșit din comun, chiar și pentru mâinile unora dintre bărbați.

Cronicile, pretutindeni, sunt pline de elogii, și ar fi dificil să le consemnăm pe toate aici. La Zürich, cu precădere, oraș care nu este recunoscut pentru indulgență, Clara ține un recital pe 17 iulie 1911, care mișcă audiența și critica, de obicei reținute. Ceea ce uluiește, în afară de tehnică, sensibilitate, „interpretare genială“, sunt lirismul și maturitatea: *„Acest talent incontestabil are deja o maturitate a gustului, a stilului, a formei plastice, a ritmului și a personalității care, la artiștii mai în vârstă, dezvăluie o viață de experiență, de dezamăgiri și de lupte.“*

După încheierea concertului îl va cunoaște pe Ferruccio Busoni – Cortot o sfătuiuse să ia legătura cu el. Încă de la început, Maestrul – căruia astăzi nu i se mai recunoaște locul important pe care-l ocupa în lumea muzicală de atunci – se arată încântat de Clara. Și îi face o propunere extraordinară: s-o ia în grija lui și s-o ducă, pentru a lucra împreună, la Berlin, unde trăiește el. Clara, atrasă și ea imediat de artist, este foarte tentată să accepte; dar nu are decât 16 ani și doamna Haskil n-o lasă să plece.

A regretat toată viața că a pierdut ceea ce a considerat că a fost o șansă unică: văzându-l pe Busoni predând – tocmai ținea un curs la Zürich –, și-a închipuit cât de multe lucruri ar fi putut s-o învețe și ce influență ar fi putut avea asupra carierei ei o asemenea tutelă.

Întâlnește de asemenea, în timpul acestei călătorii, un elev, devenit prieten, de-al lui Busoni, compozitorul elvețian Blanchet¹²: o prietenie foarte strânsă se va naște din această întâlnire, rezistând fără întreruperi de-a lungul anilor. Însă Blanchet, care-i cunoștea bine pe Clara și pe Busoni, pentru care avea un fel de cult, se îndoia că Busoni ar fi putut de fapt să-i ofere prea multe Clarei: la Busoni, care avea o concepție eminentemente intelectuală asupra muzicii, totul era gândit, calculat, voit – fără ca nimic să fie lăsat la voia inspirației –, dând dovadă de o perfecțiune tehnică și o

rigoare conceptuală specifică stilului german. Iar Blanchet se întreba dacă această preocupare pentru tehnică, pentru precizie, n-ar fi curmat spontaneitatea, sensibilitatea Clarei, al cărei temperament instinctual era exact opusul celui al lui Busoni.

12. Émile-Robert Blanchet (1877–1943), compozitor elvețian, director al Conservatorului din Lausanne între anii 1905 și 1908. (N. tr.)

Oricum, e de prisos să ne închipuim cum ar fi fost cariera și viața Clarei sub oblăduirea lui Busoni. Cu atât mai mult cu cât n-ar fi putut să facă mai nimic împotriva agravării scoliozei, ale cărei manifestări deveneau din ce în ce mai evidente...

Cum nu-l putea urma pe Busoni, Clara nu știe cu cine să lucreze; pentru o clipă se gândește să meargă la Conservatorul din Stuttgart, despre care i s-a vorbit laudativ, drept care, pe data de 9 noiembrie 1911, primește fără-ndoială cea mai uluitoare scrisoare pe care un director de Conservator a adresat-o unei viitoare eleve. După un cuplet liric despre faima Clarei și despre onoarea pe care ar avea-o instituția lui primind-o, îi promite că va face astfel încât să nu se îndepărteze de la ceea ce învățase alături de Cortot și, în final, îi propune organizarea unui concert de bun-venit la Stuttgart. Clarei i se pare desigur prea mult! Abandonează și acest plan și hotărăște să lucreze singură.

Între timp, Avram, care nu se obișnuise cu viața pe care trebuia s-o ducă la București, s-a întors în Franța să se întâlnească cu Clara – și să aibă grijă, din nou, de viitorul ei. Surprinzător, doamna Haskil se retrage din calea fratelui său și la începutul anului 1912 îl lasă pe Avram să se mute la Lausanne cu Clara: poate că tradiția evreiască a autorității bărbatului este unul dintre motivele pentru care Avram se impune atât de ușor, cel puțin aparent, în fața surorii lui.

La Lausanne, în 1912, Clara face cunoștință cu pianistul Ernest Schelling, care va fi cuprins imediat de admirație pentru muziciană și de prietenie pentru tânăra Clara. Ernest Schelling, de origine elvețiană, se căsătorise cu o americană bogată din Boston, luându-și apoi naționalitatea soției: pianist celebru, dirijor, compozitor, fondatorul corului de copii al Filarmonicii din New York, trăia mare parte din an la Céligny, aproape de Nyon (chiar acolo unde se născuse Alfred Cortot). Prieten bun cu Paderewski (care locuia nu departe), cu Hoffmann, cu Granados, ducea o viață liniștită, foarte respectat de muzicieni, dar necunoscut marelui public.

Ca s-o ajute pe Clara, pe care o ia în grija lui, le-o prezintă prietenilor care ar putea s-o sprijine, în special lui Paderewski (ale cărui lucrări le va interpreta nu peste mult timp, în concert), și în 1913 domnului Schirmer – proprietarul editurii muzicale care-i poartă numele –, aflat în trecere prin Europa: la rândul lui, Schirmer este cucerit de interpretarea tinerei Clara, pentru care organizează îndată o serie de proiecte în stil american. Și mai ales, ca preludiu la un turneu în America, organizează o serie de concerte prin capitalele Europei, în care însuși Schelling ar însoți-o.

Viitorul pare luminos, chiar dacă situația financiară este pentru moment tot șubredă: Clara și Avram se întorc la Paris și doamna Haskil se mută din apartamentul din rue Jussieu, închiriind un altul, nu foarte departe, pe rue Fossés-Saint-Bernard nr. 20. Ca întotdeauna, Isaac este cel care trimite de la București cei mai mulți bani pentru a-i ajuta pe Avram și Clara. Doamna Haskil, păstrându-și neștirbită demnitatea, apreciată de toți cei din jurul ei, va lua câteva comenzi de croitorie ca să ducă un trai decent, ba chiar îndestulat. Și se prea poate ca din acel moment familia Schelling s-o fi ajutat financiar pe Clara.

Un recital la Paris, pe 14 decembrie 1912, a atras puțină lume, dar critica pe care a primit-o a fost extraordinară: „profunzime uimitoare“, „virtuozitate și sonoritate de o forță fabuloasă“ – în timp ce un alt recital, din aprilie 1913, este primit cu o anumită condescendență.

Alături de un concert cu orchestră la Monte Carlo și de perspectiva altor două concerte cu orchestră la Lausanne în decembrie, e tot ce-i aduce anul 1913. S-a prezentat și la un concurs internațional de pian, care a avut loc la Paris în aprilie 1913. Se pare că acolo rezultatele se știau dinainte, și Clara s-a trezit eliminată din concurs într-un mod de neînțeles: este foarte afectată și fără-ndoială i se confesează lui Cortot, cel care probabil o îndemnase să participe. Pe 29 aprilie, acesta îi scrie:

Dragă Clara,

Sunt convins că dumneata ai făcut tot ce ți-a stat în putință. Îmi închipui că te-a tulburat rezultatul acestui prim concurs. În nici un caz nu te descuraja și fă în așa fel încât viitorul să-ți acorde pe alte căi răsplata sa. Chiar dacă nu ai reușit, asta nu înseamnă că am mai puțină încredere în dumneata.

Cu multă afecțiune, al dumitale,

Alfred Cortot

În tot acest răstimp, ca o „compensație“ (?) a faptului că fusese eliminată din concurs, îi este acordată o bursă de 300 de franci timp de doi ani: o telegramă datată 8 iulie și semnată „Claravram“, îl înștiințează de vestea bună pe unchiul Isaac de la București.

Cu toate acestea, este prea puțin, astfel că speranța Clarei se află în realizarea proiectelor lui Schirmer, care ar trebui să dea carierei ei adevăratul avânt. Dar scolioza s-a agravat, deformarea coloanei vertebrale începe să fie vizibilă: Avram e îngrijorat, ca și doamna Schelling, de greutatea și oboseala care pot apărea în acest turneu european. Oare bunăvoința lor va fi total dezinteresată? Clara va avea mereu îndoieli, nu atât în privința lui Avram (din motive evidente), cât mai ales a lui Lucie Schelling, pe care pare s-o îngrijoreze afecțiunea tot mai profundă a soțului ei pentru Clara.

Totuși, Clara nu e prea veselă în octombrie 1913, când ajunge la Lausanne pentru a interpreta acolo *Fantezia poloneză pentru pian și orchestră* de Paderewski (pe care-l întâlnește din nou cu această ocazie), „din nefericire mai degrabă în fața scaunelor decât în fața unui public“, observă un critic, în timp ce un altul insistă asupra „stilului plin de emoție, de grație, de grandoare și ținută, la care ne așteptăm de obicei din partea unui mare artist matur, adunate laolaltă în mâna atotputernică a unui copil delicat“, și conchide: „O, misterul geniului!“

Înainte de orice altceva, Clara trebuie să se îngrijească, insistă Lucie Schelling: e gata s-o trimită în America, unde a fost descoperită o nouă metodă de tratare a scoliozei. În decembrie, Avram și Clara se întorc la Laussane și Avram o duce la un doctor de-acolo, foarte cunoscut, pe nume César Roux, a cărui fată se va împrieteni cu Clara și, căsătorindu-se mai târziu cu profesorul Demiéville, mare sinolog, o va ajuta într-un mod hotărâtor să treacă de o perioadă dificilă din viața ei.

Deși scolioza are manifestări evidente, se pare că doctorul – care o va consulta pe Clara de mai multe ori – are rețineri în privința necesității unui tratament. Nu are încredere în noile metode de dincolo de Atlantic și este de părere că dacă trebuie început un tratament, aceasta nu se poate face decât într-un centru specializat, precum Berck-sur-Mer. Clara aude astfel pentru prima dată numele care va deveni pentru ea sinonimul unui coșmar a cărui amintire o va urmări toată viața.

Doctorul Roux îi sugerează să urmeze o „cură“ de probă timp de 6 luni – dacă ea este gata să sacrifice răstimpul acesta – să vadă dacă scolioza poate

fi îndreptată sau cel puțin oprită. Nu se ia nici o hotărâre pentru moment și Clara interpretează pe 23 decembrie 1913 la Maison du Peuple din Lausanne *Concertul în do minor* de Saint-Saëns și, din nou, *Fantezia poloneză* de Paderewski, alături de orchestra din Lausanne sub bagheta dirijorului Carl Ehrenburg.

Un incident ne arată că, la 18 ani, Clara este deja o artistă împlinită. După o serie de neînțelegeri, nu poate să repete cu orchestra concertul de Saint-Saëns: nu contează, îl va cânta pentru prima dată în concert! E o muziciană atât de bună, încât nu intervine nici o problemă între solistă și dirijor, și execuția concertului este uimitoare. Succesul este uriaș, criticii, încă o dată, debordează de entuziasm. Unul dintre ei, care se semnează Ed. C., scrie aceste rânduri, interesante din mai multe motive:

Nu-mi aduc aminte să fi auzit acest concert interpretat cu atâta însuflețire, vigoare și culoare. Pianista a cântat admirabil. Din punct de vedere tehnic a fost impecabilă, iar pe plan muzical, mai presus de orice elogiu. Văzând-o pe această tânără, a cărei înfățișare nu impresionează, al cărei fel de a se prezenta n-are nimic din ceea ce ar putea să atragă publicul de partea ei, cum cântă și cum înțelege capodopera care este acest concert, am simțit fiori pe șira spinării, ca și când aș fi fost cuprins de vrajă. Dacă domnișoara Haskil, care nu părea să se simtă prea bine, va face carieră, ea va ului cu siguranță întreaga lume.

Acest text confirmă faptul că, chiar și pentru public, slăbiciunea ei este evidentă, și că cei care se preocupă de sănătatea ei sunt îndreptățiți. Crescuse și se înălțase și mai mult, totul era prelung la ea (mai ales brațele și mâinile) și avea un trup deșirat, de care vârsta nu era deloc străină: capul începe să i se aplece ușor într-o parte, la capătul unui gât foarte lung, ca o floare prea greoaie. Are tenul palid, străveziu – și se înfățișează fără vreun artificiu decorativ: nu-i plac purtările epatante, respinge tot ceea ce i se pare contrafăcut, și când urcă pe scenă i-ar plăcea să poată să nu ia în seamă publicul, căruia nu-i arată îngăduință, abia salutându-l, stângaci, ca și cum prezența lui ar stânjeni-o.

Într-un capitol pe care i-l consacră în cartea sa *Verfremdung und Freundschaft*¹³, scriitoarea letonă Zenta Maurina notează pe bună dreptate: „În plan muzical nu exista nimic ce ea nu putea realiza, dar cu oamenii era timidă, se temea să călătorească, îi era frică de lucrurile materiale neprevăzute, frică să-și facă noi cunoștințe.“

13. Înstrăinare și prietenie (în germană, în original). (N. tr.)

Mai este demn de menționat faptul că în această perioadă, deși trăiește acea neliniște încercată de orice artist adevărat în clipa în care se abandonează publicului, e mult prea sigură pe ea ca să simtă tracul copleșitor care te înlemnește, angoasa și panica pe care le va înfrunta mai târziu, până la ultimul ei concert, și care vor face ca fiecare intrare pe scenă să fie o adevărată dramă.

În seara aceea de 23 decembrie 1913, când ultimele ecouri ale aplauzelor s-au stins, în liniștea aceea ușor melancolică ce urmează după încordarea din timpul concertului, în înflăcărarea aclamațiilor, Clara visează fără-ndoială ca acest succes să-i deschidă ușile spre viitor: încă nu știe că, dimpotrivă, trăiește un fel de moment apoteotic și că odată cu stingerea luminilor se lasă cortina peste o altă perioadă a vieții sale.

Încă nu știe că nu va mai urca pe scenă decât șase ani mai târziu – și că tânăra femeie în care se va fi transformat atunci va fi, în multe privințe, o altă Clara.

Berck

1914–1918

Pe 7 ianuarie 1914, Clara își aniversează împlinirea a 19 ani la Paris, împreună cu mama ei, unchiul Avram și sora ei Jana, care venise de la București în luna decembrie: doamna Haskil își dorea ca și cea de-a treia fiică a ei să urmeze studii muzicale la Paris, însă ea visa să plece din România, unde avea de suferit din cauza antisemitismului, care se manifesta din ce în ce mai deschis, și chiar cu reacții vădite de violență.

Lili, în schimb, care și-a putut asigura independența financiară datorită muncii ei asidue, a considerat că este mai înțelept să nu îngreuneze situația pe care o aveau deja la Paris și, în ciuda rugămintelor mamei, care voia să strângă toată familia în jurul ei, hotărăște să rămână la București.

În acest răstimp, la Paris, familia reunită trăiește, surprinzător, despărțită – pe de-o parte, Avram și Clara, pe de altă parte, doamna Haskil și Jana, ceea ce arată exclusivitatea pe care Avram înțelegea s-o aibă în privința nepoatei sale preferate, după o perioadă în care fusese nevoit să abandoneze tutela acesteia.

În vreme ce Jana începe să lucreze cu Lucien Capet și Yvonne Astruc în vederea admiterii la Conservator, viitorul Clarei se hotărăște: situația politică în Europa este de așa natură, încât Schirmer ezită în privința organizării turneului prin toate capitalele, așa cum îl prevăzuse, și nu se mai gândește decât la America. Avram este îngrijorat în toate privințele asupra acestei călătorii îndepărtate pentru Clara și, profitând de faptul că la începutul anului nu avea nici un angajament, se gândește din ce în ce mai mult să profite de împrejurări și să o îngrijească pe Clara: cu atât mai mult cu cât familia Schelling este gata să-și asume costurile unui tratament și au primit recomandarea unui anume doctor C., specialist în boli de oase de la Berck.

Doamna Schelling insistă să meargă cu Clara la Berck – în secret, Clara îi va păstra ranchiună – și Avram șovăie încă să plece atunci când izbucnește războiul: se hotărăște astfel să o aducă pe Clara la Berck pentru un sejur de câteva luni, îndeajuns să afle dacă tratamentul se dovedește eficient și de

asemenea să vadă cum vor decurge evenimentele internaționale – mai precis, dacă turneul american al lui Schirmer poate fi demarat.

Într-o după-amiază de septembrie, Avram și Clara ajung în gara Rang-du-Fliers și de aici iau un trenuleț care îi duce la Berck, oraș celebru pe atunci pentru tratamentul bolilor de oase și mai ales al tuberculozei osoase.

Pentru o fostă bolnavă tratată la Berck, care o cunoscuse deja de Clara, spectacolul oferit de târgușor este acela al unei „mizerii depline“. În fapt, dacă faleza se mai modernizase puțin, centrul orașului – care se deschide spre mare printr-o esplanadă mare, triumfiulară denumită „pâlnia“, prin care în zilele cu vânt se strecoară un nisip fin care pătrunde peste tot – nu s-a schimbat deloc de atunci. Căsuțe de lemn, pavilioane din piatră de moară sau din cărămizi, triste, urâte, deprimante, totul sub un cer adeseori gri și întunecat, posomorât...

În cartea sa despre *Les Allongés (Cei care stau întinși)*, scriitoarea Jeanne Galzy a făcut o descriere impresionantă a orașului:

Berck se întinde în întregime între cele mai mari două cazărmi de suferință: pe de o parte, spitale uriașe care mărginesc cu greutatea cărămizilor lor alinierea inegală a clădirilor care se întind de-a lungul mării; pe de altă parte, alte spitale, cu ferestre mari și largi, se pare, din pricina teraselor, și vile de vară, ușor mondene, în prezent închise.

În interior se ramifică o rețea de drumuri drepte, mărginite de căsuțe, toate semănând între ele, grupuri-grupuri, ridicate în grabă pentru a profita de pe urma slăbiciunii bolii trupești, construite în înălțime pentru a beneficia de pe urma aceluia teren privilegiat.

Ah, sărmene clădiri lipsite de orice gând prietenesc! Ele ne privesc cu ochii lor necunoscuți, distrați, nepăsători și uscați. Nici una nu are un trecut. Nici una nu a găzduit, de la leagăn până la mormânt, o viață de om normală. Ele obișnuiesc să se deschidă la sosire și să se închidă, trei sau patru ani după, asupra omului însănătoșit sau asupra celui culcat în coșciug – dar aici nu se moare niciodată în mod oficial, căci trebuie păstrată reputația de vindecător a acestui oraș fără cimitir – și să-i vadă trecând pe la picioarele lor, fără a-i deosebi între ei, pe oaspeții caselor de vizavi, pe cei din casa de alături sau din capătul străzii, sau de pe strada vecină, toată această mulțime de ființe veșnic aceleași, pentru că aproape întotdeauna o nenorocire ia aici locul altei nenorociri asemănătoare și pentru că noi toți semănăm între noi prin uniformitatea aceluiași rău.

Când Avram și Clara ajung la Berck, sinistrul orășel este animat de prezența numeroșilor soldați: în timpul înaintării germane, confruntările s-au ținut la mai puțin de 50 de kilometri, și dacă frontul este acum stabilizat la o sută de kilometri, ținutul abundă de trupe de soldați, dar și de răniți. Soldații se intersectează pe străzi sau câteodată chiar împing aceste trăsură fără număr, în care „cei care stau întinși“, imobilizați în gutierele lor, sunt plimbați: alteori niște măgăruși trag înhămați la aceste vehicule triste, și umblă vorba că, lăsați de izbeliște o vreme pe plajă, se întâmplă să aducă înapoi singuri atelajul...

E lesne de închipuit teama Clarei în fața mulțimii de bolnavi, descoperind că există atâta suferință. Și, fără îndoială, teama ca nu cumva într-o zi să devină la rândul ei ca unul dintre acei bolnavi la pat care nu pot privi decât cerul în lipsa unei oglinzi – una din acele oglinzi în care ea schimbă câte o privire, și nimic mai mult...

Cu toate că boala ei într-adevăr s-a înrăutățit, iar deformarea coloanei este deja vizibilă și îi provoacă dureri, ea se află încă pe picioarele ei, trupul o ascultă, este independentă, liberă, trăiește!

Avram și Clara se cazează la o pensiune modestă, denumită surprinzător „Copiii zburdalnici“, de care se ocupă, cu o autoritate de netăgăduit și strictețe, o anume domnișoară Forest, căreia Clara îi va păstra o amintire neplăcută. Apoi Avram își duce nepoata la doctorul C.

Ne putem întreba cum oare a ajuns familia Schelling să afle de existența acestui practician și mai ales cum au ajuns să-l recomande: acesta se bucură fără îndoială de o bună reputație la Berck, dar este recunoscut de asemenea și pentru „vigoarea“ tratamentelor sale, pe care le aplică cu o lipsă de umanitate care frizează sadismul. Unii dintre pacienții săi îl cunosc și pentru greșelile sale, alții vorbesc chiar despre „atrocitățile“ comise de acesta. Pentru Clara era un monstru, despre care n-a vrut niciodată să spună mai mult, când, foarte rar, făcea trimitere la șederea ei la Berck.

De fapt, „îngrozitorul“ doctor C. hotărăște să-i facă un corset din ghips, care, lăsând-o totuși să se folosească de mâini și de picioare, îi încheștează tot trunchiul și umerii până la gât. „Pusul în ghips“ într-o încăpere neîncălzită pare să fi fost o primă încercare deosebit de grea și, pentru câteva zile, Clara va rămâne nemișcată.

Când în sfârșit se poate ridica, este strivită sub greutatea scheletului de ghips, care, fără îndoială prea strâns, o apasă și o împiedică să respire normal; desigur, încă nu face parte dintre „cei care stau întinși“, dar nu

înseamnă că e mai bine. Abia se mișcă, nu poate să facă nimic, nu se odihnește bine și mai ales are dureri din ce în ce mai mari.

Avram își supraveghează îngrijorat nepoata: în ciuda afirmațiilor de netăgăduit ale doctorului C., îi e imposibil să se obișnuiască cu corsetul de ghips. De fapt, va avea de îndurat un adevărat chin, care nu va face decât să se accentueze în timp: și, în cele din urmă, ea, care nicicând nu s-a plâns de nimic, va ajunge să implore să fie eliberată din strânsoare. Avram se convinge încet-încet că aplicarea acestui tratament, dacă nu chiar însuși principiul, nu-i priște Clarei și îi cere doctorului să-i scoată ghipsul: acesta refuză categoric. Avram se conformează, cu inima strânsă.

Dar Clara suferă din ce în ce mai tare, și într-o zi face febră foarte mare. Atunci Avram reacționează cu o energie opusă pesimismului și chiar defetismului său: îl somează pe colegul său medic să o elibereze pe Clara, care are febră 40, din jugul său. În cele din urmă îi dă ghipsul jos... și constată că are trunchiul plin de escare mai mult sau mai puțin infectate.

Avram îi spune fără rușine doctorului C. ceea ce crede și fără să mai stea pe gânduri o ia pe Clara de acolo pentru a o încredința altui doctor din Berck, despre care s-a informat înainte, doctorul Calvé. Acesta este, spre deosebire de faimosul său coleg, un om de-o bunătate nemaîntâlnită, care dă dovadă atât de calități umane, cât și profesionale. Pe când era tânăr, el însuși se îmbolnăvise de coxalgie și se îngrijise la Berck, moment în care și-a ales soarta: s-a hotărât să urmeze medicina și să se întoarcă la Berck ca să îngrijească acele boli de care și el suferise.

Datorită amabilității și înțelegerii de care acesta dă dovadă, Clara își regăsește un oarecare echilibru: rănilor se cicatrizează, mușchii ei atrofiați se refac încetul cu încetul și la scurt timp el începe să-i trateze scolioza. În fond, crede că este necesar un tratament și că acesta va fi eficient: luni bune au fost irosite deja – poate chiar i-au înrăutățit starea inițială –, iar Avram socotește că e cazul să încerce din nou. La rândul lui, doctorul Calvé o va pune și el pe Clara într-un gips, dar într-unul mai lejer, care să-i permită să-și folosească brațele: astfel, dacă împrejurările vor fi favorabile, va putea cânta câte puțin la pian – și desigur că acesta este un mare merit al doctorului Calvé de a fi înțeles că era vital pentru ea să nu fie despărțită de instrumentul ei.

Cu atât mai mult cu cât o nouă lovitură o amenință: doctorul C. n-a trecut cu vederea intervenția lui Avram și nici faptul că a fost prins în flagrant delict de eroare, așa că a depus o plângere împotriva lui Avram pe lângă

autoritățile militare. E adevărat, Berck se află într-o zonă militară; iar Avram are cetățenie austriacă. Nu se știe foarte bine cum anume, însă Avram nu fusese tulburat de la izbucnirea războiului: acum este și autoritățile militare îl determină să părăsească Berck și să meargă într-un lagăr de „refugiați“ la Granville. Instalațiile sunt rudimentare, iarna este grea când ajunge el acolo, în 1915, și conviețuirea în condiții mizerabile îi este de nesuportat. Cu toate astea, va refuza șansa care i se oferă de a scăpa de statutul de „prizonier“.

Deși nu a practicat niciodată profesia de medic, Avram are licență în acest domeniu, iar Serviciul de Sănătate al Armatelor are nevoie stringentă de medici: autoritățile militare îi oferă șansa să fie eliberat dacă acceptă să muncească într-un spital militar. Fără îndoială, gândul că va fi nevoit să înfrunte zi de zi ororile războiului, care se dezlănțuia, părea și mai greu de suportat pentru sensibilitatea sa decât viața din lagăr, și poate explica, cel puțin în parte, refuzul său de a ieși din lagăr cu acest preț. Totuși, nu va avea liniște până nu va ieși, și va încerca printr-o serie de demersuri să obțină refugiul în Elveția. De-abia la începutul anului 1917 primește permisiunea să părăsească Franța, ca urmare a stării de sănătate precare: cât a stat la Granville a contractat nevralgii faciale de nesuportat (de care nu va scăpa niciodată) și care aveau nevoie de îngrijiri speciale.

Se poate închipui cu ușurință disperarea Clarei, care s-a trezit singură la Berck: cu toate că nu mai este un copil (făcuse deja 20 ani), nu știe cum să se apere și pentru prima dată în viața ei se simte singură, abandonată. Mai mult, chiar dacă este pe jumătate sănătoasă, se află înconjurată de boală, ceea ce nu e deloc plăcut. În afară de asta, nu poate să nu se gândească la faptul că, dacă n-ar fi fost unchiul ei, s-ar mai fi aflat și acum pe mâinile doctorului C., și în ce stare!...

Din fericire, doctorul Calvé simte cât de tare o afectează această despărțire și va face tot ce-i stă în putință să o aline, să o ajute să suporte mai bine această încercare: îi permite să vină la el acasă pentru a cânta. Are și el meritul lui, căci, deși are un pian în salon, el urăște muzica: așa că are grijă să închidă bine cele trei uși care despart salonul de cabinetul lui de consultații atunci când Clara vine să cânte! Totuși, cu timpul, va lăsa o ușă, apoi două, deschise, și într-o zi Clara îl va vedea venind să se așeze în salon să o asculte: va fi cu adevărat fericită de această transformare miraculoasă, care îi va apropia și mai mult. În persoana doctorului Calvé va regăsi puțin din acea căldură familială de care a fost lipsită dintotdeauna.

Cu toate acestea, devine și mai reținută față de ceilalți și se închide în ea: nu se împrietenește cu nimeni, cu două excepții.

O tânără pe nume Marcelle B. de T., cu care Jana face cunoștință la Paris și care suferă de tuberculoză osoasă, ajunge la Berck la puțină vreme după plecarea lui Avram. Ea o întâlnește pe Clara și de-a lungul anilor petrecuți împreună la Berck cele două fete se vor vedea destul de des, apropiindu-se prin gusturile lor artistice comune: dar mereu timidă, retrasă, Clara nu se destăinuie. Totuși, o făcea să râdă uneori și, în mod vădit, îi plăcea veselia.

Clara iubea copiii. Căsătorit cu o americană – care va duce mai departe munca soțului său printr-o Fundație franco-americană numită tot Calvé, cu sediul la Berck –, doctorul avea o fetiță de zece ani, Kate, care suferea și ea de una dintre acele boli osoase înfiorătoare. Astfel, Clara va petrece mult timp alături de ea pe parcursul celor patru ani, iar Kate va fi cealaltă prietenă a ei de la Berck.

Înclinația aceasta de a se atașa de copii și de a fi iubită la rândul ei de aceștia ne dezvăluie caracterul Clarei, care a păstrat întotdeauna în străfundul sufletului ei multă candoare, o anumită naivitate și o mare puritate. Ea se simte pe picior de egalitate cu ei, se apropie fără teamă, așa cum o fac și ei: de-a lungul vieții va fi iubită de copiii prietenilor săi, pentru care rămâne un personaj de basm și totodată real. Legătura aceasta firească cu cei mici – ca și cu animalele, pe care le-a iubit mereu – nu corespunde cu atitudinea sa obișnuită față de oamenii mari: ca și cum s-ar simți și inferioară, și superioară lor, totodată

Din perioada petrecută la Berck, ceea ce îi emoționează pe cei care au cunoscut-o este, pe lângă modestia extremă, un simț deslușit al calităților cu care a fost înzestrată. Nu se mândrea, ci, dimpotrivă, avea o exigență față de ea însăși care nu va slăbi nicicând, nici măcar în apogeul gloriei, și care o va face să se creadă mereu inferioară față de ceea ce aștepta de la ea însăși. „Era bolnavă de meticulozitate“, va spune despre ea un muzician care îi era prieten.

Niciodată, nimănui, Clara nu i-a vorbit deschis despre șederea ei la Berck, despre cei patru ani nesfârșiți pe care i-a petrecut acolo – pe toată perioada războiului, de fapt –, despre acea bătălie purtată cu ea însăși, fără să-și permită să creadă că-și va recupera traiul normal, firesc. Nici măcar surorilor sale n-a vrut vreodată să le vorbească de această încercare. Așadar, nu se știe mai nimic nici despre ceea ce gândea cu adevărat, nici despre

visurile sau speranțele sale – cu atât mai mult despre cum își petrecea timpul în fiecare zi acolo.

Îngrijirile pe care le primea nu presupuneau decât o vizită săptămânală la clinică: din când în când, ghipsul îi era schimbat. În afară de asta, se pare că se ducea de mai multe ori pe săptămână la cabinetul doctorului Calvé „să atingă” numai pianul (nici nu încăpea discuție „să lucreze”, în sens profesional), ea se întâlnea, separat bineînțeles, cu cele două prietene ale ei, citea puțin, mai ales romane, și apoi...

Pentru această ființă plămădită eminent din muzică, pentru care viața nu se putea concepe fără muzică, care nu putea să se exprime cu adevărat și să se împlinească decât prin intermediul muzicii, Berck va fi fost cu adevărat „un anotimp în infern”. Și totuși, nu se poate să nu te gândești că acești patru ani i-au influențat profund gândirea muzicală: e drept, încă de la primele ei concerte, maturitatea sa, profunzimea interpretărilor sale surprind muzicienii care o ascultă. Dar e lesne de închipuit că, luând contact cu atâtea drame în fiecare zi, prin încercările proprii suferințe și răbdarea infinită pe care o aștepta de la ea însăși, interpretarea Clarei – care revela mai mult decât orice altceva făptura ei – a câștigat acea umanitate emoționantă atât de recognoscibilă și în același timp o irealitate care scapă analizei. Oare nu boala, a ei și a celorlalți, este cea care a învățat-o acest adevăr suprem care este simplitatea?

O simplitate care este de altminteri, sub o altă formă, una dintre trăsăturile definitorii ale lui Mozart, acest geniu cu care se va identifica pe de-a-ntregul, și oarecum fără voia ei.

Este destul de surprinzător să observăm că, până la perioada șederii la Berck (cu excepția primului ei concert de la Viena în 1903), nu inclusese Mozart în programul său: din repertoriul de concert, foarte restrâns, făceau parte romanticii (mai ales Liszt, Chopin, Schumann), încadrați, adeseori, de câte un clasic (Bach, Scarlatti) și un „modern” (Saint-Saëns, Albeniz sau Fauré).

De fapt, această predilecție se va prelungi până după perioada de la Berck, am putea spune de-a lungul întregii vieți: programul recitalurilor ei va evolua în ceea ce privește forma, dar nu și în conținut. Va începe aproape întotdeauna cu Bach – chiar și când tendința nu va mai fi înclinat către aceste nume și nu vor mai fi pe gustul publicului până la război, 1939–1945 –, cu o vădită preferință pentru romantici (Schumann, Brahms, Schubert, Liszt, Chopin) și pentru ceea ce s-ar putea numi la Beethoven preromantic

(în special, ultimele trei sonate, op. 109, op. 110 și op. 111, care-i plăceau în mod deosebit și pe care le-a interpretat de mai multe ori, într-o manieră foarte personală). Ravel, Fauré, Debussy sau Albeniz veneau în completarea acelor încărcate programe, ce se caracterizau printr-un eclectism destul de însemnat, nu atât prin diversitatea compozitorilor – trebuie remarcată prezența aproape constantă a lui Bach, cu mult înainte de a fi readus la modă –, cât prin alegerea operelor sale, adeseori foarte puțin cunoscute. Mai târziu, când programele ei vor fi mai aerisite și un recital nu va cuprinde mai mult de trei sau patru lucrări, tot Beethoven, Schumann, Schubert vor sta la bază. Câteodată, dar rar, ce-i drept, Mozart.

Căci Mozart va ocupa un loc neînsemnat în programul recitalurilor ei: abia în 1924 ea înscrie prima operă (*Adagio, menuet și gigă în si minor*) a aceluiași compozitor, care va lipsi cu desăvârșire din recitalurile sale vreme de treizeci de ani. Când, în cele din urmă, va apărea din nou, va fi doar cu două lucrări, *Sonata nr. 10 în do major*, K. 330 (pe care o va înscrie în program pentru prima dată în 1952 și pe care o va interpreta de atunci de șaizeci de ori în public) și *Variațiunile după un menuet* de Duport, K. 573, recomandate de Nikita Magaloff, care nu vor figura în repertoriul ei decât începând din 1954 și pe care le va interpreta de treizeci de ori, fiind recompensată cu Marele Premiu al Discului. Spre sfârșitul vieții va adăuga și *Sonata în fa major*, K. 332 (în 1959) și *Sonata în fa minor*, K. 280 (în 1960), pe care nu va apuca să le cânte în public decât de două ori pe fiecare.

Această surprinzătoare absență a lui Mozart în programele recitalurilor ei este compensată, bineînțeles, în domeniul muzicii, cu orchestra, dar nu atât cât se crede în general. Abia în 1929 ea interpretează primul ei concert din Mozart (*Concertul în do major*, K. 503, pe care nu-l va mai cânta de altfel niciodată), în schimb, interpreta deja *Concertul nr. 3* din Beethoven, *Concertele nr. 4 și 5* din Saint-Saëns, *Nopti în grădinile Spaniei* de Falla, și mai ales *Concertul nr. 2* de Rahmaninov, care poate fi considerat oarecum, în acea perioadă, „calul ei de bătaie“, destul de neașteptat, dar revelator în ceea ce privește tehnicile ei interpretative și pentru forța sonorității sale.

De fapt, Clara va avea în repertoriu doar vreo zece concerte de Mozart, din cele douăzeci și șapte câte a scris, pe care le va interpreta adeseori, mai ales spre sfârșitul vieții când, slăbită, nu va mai reuși să-și găsească energia necesară pentru executarea lucrărilor mai grele. Dar puțin mai des decât *Concertele nr. 3 și 4* de Beethoven, decât *Concertul de Schumann* și mai ales decât *Concertul nr. 2 în fa minor* de Chopin, pe care le-a marcat prin

interpretarea ei extraordinar de simplă, dar pe care unii o vor caracteriza ca fiind de influență mozartiană.

Se înțelege mai limpede de ce Clara Haskil s-a răzvrătit uneori împotriva acelei etichete tardive care o limita la o așa-zisă specializare, din toate privințele de invidiat și flatantă, dar pe care ea credea de cuviință că putea și trebuia să o depășească. Este totuși incontestabil că îl înțelegea, îl simțea pe Mozart ca persoană, și se pare că în perioada șederii la Berck a început să-i pătrundă cu adevărat opera. Soției doctorului Calvé, care o întreba ce-i făcea plăcere, îi răspunde: „Concertele din Mozart, să le învăț stând întinsă.“

În acest moment, încolțește fără îndoială, dorința să le cânte, dar, chiar și, când va regăsi drumul către sala de concert, ea se va lovi de un fapt trist: Mozart nu prea era pe gustul publicului și, așa cum va trebui să se lupte mai târziu să nu fie bolnavă, va trebui mai întâi să se zbată pentru a-l putea interpreta...

Însă nu a ajuns acolo, este încă prinsă în corsetul de ghips, în atmosfera care o șubrezește, cel puțin moral, de la Berck. Sora ei Jana, care obține permisiunea în 1916 să vină să o vadă de la Paris, o găsește slabă, anemică, tristă, extenuată: este îngrozită că autoritara domnișoară Forest îi cere Clarei să cânte ca să-i întrețină pe ceilalți pacienți de la pensiune și pe soldații aflați în convalescență, ajutându-se de o pianină îngrozitoare, în ciuda faptului că dădea semne de evidentă oboseală. Clara nu îndrăznește să o refuze, și uneori chiar îi va face să danseze pe unii dintre colegii ei de suferință; Jana va trebui, bineînțeles, să participe și ea, ceea ce îi dă Clarei șansa să verifice dacă nu cumva și-a pierdut ușurința de a cânta: ea recompune, după ureche, acompaniamentul operelor pentru vioară, pe care Jana le învățase, dar pentru care nu adusese partitura. Ea merge până la a transcrie aceste partituri pe hârtie.

Clara a putut să vadă astfel și progresele făcute de sora sa, care și-a continuat studiile muzicale, în ciuda condițiilor grele de viață, cărora doamna Haskil le ținea piept cu o demnitate constantă. Dar lucrul în croitorie și sprijinul lui Isaac nu sunt îndeajuns și încălzirea micului apartament se resimte: unii prieteni își oferă ajutorul discret, căci studiile Janei ar trebui să fie mai presus de orice. Lecțiile împreună cu Yvonne Astruc și cu Capet erau sfinte... deși cu acesta din urmă ora de predare devenea cu precădere o dezbatere filozofică cu doamna Haskil în loc să se concretizeze în sfaturi despre tehnica Janei! Pianul Pleyel al Clarei a trebuit

vândut – s-au adăugat acum și cheltuielile de la Berck –, și viitorul este și mai posomorât, cu atât mai mult cu cât, după unica vizită pe care a putut să i-o facă Clarei la Berck, doamna Haskil se îmbolnăvește grav.

În toamna lui 1917, Jana intră la Conservator în clasa profesorului Capet, în vreme ce Clara – a cărei coloană vertebrală se mai îndreptase în urma tratamentului doctorului Calvé – este eliberată din strânsoarea corsetului de ghips, care fusese înlocuit cu un fel de aparat de susținere din celuloid, mai puțin greu și mai puțin incomod. Clara poate, de altfel, să meargă la Paris pentru vizite scurte, necesare pentru a pune la punct acel aparat, astfel încât reușește să-și vadă mama mai des. Însă boala acesteia se înrăutățește: medicii i-au pus diagnosticul de cancer. Operată pe 27 decembrie 1917 la Spitalul Cochin, doamna Haskil se stinge pe 31 decembrie, nu înainte de a murmura numele celor trei fiice ale sale.

Clara și Jana sunt acum aproape singure și împreună cu un grup restrâns de prieteni vor lua parte la înmormântarea mamei lor, a cărei dispariție le aruncă pe amândouă, pe toate planurile, în cea mai mare derută. Clara se întoarce la Berck, unde va face mai multe bronșite, care o vor slăbi și mai tare, în vreme ce Jana va fi luată în grija unor prieteni devotați, familia Kahane, și ei transfugi veniți din România: în primăvara anului 1918 ea va face gripă spaniolă, dar se va însănătoși... după ce va fi trecut de primul său concurs la Conservator, la care a obținut locul doi, având patruzeci de grade febră.

Dacă nu l-ar fi găsit pe doctorul Calvé la Berck, Clara n-ar fi avut poate niciodată curajul să se întoarcă acolo: dar, paradoxal, numai la Berck, în acea casă prietenoasă, va găsi sprijin, căldură – ceea ce nu spera să mai găsească nicăieri. În plus, ameliorarea vizibilă a scoliozei sale îi întărește și mai mult încrederea pe care o are în doctorul său și motivează într-un fel chinul îndurat la începutul tratamentului, cu mai bine de trei ani în urmă. În realitate, acest tratament se apropie de sfârșit: dar, înainte să o „elibereze” pe de-a-ntregul, doctorul Calvé ar fi vrut ca ea să-și petreacă o vară la munte. Ajutorul primit din partea acestuia în legătură cu demersurile necesare pentru a pleca în Elveția, unde unchiul ei este încă refugiat și unde ar fi fost ajutată de cunoștințe și prieteni se dovedește zadarnic. O scrisoare datată 27 iunie 1918, adresată maestrului ei Joseph Morpain, care făcuse tot războiul pe front, merită atenția noastră:

Berck-Plage

„Copiii zburdalnici”

Dragă domnule Morpain,

N-aș ști cum să-mi îndreptățesc întârzierea de a vă răspunde după ce am primit din partea dumneavoastră – au trecut luni de atunci! – o scrisoare atât de tandră și de emoționantă. Regret nespus că am pierdut ocazia să vă revăd la Paris, când erați în permisie. Întâlnindu-vă față în față poate v-aș fi spus încă și mai puțin decât știu – și nu-mi place să o fac prin scris – despre emoția profundă pe care o simt când mă gândesc la dumneavoastră și la situația în care vă aflați. Dar n-ar fi fost poate necesar, mi-ar fi fost de-ajuns să vă văd, să vă spun câteva cuvinte și ați fi știut că gândesc și simt mai mult decât exprim, și atunci aș fi păstrat pentru mine bucuria de a vă fi revăzut și mulțumirea de a vă fi arătat această bucurie.

Mi-ați trimis scrisoarea în plină iarnă. Mi-ați scris despre degetele care vă amorțiseră, înghețaseră și care vă dureau precum și despre zăpada care se așternea fără încetare! Această descriere m-a emoționat! Mi-am închipuit atât de viu suferințele fizice prin care treceați și depresia morală! Acum e mijlocul verii și războiul e-n toi!

Cum mai sunteți? În ciuda răspunsului meu întârziat îndrăznesc să vă rog să-mi scrieți fără să zăboviți, îndată ce veți avea posibilitatea, căci sunt cuprinsă de o mare neliniște că nu v-am scris până acum ca să pot avea vești!

Cu toate acestea, tăcerea mea – o știți prea bine – nu a fost nici din pricina uitării, nici a nepăsării, căci m-am gândit în fiecare zi la dumneavoastră, pentru că mă gândesc, ca toată lumea de altfel, încontinuu la război. Dar tristețea, grijile, o depresie permanentă mi-au răpit din avântul de a vă scrie; mi-am spus întotdeauna că am motive serioase să amân... Îmi spuneți în scrisoarea dumneavoastră că vi se propusese un post de regizor la un teatru de pe front sau un alt post, care presupunea să fiți în mijlocul artiștilor. Cu toată antipatia pe care o simțiți de a face o cerere, sper că ați obținut un loc de muncă, unde posibilitățile și înclinațiile dumneavoastră ar fi de folos. Vă rog să-mi dați vești curând, aș fi fericită să aflu că așa stau lucrurile.

Unul dintre motivele pentru care cred că am amânat să vă răspund este că plănuisem să petrec câteva luni în Elveția și-mi propuneam să vă scriu îndată ce aș fi ajuns acolo. Spre marea mea părere de rău n-am obținut, așa cum mi-aș fi dorit, un permis cu autorizația de a mă întoarce la Berck sau la Paris (zonă militară). Așadar, nu îndrăznesc să pornesc la drum,

căci nu știu dacă m-aș descurca din punct de vedere financiar, în condițiile în care războiul va mai ține multă vreme.

Mi-am spus că nu risc prea tare, căci muzicienii care mă cunosc și care nu demult au vorbit despre mine cu simpatie și încredere m-ar fi ajutat, bănuiesc, să dau câteva concerte în Elveția sau mi-ar fi făcut rost de lecții. Astfel aș fi reușit să-mi câștig existența, așteptând să mă pot reîntoarce la Paris. Printre acești muzicieni se află Busoni, care a vorbit despre mine în termeni elogioși, ceea ce mă surprinde. Totuși, eu nu mai sunt – vai! – fetița pe care a ascultat-o cândva și n-aș putea conta pe interesul binevoitor al unui muzician bogat și faimos, care-i frecventează pe „mai-marii” lumii muzicale. Nu pot conta nici măcar pe domnul Cortot, profesorul meu!

Pe de altă parte, n-aș putea să mă despart ușor de sora mea, care trebuie să se întoarcă la Paris și să-și reînceapă studiile la Conservator.

Anul acesta a fost admisă să participe la concurs și ieri a luat locul doi.

Regret mult că nu voi ajunge vara asta în Elveția, căci speram să-mi văd unchiul, ceea ce ar fi fost un sprijin moral pentru mine. Doctorul care m-a îngrijit mi-a recomandat să-mi petrec vara în Elveția, atât în vederea îmbunătățirii stării mele de sănătate, cât și pentru că durerea pricinuită de pierderea mamei m-a abătut, și starea mea de sănătate s-a resimțit mult.

În prezent sunt mai bine, totuși deoarece am suferit luni de zile din cauza apendicelui, doctorul a hotărât să mă opereze numaidecât. Nu mai am probleme cu coloana, și în curând nu voi mai fi nevoită să port aparatul de celuloid.

V-am scris îndeajuns despre mine și în finalul acestei scrisori vă rog să-mi dați vești despre situația dumneavoastră...

Vă rog, dragă domnule Morpain, să-mi scrieți cât de repede posibil și, nutrind cele mai arzătoare speranțe de a vă întoarce îndată la cei dragi, vă spun și eu la revedere.

Cu multă afecțiune,

Clara Haskil

Clara rămâne deci la Berck, unde va fi operată de apendicită, în primele zile ale lunii septembrie: operația este delicată și fără îndoială ar fi trebuit făcută în urmă cu mulți ani, căci ea avusese crize periodice încă de la vârsta de șase ani. Dar Avram dădea mereu înapoi când venea vorba de operație, cu siguranță din pricina neîncrederii sale față de medici. S-au format nenumărate aderențe, care nu puteau fi toate îndepărtate și care aveau să

contribuie la o multitudine de probleme de sănătate cu care Clara se va confrunta abia mai târziu.

Rămâne întinsă la pat vreme de cinci săptămâni și, când în cele din urmă reușește să se ridice, se simte încă slăbită. Tot atunci află de moartea soției profesorului Joseph Morpain, lucru care o tulbură. Îi scrie, pe 14 octombrie 1918, o scrisoare plină de tristețe și afecțiune. După cum putem citi mai jos, în unele privințe revelatoare:

Cei care au puterea să se consoleze sunt cei mai fericiți. Asta ține bineînțeles de caracter, de sensibilitate, dar și de numeroase circumstanțe. Astfel un trai îndestulat, sau cel puțin o situație materială decentă, te ajută mult să înduri necazurile vieții!

Mi-ai scris, când mi-am pierdut mama, că numai timpul poate să vindece sau să ușureze aceste suferințe! Nu uiți, nu vrei să uiți, dar ajungi să înduri cu mai multă resemnare ceea ce nu se mai poate îndrepta. Asta devine cu puțință – și necesar – mai ales când ai apropiați pe care să-i iubești și care, la rândul lor, te iubesc. Cum este cazul dumneavoastră. În aceste momente, fără îndoială, nu puteți decât să fiți copleșit de propria suferință!...

În sfârșit, războiul se termină și Clara pleacă din Berck, unde nu se va mai întoarce niciodată: pentru ea, acesta va fi fost „războiul ei”. Cu toate că doctorul Calvé a îngrijit-o extraordinar și i-a întins mâna prieteniei, oferindu-i șansa să-și dezmoștească degetele, ea va păstra o amintire neplăcută despre șederea la Berck, care nici cu trecerea timpului nu se va șterge și pe care va refuza să o re trăiască amintindu-și-o. Tânăra de acum trebuie să se reintegreze într-o lume față de care simte teamă: caracterul ei a devenit mai sălbatic și, dacă din instinct fuge de lume, ea are totuși o nevoie enormă de afecțiune, tandrețe, are nevoie să dăruiască, dar să și primească. Are o fire posomorâtă, însă e mereu gata să se înveselească, să treacă de partea optimismului. Și-a însușit treptat un simț al umorului, care se manifestă imprevizibil, spre surprinderea celor care nu o știu foarte bine: este foarte greu să ajungi să o cunoști, iar ea nu face nimic pentru a înlesni apropierea. Îi este teamă de apropierea cuiva, dar în același timp singurătatea o afectează cumplit.

Toate acestea sunt mai degrabă în stare latentă decât bine definite – orice este posibil. Fie ca împrejurările, oamenii și fără îndoială viața – care i se

deschide înainte, are doar douăzeci și trei de ani – să-i aducă mai multe bucurii, după atâtea grele încercări.

II GENIUL DISPREȚUIT

Piedica

1919–1934

Când ajunge la Paris la sfârșitul anului 1918, Clara nu știe defel ce va face. Prin sora ei Jana, care le cunoscuse și ea mulțumită profesoarei Yvonne Astruc, Clara va face cunoștință cu doamna Gélis-Didot și cu fiica ei, Hilda: iubitoare de muzică, aceste două femei locuiesc într-un splendid apartament la numărul 66, pe avenue d'Iéna, unde, în cadrul unor reuniuni festive elegante, oferă oaspeților lor serate muzicale de o calitate deosebită. Doamna Gélis, și mai ales Hilda, manifestă un interes vădit față de Clara, care interpretează pentru ele și le cucerește de la bun început; așa cum o va cuceri și pe o altă binefăcătoare a muzicienilor, întâlnită în apartamentul de pe avenue d'Iéna, doamna Paul Desmarais.

De fapt, aceasta din urmă o va lua pe Clara în grija ei și o va găzdui acasă la ea, apoi o va trimite în Elveția alături de o infirmieră, să-și recapete puterile.

Această înclinație firească a ei de a trezi simpatia aproape fulgerător în cei care o înțelegeau este o însușire care va rămâne neschimbată la Clara: fără îndoială, dintre toți cei cu care s-a intersectat, puțini au fost aceia care au știut până la urmă să o „recunoască“, dar de-a lungul vieții în calea sa va întâlni oameni pentru care va avea o recunoștință aparte.

Ceea ce trebuie menționat este că interpretarea Clarei se justifică prin fascinația pe care o dovedesc cele două doamne Gélis și doamna Desmarais. Și acest fapt este remarcabil: vreme de mai bine de patru ani, Clara, cu grave probleme de sănătate, nu va putea să exerseze la instrumentul său – căci nu se pot compara momentele pe care le-a petrecut în fața pianului, chiar și cu regularitate, în cabinetul doctorului Calvé, cu studiul zilnic, de multe ori indispensabil până și celui mai înzestrat dintre virtuozii, pentru a-și păstra într-o stare bună mușchii, degetele și tehnica. Însă abia întoarsă la Paris, ea atinge claviatura unui pian și miracolul interpretării sale se ivește din nou, de parcă n-ar fi lipsit nicicând; bineînțeles că n-ar fi fost în stare să țină un concert, dar poate să interpreteze admirabil o lucrare pe care o mai cântase „înainte“. Ceea ce ar

fi compromis în cazul oricărui alt pianist ani buni – și chiar pentru totdeauna – o carieră de virtuoz, pentru ea nu este decât o întrerupere, supărătoare fără îndoială, însă câteva luni de studiu cumpătat o vor șterge total. Se pare că niciodată, în nici o perioadă din viața sa, Clara nu a exersat cu regularitate la instrumentul său mai mult de patru ore pe zi – trebuie amintite, despre acest subiect, spusele lui Cortot din perioada Conservatorului.

Această fațetă a talentului său nu este nicidecum cea mai spectaculoasă, dar este în mod cert cea mai semnificativă; odată ce punea mâna pe o lucrare (să nu mai vorbim de memoria ei – reținea imediat și definitiv), ea putea s-o interpreteze oricând, chiar și fără s-o fi revăzut vreme de câțiva ani. Întâmplător, în urma unor incidente sau neînțelegeri, inerente oricărei profesii, ea va ajunge să interpreteze în public concerte pe care nu le pregătise de dinainte: și o făcea fără nici cel mai mic efort, dând dovadă de o perfecțiune care-i împietrea până și pe cei mai avizați muzicieni. Un asemenea incident s-a petrecut la Paris, cu ocazia unui concert alături de Orchestra Societății Conservatoarelor, sub bagheta dirijorului Hermann Scherchen: în program, *Concertul nr. 27 în si bemol major* de Mozart. În timpul singurei repetiții, în ajunul concertului, se observă că partiturile orchestrei sunt, din greșeală, acelea pentru *Concertul nr. 20 în re minor*. Imposibil să dai de partiturile *Concertului nr. 27*! Sunt de negăsit! Pe de altă parte, Clara n-a mai interpretat în re minor de mai bine de doi ani! E o adevărată nebunie...

„Să încercăm, spune ea. Vom vedea!”

Și astfel interpretează, fără partitură, fără greșeală, fără nici o scăpare. Orchestra, în picioare, o aclamă în urma acestei performanțe, pe care o va repeta a doua zi în fața a două mii de persoane, care nu bănuiesc nimic. Datorită acestui lucru, printre altele, compatriotul său Antoine Golea¹⁴ recunoștea în ea o veritabilă și excepțională muziciană.

14. Antoine Golea (1906–1980), pseudonimul lui Siegfried Goldman, muzicolog și critic francez de origine română, unul dintre fondatorii Academiei Charles-Cros, asociație de profesioniști în domeniul cronicii de muzică clasică și al înregistrărilor. (N. tr.)

Pe când Jana câștigă la Paris Premiul al II-lea pentru vioară, Clara ajunge la Zürich, unde îl regăsește pe unchiul ei Avram la începutul verii anului 1919 și de acolo pleacă amândoi să petreacă trei luni în sătucul Amden. Treptat, Clara începe să se simtă mai bine, starea ei de spirit se

îmbunătățește și se apucă din nou să studieze. Dar ea l-a regăsit pe Avram îmbătrânit, copleșit de nevralgiile lui, plin de amărăciune, mai posomorât și mai pesimist ca oricând; odată trecută bucuria regăsirii și reîntâlnirea cu cel care fusese o vreme familia ei, Clara se închide din nou în sine. După patru ani de singurătate, acesta nu era desigur mediul propice ca ea să înceapă să se deschidă în sfârșit înspre lume și viață.

Pesemne că din acel moment Clara a înțeles că legătura ei cu Avram, care îi dăruise atât de mult și pe care ea îl iubea profund, avea să-i aducă supărări. Dar pentru Avram, care o reîntâlnește în sfârșit, după patru ani, o nouă despărțire iese din discuție: nu vrea să înțeleagă că ea are aproape douăzeci și cinci de ani acum și că, chiar dacă are nevoie neapărat de un îndrumător pentru cariera ei, totuși trebuie lăsată să înflorească, să se dezvolte, ba chiar să fie ajutată să nu mai trăiască atât de închisă în ea însăși. Clara era mult prea lucidă ca să nu fi simțit pericolul, dar niciodată n-a spus nimic, nimănui. Sentimentul datoriei, atât de prezent în familia Moscuna, a fost mai important decât orice altceva; pentru nimic în lume nu ar fi vrut să-l facă să sufere – ceea ce nu o împiedică, când firea lui Avram se manifestă într-un mod prea tiranic, să se retragă în muțenia ei absolută mai multe zile la rând...

La sfârșitul verii pleacă la Lausanne, unde Clara îl reîntâlnește pe compozitorul Blanchet: acesta, ca în fiecare an la aceeași vreme, se pregătește să plece la Paris, unde își va petrece iarna. Dar mai întâi o prezintă pe „domnișoara Haskil“ unor vechi prieteni, încredințat fiind că aceștia o vor primi călduros: într-adevăr, cei din familia Correvon (a căror fiică, Jeanne, este cam de aceeași vârstă cu Clara și care va deveni una dintre cele mai bune prietene ale sale) o vor primi cu brațele deschise.

Jeanne Correvon descrie astfel această primă întâlnire:

Prima noastră întâlnire a fost pe 30 octombrie 1919, în camera familiei Blanchet, la pensiunea Rochemont. Clara ne interpretează un preludiu de Bach în sol minor, transcris după orgă. Interpretarea ei este de o vigoare aproape sălbatică.

Pe 15 decembrie 1919 ea vine să cânte pentru prima dată la Mimont pe un Bechstein, care îi priește de minune. Este începutul unei noi vieți, plină de necunoscute, de necazuri care, de la an la an, par insurmontabile.

Mulțumită acestor noi prieteni, Clara va fi introdusă într-un cerc al pasionaților de muzică și va întâlni printre ei persoane care vor juca în viața

ei un rol important.

Printre aceștia, trebuie menționat mai întâi, E.W. Rossier, un meloman foarte cunoscut din Vevey, care, în afară de funcțiile din ce în ce mai importante din cadrul Societății Nestlé, făcea la acea vreme parte din Comitetul Orchestrei Elveției Romande. În 1922 va înființa la Vevey Asociația de Arte și Litere, care de atunci organizează manifestări artistice, cu precădere muzicale, la care participă cei mai renumiți artiști internaționali. E.W. Rossier îi va deschide multe uși Clarei, începând cu cea a Orchestrei Elveției Romande. Pe parcurs vor avea anumite neînțelegeri, din cauza personalităților lor foarte puternice – dar fără să pună vreodată în pericol prietenia lor profundă – și în primele luni ale sosirii la Lausanne (și mai apoi, în 1942, ajutând-o să intre în Elveția) E.W. Rossier îi va fi un sprijin neprețuit.

De asemenea, trebuie amintită în mod deosebit și familia Gétaz, tot din Vevey, alături de care Clara a găsit mereu sprijin necondiționat, material și moral – care s-a dovedit eficient și douăzeci de ani mai târziu, într-un moment crucial din viața sa.

În sfârșit, îl cunoaște pe Werner Reinhart¹⁵, un mare susținător al muzicii, bun clarinetist amator, mecena luminat, care o ascultase pe Clara în 1912 în timpul concertului de la Winterthur (unde locuia) și care nu o uitase. Protectorul mai multor artiști, prieten cu Rilke, o va ajuta pe Clara, mai întâi sprijinind-o să cânte la Winterthur, începând din 1921, apoi mai târziu, pe timpul războiului, când, refugiată în Elveția, era lipsită de orice resurse materiale. Având o avere considerabilă, și-a dedicat toată viața sprijinirii artelor și va fi pentru Clara, vreme de mai bine de treizeci de ani, cu o reținere și o discreție remarcabile, unul dintre cei mai devotați și credincioși prieteni ai ei.

15. Werner Reinhart (1884–1951), om de afaceri și filantrop elvețian; a încurajat și susținut numeroși artiști și scriitori, printre care pe Igor Stravinski, Paul Hindemith și Rainer Maria Rilke. (N. tr.)

Ea va mai întâlni mulți alți oameni, și printre aceștia și viitori artiști precum tânărul Igor Markévitch și tenorul Hugues Cuénod, cu care se va împrieteni mai târziu.

Conștienți de talentul excepțional al Clarei, toți prietenii ei o încurajează să studieze și să lucreze și, la scurt timp, să urce din nou pe scenă. Pe 22 februarie 1920 ia pentru prima dată contact cu publicul – un recital la

Chateau d'Œx – după seara triumfală de la Lausanne din 23 decembrie 1913. Începuse să exerseze doar cu câteva luni în urmă și este încremenită de trac, acest trac care nu-i va mai da pace de acum înainte. Concertul de probă este totuși satisfăcător și de data asta se organizează un recital la Lausanne (sala Conservatorului), pe 24 mai 1920: este bolnavă – în adevăratul înțeles al cuvântului – de trac, de căldura înăbușitoare, pianul este dezacordat, dar ea depășește aceste neajunsuri și „oferă o suită de execuții de primă clasă“, scrie criticul din *Gazette de Lausanne*.

În vreme ce la Paris, Jana (în clasa profesorului Jules Boucherit, care a preluat-o din clasa profesorului Capet) obține premiul I, Clara exersează cu regularitate acasă la familia Correvon, unde și locuiește. Unchiul ei este cazat la hotel: acum este lipsit cu totul de ocupație și trăiește în așteptarea întâlnirilor din fiecare zi... la bistrou!

Un nou recital la Lausanne, de data aceasta la Maison du Peuple, pe 10 noiembrie 1920, confirmă ideea că e în plină formă. Programul, foarte încărcat, cuprinde în mod special și *Sonata* de Liszt și *Carnavalul op. 9* de Schumann. Ar fi interesant să citim rezumatul spectacolului făcut de criticul muzical Charles Koëlla, nepotul fondatorului Conservatorului din Lausanne. Este primul care va dezvălui, va înțelege și proclama caracterul genial al interpretării Clarei Haskil și nu va rata nici o oportunitate pentru a-și mărturisi, a-și scrie și manifesta admirația, încercând să o facă înțeleasă și să o împărtășească. Iată ce scrie acesta a doua zi după concertul din 10 noiembrie 1920:

Nu știu ceva mai anevoios de găsit decât cuvintele care să descrie o admirație nemărginită. Spectacolele desăvârșite mă lasă fără grai, ca mai toate sentimentele puternice; chiar dacă se manifestă într-o mică măsură, lasă în mine o impresie profundă și de durată, încremenindu-mi pana.

Nu vă voi vorbi decât despre pianistă și mai puțin despre concertul ei.

Domnișoara Clara Haskil este foarte tânără; cu toate acestea, arta dumneai este foarte matură, atât ca fond, cât și ca formă. Pare plăpândă și interpretarea sa atinge forța supremă, forța adevărată, precum și o forță care rezultă în urma cunoașterii sau simțului înnăscut al contrastelor și gradațiilor. Aplecată peste claviatură, fără să fie atentă la public, trăind doar pentru ea însăși, pare că se îngemănează cu instrumentul ei. Și instrumentul prinde forma muzicii și a frumuseții.

Ea reunește toate calitățile, și poate chiar mai mult de atât. Uneori, nervii ei obosiți peste măsură par neputincioși în a stăvili ardoarea

temperamentului său și atunci își ia un avânt amețitor. Dar cum tehnica sa desăvârșită îi îngăduie să-l stăpânească fără efort, și cum arta ei știe să-l prefacă în ceva potrivit, singurul regret cu care rămâi este că frumusețea care se ivește din degetele ei trece prea iute, în timp ce tu ai vrea să o faci să rămână. Și apoi, voința ei pune stăpânire pe dăruirea ei. Și iarăși nu cunosc nimic mai interesant la adevărații artiști decât aceste ușoare slăbiri ale voinței care dezvăluie, pentru o clipă, fondul cel mai intim al sentimentului.

Dintre toate interpretările sale, splendide, de o mare varietate, lucrări din Bach, Liszt, Fauré, Debussy, Schumann și Blanchet, nu voi aminti decât Carnavalul lui Schumann. Deoarece, de-a lungul celor douăzeci de Piese miniaturale pe patru note, am văzut trecându-mi prin fața ochilor, o originalitate aparte, chipul renumitului Rubinstein interpretând Studiile simfonice și astfel evocând o lume...

Acestea două sunt cele mai desăvârșite interpretări schumanniene pe care mi-a fost dat să le aud.

Orchestra Elveției Romande o angajează atunci pentru trei concerte, la Neuchâtel, Zürich și Vevey, pe 11, 12 și 23 ianuarie 1921, cu *Concertul* de Schumann, sub bagheta dirijorului Ernest Ansermet. Jeanne Correvon, care o acompaniază pe Clara la aceste concerte, povestește despre primul concert de la Neuchâtel:

Înainte să intre pe scenă, era împietrită de spaimă și mă temeam de un eșec total. Ansermet, ca să-i dea curaj, a liniștit-o spunându-i că pentru el putea să fie și mai rău: „Imaginează-ți câte neplăceri i pot întâmpla unui șef de orchestră – greșelile instrumentiștilor, intrările nepotrivite...”

Doar în fața pianului Clara își regăsește stăpânirea de sine. În acea seară, în Concertul de Schumann va repurta cel mai înălțător succes. Ansermet recunoaște că niciodată nu a auzit finalul interpretat cu un asemenea ritm și nici cu atâta uimitoare ardoare. A continuat să vorbească despre acest fapt și a doua zi în trenul care ne aducea la Lausanne.

De-a lungul întregii nopți petrecute la Hotelul Gării din Neuchâtel, Clara îmi tot spunea pe un ton înfiorător această litanie: „Nu-i așa că domnul Ansermet este furios?”

Pesemne că era atât de „furios”, încât a pus-o să cânte de cinci ori în anul următor; avea să-i spună mai târziu că, având-o pe Clara ca solistă, simțea ca dirijor o „siguranță absolută”.

Pe de altă parte, cu ocazia primului ei concert la Lausanne, un profesor de armonie de la Conservator, domnul Dené-réaz – erudit și artist, dacă se mai poate spune așa, de o vastă cultură – a considerat-o atât de genială, încât l-a convins pe directorul Conservatorului să organizeze un recital special pentru profesori și elevi. Invitată să interpreteze la Conservator, Clara obține pe 22 februarie 1921 un asemenea succes, încât ecourile acestuia ajung până în presă. La finalul concertului, cunoaște o tânără elevă pianistă de șaptesprezece ani, Hélène Stricker, care va nutri din acel moment o mare admirație pentru Clara, dovedind o prietenie al cărei devotament nu avea să fie dezmințit nicicând, rămânând importantă pentru Clara în momentele anevoioase care aveau să urmeze.

Dar, în ciuda distanței, prietenii ei din Paris nu o uită și îi organizează la Sala Agricultorilor un recital pentru 22 februarie: cu puțin timp înainte, ea îl regăsise pe compatriotul ei, George Enescu, stabilit la Paris, era începutul unei prietenii întemeiate pe admirație reciprocă. Clara va interpreta adeseori din lucrările sale, pe care le va include în mod deosebit în acel prim recital de la Paris.

Se pare că, încă din acea perioadă, criticii parizieni nu se vor deranja să asculte o necunoscută, căci nu se găsește nici o urmă a vreunei „hârtii” care să descrie acel concert. Cu excepția condeiului unui muzician elvețian foarte cunoscut în țara lui, Gustave Doret, care scrie în *Journal de Genève* pe 15 aprilie 1921 articolul de mai jos, în chip de prezentare la primul recital pe care Clara trebuie să-l dea la Geneva, cinci zile mai târziu:

Clara Haskil.

O mare artistă. Nu numai un virtuoz pentru care pianul este un scop în sine; ci una dintre acele artiste excepțional de înzestrate care poartă în ele muzica, care au acest instinct minunat al expresiei muzicale, imposibil de cucerit prin muncă și prin voință. Minte prodigioasă, de o impecabilă forță a memoriei și a concentrării, Clara Haskil este întruchiparea vocației muzicale celei mai desăvârșite, devotamentului deplin – fără idei preconceptionale sau spirit de clică – consacrate cauzei muzicii. În interpretarea sa – unde, e de la sine înțeles, tehnica nu are nici cea mai mică importanță pentru ea – un singur lucru o interesează: să se depășească pe sine însăși. Modestia ei este proverbială; și această modestie nu e o vanitate camuflată: este adevărată, sinceră, lipsită de orice gând ascuns.

Văzând-o pe această tânără cu înfățișare fragilă, nimeni nu ar bănuia puterea cu care strălucește ea, de fapt. Dar de cum se așază la pian își domină publicul cu o intensitate extraordinară.

Clara Haskil a fost un copil-minune...

Astăzi este întruchiparea maturității cucerite prin suferință, încercare grea care a întrerupt vreme de câțiva ani activitatea firească a artistei.

Cu totul necunoscută la Paris în urmă cu o lună, Clara Haskil, fără să se știe, susținea acolo un recital. Prin ce atracție specială cei mai mari maeștri ai pianului se întâlneau în acea seară în Sala Agricultorilor? O taină! Dar nu știu să existe ceva mai emoționant decât acești artiști consacrați, fără îndoială, fără reținere, vibrând, ca și cei din public, de la cea mai viguroasă și nobilă emoție.

Cum bine spunea unul dintre aceștia: „Muzica a venit în mijlocul nostru.”

Publicul genevez, pus în gardă de acest articol neobișnuit, umple sala Conservatorului și la sfârșitul concertului, dezmințindu-și reputația de public rece și distant, își manifestă entuziasmul în ovații la scenă deschisă. Criticii își caută cuvintele potrivite pentru a-și manifesta admirația și fiecare din cele aproximativ douăzeci de concerte pe care le va susține în diferite orașe ale Elveției pe parcursul următoarelor douăsprezece luni sunt tot atâtea mărturii extraordinare.

Apoi Clara, după ce va fi dat la Bruxelles, în salonul doamnei B., prietenă a familiei Correvon, un concert restrâns, care a stârnit ecouri favorabile, va petrece o vreme la Paris; acolo o va cunoaște pe prințesa de Polignac, al cărei salon strânge toți artiștii renumiți în întreaga lume. Prințesa o adoptă pe Clara, pe care o invită să locuiască la ea: va fi începutul unor legături destul de greu de definit, care vor însemna fără îndoială mult pentru Clara, dar din cauza căroră va suferi, din păcate, în secret. Prințesa va face din ea un fel de pianistă personală, dar se pare că n-a înțeles exact calitatea excepțională a acestei artiste, pe care o va ajuta mai degrabă mai mult material decât în ceea ce privește cariera – ceea ce ar fi contat totuși cu adevărat.

La începutul lunii noiembrie a anului 1922, însoțită de Avram, ea se întoarce în România, unde se întâlnește cu sora ei Lili, pe care nu o mai văzuse de mai bine de doisprezece ani: aceasta este uimită de controlul pe care îl exercită Avram asupra Clarei, de pretențiile lui, dar și de docilitatea

sau resemnarea de care dă ea dovadă. Avram este cel care alcătuiește programul nepoatei sale, și pentru cele două recitaluri pe care ea trebuie să le susțină la București el hotărăște pe neașteptate să adauge programului stabilit – deja încărcat – trei lucrări noi pe care Clara nu le mai interpretase niciodată. Este sâmburele unei mici drame, destul de semnificative: Clara, înlemnită de trac, nu vrea să interpreteze aceste lucrări, dar nu îndrăznește să-și înfrunte unchiul. Până la urmă, celălalt unchi al ei, Isaac, pus în temă, este cel care intervine și-l determină pe Avram să revină parțial asupra deciziei; la primul dintre cele două recitaluri (anunțate drept „Două concerte extraordinare“, ceea ce o va face pe Clara să spună: „aici e Orientul!“) pe care le susține la Ateneu pe 21 noiembrie, ea va interpreta *Asturias* de Albeniz, pe care nu-l studiasse înainte să ajungă la București. Avram renunțase la celelalte două lucrări...

Ea repetă acest recital pe 25 noiembrie, apoi pe 18 decembrie interpretează *Concertul nr. 3* de Beethoven sub bagheta lui George Georgescu: aceste trei concerte îi aduc un succes uriaș.

După sărbătorile de sfârșit de an, petrecute la București, Clara se întoarce singură la Paris – prin Viena, unde se oprește să-l viziteze pe profesorul Robert – și după o călătorie nesfârșită și plină de peripeții în tren (printre pasageri se afla și Richard Strauss) sosește exact la timp pentru un nou recital pe care îl va susține în Sala Agricultorilor, pe 23 ianuarie 1923. Se mută din nou la prințesa de Polignac pe timpul șederii sale la Paris, susținând un nou recital pe 29 ianuarie și interpretează *Concertul* de Schumann la Teatrul Champs-Élysées sub bagheta dirijorului Vladimir Golschmann. În continuare nici o critică, în afara celei din *Gazette de Lausanne*, extraordinară, bineînțeles. Mai trebuie adăugat că ea îi va scrie și lui Jeanne Correvon:

Mă întorc de la concertul simfonic unde am avut un succes uriaș. M-au chemat pe scenă de patru ori și muzicienii au fost atât de amabili ca și cei din Ansermet, iar asta spune multe! Golschmann a fost încântat și m-a acompaniat admirabil. Am apărut (obligatoriu) în loja prințesei de Polignac, înconjurată de doamne cochete și domni îmbrăcați în smoking – așa bine era acolo! Cu atât mai mult cu cât toată lumea mă privea. Eu, care mă dau în vânt după așa ceva, am fost peste măsură de încântată... Un critic muzical a venit să-mi ceară o fotografie, o biografie, alte critici etc. pentru o revistă. A, nu, mulțumesc, nu-mi plac toate astea!

Pe 7 februarie se află la Bruxelles pentru un recital, la care se duce așa „cum te duci la ghilotină” și care va fi un alt succes remarcabil. Din program fac parte:

Concertul în re minor de J.-S. Bach (transcripție Stradal)

Două sonate de Scarlatti

Sonata op. 109 de Beethoven

Carnaval op. 9 de Schumann

Fata și privighetoarea de Granados

Apus pe lacul Ogwen de J. Jongen

Jocuri de apă de Ravel

Asturias de Albeniz

Chiar de a doua zi pleacă la Paris, fără să fi știut ce s-a scris în presă, iar pe 9 februarie îi scrie lui Jeanne Correvon:

Draga mea Jeanne,

Mă grăbesc să vă scriu și să vă dau vești despre concertul de la Bruxelles.

Am avut un succes uriaș și am interpretat destul de bine, acompaniată – din când în când – de o tuse. Concertul de Bach și Sonata de Scarlatti au avut un succes răsunător. În ceea ce privește Carnavalul a fost aproape o frenezie. Domnul Rasse și domnul Closson au venit să mă felicite și să-mi spună că a fost o revelație. Sonata 109 aș fi putut s-o interpretez mai bine, modernii au fost pe gustul publicului și după nenumărate chemări însoțite de urale care veneau din toate părțile am adăugat un Impromptu de Fauré. Era foarte multă lume, o sală foarte frumoasă, un pian bun marca Pleyel. Doamna B. părea foarte mulțumită, însă eu nu am conștiința împăcată. Veți considera, bineînțeles, că tot timpul sunt greu de mulțumit, fiindcă, după tot ce v-am scris despre acest concert, veți ajunge la concluzia că am avut un succes uriaș. Poate că da! Oricum vă sfătuiesc să așteptați veștile din partea doamnei B. înainte de a vă face o idee despre ceea ce s-a petrecut. Doamna B. mi-a spus că zâmbeam acru înspre public. Mi-am dat totuși osteneala să arăt publicului că eram înduioșată de aplauzele frenetice. Pesemne că n-am reușit!

Doamna B. s-a îngrijit să-mi trimită scrisoarea primită din partea reginei României pentru regina Belgiei, dar cum regina se pregătea să plece în Egipt n-a putut să mă primească de data asta. Isaye nu a venit, dar a trimis pe cineva în locul său. Doamna B. îmi spunea că sigur voi avea, în

urma acestui concert, un angajament la concertele populare pentru stagiunea care vine. N-am nici o speranță totuși! Dacă m-ar auzi doamna B.!... Am plictisit-o destul cu aceeași temă fără variațiuni sau cu variațiuni pe aceeași temă, ceea ce e cam același lucru...

Nu se știe ce-i va fi spus într-un sfârșit doamna B. lui Jeanne Correvon, dar iată ce am găsit în presă:

În Indépendance belge, din 9 februarie 1923:

Nici nu ne-ar fi dat prin gând să ratăm recitalul pianistei române Clara Haskil, care s-a ținut anul trecut într-un hotel particular la Bruxelles, într-o sesiune unde a fost foarte bine primită. Recitalul de ieri a fost cu adevărat senzațional...

Întregul program a fost executat într-un stil pe care, în ceea ce ne privește, nu ne-am sfii să-l catalogăm drept de neuitat. Faptul că această tânără plăpândă scoate din mâinile ei subțiri o sonoritate și bogată, și deplină este ceva uimitor. Dar la acestea se mai adaugă și o virtuozitate categoric uluitoare și mai ales calități de stil și de expresie care-i îngăduie să abordeze cu o superioritate egală lucrările cele mai variate. Când a interpretat din Bach a avut măreție și în opus 109 de Beethoven (din ultima perioadă) tot lirismul și impulsivitatea de care era nevoie. Nici când nu am auzit acest Carnaval de Schumann, unde se manifestă tot romantismul „speculativ” al poetului muzician și filozof, cu și mai mult suflet, fantezie și vervă, fără știrbirea unei clarități care făcea să apară și cele mai mici detalii. În ceea ce privește cele două lucrări de Scarlatti și Asturias de Albeniz – interpretat într-o mișcare amețitoare –, acestea au fost uluitoare.

Ne vom mai aduce aminte de această sesiune.

Succesul domnișoarei Haskil a fost evident încă de la debut și s-a îndreptat în cele din urmă către un adevărat triumf. Ieri s-a afirmat ca una dintre cele mai de seamă pianiste ale timpului său.

Ne-am dori cu adevărat să o reascultăm într-una din marile noastre instituții de concert.

E. Closson

L'Eventail, 11 februarie 1923:

Pianista română domnișoara Clara Haskil, care s-a prezentat pentru prima oară în fața publicului nostru, s-a impus de la bun început datorită talentului ei admirabil, interpretării strălucite și personalității sale pe

măsură... Nu e posibil să-i slujești mai bine pe maeștri, să te identifice mai mult cu ei.

Journal du Midi, 12 februarie 1923:

Recitalul susținut de celebra pianistă română Clara Haskil în sala Uniunii coloniale va fi printre cele mai bune recitaluri ale stagiunii... Întregul program a fost executat cu un stil perfect, cu o delicatețe a tușeului, o virtuozitate, un simț muzical din toate punctele de vedere admirabile. Domnișoara Haskil este cu siguranță una dintre cele mai importante pianiste ale acestui timp.

Etoile belge, februarie 1923:

Unul dintre recitalurile de pian care va impresiona cel mai mult va fi cel al domnișoarei Clara Haskil, o tânără pianistă română înzestrată cu un talent extraordinar... Este un temperament, o personalitate dintre cele mai interesante și mai desăvârșite. Toate expresiile sunt redată în egală măsură în interpretarea ei când gravă, când spirituală, tandră sau strălucitoare. Gradațiile ei sunt de-a dreptul minunate, suplețea ei, claritatea, tușeul sunt pur și simplu admirabile.

E ceva genial în această interpretare extraordinară, atât de firească, încât pare că nu-și conștientizează propria perfecțiune...

Un debut în carieră astfel laudat ar fi trebuit să ajungă numaidecât pe culmile gloriei. Dar nu va fi nimic din toate astea.

Tusea, despre care vorbea Clara în scrisoarea ei către Jeanne Correvon, dă într-o bronșită care se înrăutățește, astfel încât va face o congestie pulmonară. „Trecuse ceva vreme de când n-am mai fost bolnavă...“, îi scrie ea cu tristețe din patul ei doamnei Gélis, care o găzduiește în absența prințesei de Polignac. Avram este încă la București, iar Clara adaugă: „Nu am anunțat pe nimeni la București că m-am îmbolnăvit. *Nu vreau să afle nimeni*, asta mi-ar agrava starea...“

Trebuie să-și anuleze mai multe concerte, dar se va ridica din pat să țină un recital pe 15 martie, suferă o recidivă, apoi își revine. De fapt, după perioada petrecută la Berck, are o stare fragilă, face febră, are tulburări digestive, bronșite, și în acest început de an 1923 spatele ei începe din când în când să-i facă probleme. A avut un răgaz de cinci ani și nici o deformare nu este încă vizibilă, dar e urmărită obsesiv de neliniștea că totul ar putea să reînceapă, ceea ce îi afectează moralul, buna dispoziție și bineînțeles îi sporește groaza de a fi nevoită să apară în public.

Fără îndoială, sănătatea ei și caracterul sunt, în această perioadă, cele mai grele piedici: „Foarte puțină lume știa cum să-i vorbească fără ca ea să se răstească“, notează unul dintre prietenii ei, în timp ce un altul adaugă: „Îi displăceau profund complimentele: trebuia mai ales să nu o iei în serios și când se ponegrea să fii de de acord cu ea, altfel devenea imposibilă!“ Câteodată, totuși, intervin ciocniri cu cei din anturajul ei – atunci ajunge pe neașteptate la Hélène Stricker, la Lausanne: „Am fugit“, spune Clara cu o vădită satisfacție.

De fapt, ea este mai mereu derutantă, repezită, capricioasă și cei care nu vor înțelege că este un fel de mecanism de apărare a sensibilității sale exacerbate se simt jigniți sau se dezic de ea. Jeanne Correvon povestește:

La Mimont, atunci când o vizită nu era pe placul Clarei se întâmpla să refuze felurile de mâncare sub privirile noastre consternate și neliniștite: „Mi-e foame, dar nu voi mânca.“

Numai prietenii ei adevărați știu să treacă peste aceste manifestări în definitiv fără importanță față de bogăția firii sale și de ceea ce putea să le ofere nu numai în plan muzical, ci și ca om. Pentru aceștia, mai presus de orice este sănătatea ei: ca să se însănătoșească, doamna Gélis o trimite să petreacă patru luni, în vara anului 1923, la Saint-Blasien, o mică stațiune climaterică la opt sute de metri altitudine în Pădurea Neagră... în timp ce Jana se îmbolnăvește de febră tifoidă. Starea de alarmă este cât se poate de serioasă, Clara se pierde un moment cu firea, nu fără motiv, dar în cele din urmă pericolul este înlăturat.

Sub supraveghere medicală, Clara se odihnește, face un tratament pe bază de gimnastică și de masaj, alternează statul în șezlong cu plimbările prin pădure. Dar, încă o dată, iat-o fără pian. „Citește“ muzică... și își exersează simțul critic asupra cercului care vizitează Kurhaus, unde este cazată, și de asemenea asupra corpului medical. Ea descrie cu umor o vizită la doctorul care o îngrijește:

Ieri, profesorul de aici m-a chemat la cabinetul său, unde, cu o înfățișare senină, mi-a ținut acest mic discurs: „Ei bine, domnișoară, avem în prezent «corpus delicti», dovada clară, știm «wo es hapert»¹⁶, de ce faceți temperatură din când în când, împiedicându-vă să vă refaceți. Bineînțeles, faptul că vă știți boala nu vă însănătoșește, dar contează să știți la ce să vă așteptați pe viitor, să nu bâjbâiți la întâmplare. Examenul radioscopic arată că aveți plămânii în stare bună, fără nici cea mai mică suspiciune de

tuberculoză – ceea ce este cu totul uimitor având în vedere scolioza pe care o aveți...“, reproduc întocmai cuvintele acestuia: „ceea ce este cu totul uimitor pentru o persoană atât de încovoiată!“ (poate că nu este prea galant, dar nu mă surprinde!)... „și care, de altfel, nu se vede decât pe radiografie, din fericire. Inima este în stare perfectă, rinichii par să fie și ei în stare bună, ficatul etc., la fel. Sângele nu prezintă nici o anomalie, nu aveți o anemie pronunțată. Dar din pricina apendicitei, operată prea târziu, aveți aderențe și poate că din cauza corsetului de ghips pe care l-ați purtat – oare nu vi s-a spus că a fost un gest necugetat din partea dumneavoastră (să nu spun prostesc) să purtați ghipsul atâta vreme? – aveți deplasare «enormă» a intestinului gros (pardon!), cecumul nu există, nu se vede, și este cu un metru mai jos, într-un ghem unde materiile fecale se împotmolesc zile întregi (nimic mai adevărat!), ceea ce produce toxine care explică febra. Și atunci ce este de făcut? Nici un chirurg nu și-ar lua responsabilitatea unei asemenea operații, căci intestinele nu pot fi puse la locul lor și nu se știe ce aderențe s-ar putea găsi – și ce s-ar putea face.“

16. „Care este problema“ (în germană, în original). (N. tr.)

Iată! Cel puțin știi despre ce este vorba, dar faptul că am o boală pe cât de respingătoare, pe atât de incurabilă (nu-mi mai fac nici o iluzie) nu mă ajută prea mult. În fine, nu sunt chiar atât de îngrijorată, vom vedea...

Jana va veni alături de sora sa la Saint-Blasien, în convalescență, Avram este și el acolo și în curând sosește de la București și Lili însoțită de unchiul Isaac, venit să-l consulte pe doctorul Roux la Lausanne: pentru câteva zile, cele trei surori vor fi împreună cu cei doi unchi pentru ultima oară.

Clara termină cura de însănătoșire singură, „la fel de slăbită și trasă la față, cred, ca înainte să plec la Lausanne“, îi scrie aceasta pe 24 septembrie lui Jeanne Correvon, care tocmai își pierduse fulgerător tatăl. Această veste o demoralizează pe Clara și pesimismul ei iese din nou la suprafață. Profesorul Robert i-a organizat două concerte la Viena (pe 22 și pe 28 noiembrie), unde se va duce încă de pe la mijlocul lui octombrie să se poată pregăti, după perioada sa de inactivitate de mai bine de șase luni. Însă ea scrie:

S-ar putea ca, și de data asta, să mă aleg cu cheltuieli și cu oboseală, dar trebuie să-mi asum această încercare, căci nu văd alte șanse de succes. Ați văzut că, în ciuda insistențelor doamnei B. și în pofida succesului pe care l-am avut la Bruxelles, tot nu m-au angajat... Iar prințesa de Polignac

nu mi-a mai scris. Asta nu înseamnă că nu se mai interesează de mine, dar îmi este tare teamă de una ca asta.

Această ultimă frază îi este caracteristică și dezvăluie neliniștea din temperamentul Clarei: de-a lungul întregii sale vieți, ea va începe să interpreteze o tăcere, chiar și de scurtă durată, ca un semn de pierdere a afecțiunii. Ea are nevoie să fie asigurată constant de sentimentele pe care le aveau ce-i dragi pentru ea – sentimente de care se minuna câteodată că le trezea în ceilalți.

Dacă are oarecum motive să fie decepționată, sub toate aspectele, realitatea este totuși puțin mai sumbră: prințesa de Polignac n-a uitat-o, și dacă este adevărat că nu va participa în acel an la Concertele Populare de la Bruxelles, cum credea ea (va fi în stagiunea următoare, în 1925), două recitaluri îi vor fi organizate în acest oraș. În fine, și chiar dacă rezultatul nu este unul extraordinar, șederea la Saint-Blasien se va dovedi benefică, deoarece iarna dintre anii 1923 și 1924 va trece fără să-și șubrezească starea de sănătate.

Cele două concerte din Viena (un recital și *Concertul nr. 2* de Rahmaninov pentru orchestră) înregistrează același succes devenit de acum ceva obișnuit: după șase luni de întrerupere totală, câteva săptămâni de muncă îi vor fi de-ajuns pentru a se simți din nou în formă. Un succes a fost și recitalul de la Lugano de pe 3 decembrie (un altul de la Locarno, a doua zi, are „ca public mai mult scaunele goale”), precum și cele două concerte de la Lausanne pe 10 decembrie (*Concertul nr. 2* de Rahmaninov sub bagheta dirijorului Ansermet) și pe 18 decembrie (recital).

Nu este cu puțință – și ar fi plictisitor – să cităm toate reacțiile la acele concerte. Nu este totuși lipsit de interes să citim ce inspiră interpretarea *Concertului* de Rahmaninov, atât de diferit de lucrările cu care numele său a fost asociat pe urmă:

Talentul domnișoarei Haskil este incomparabil și chiar inegalabil. Am avut iluzia (lăsând la o parte anacronismul) că acest concert fusese compus cât să-i îngăduie domnișoarei Haskil să fie aplaudat unul dintre cele mai mari talente pianistice cunoscute. (R.-H.R., Feuille d’Avis de Lausanne.)

Oricât de minunat ar fi orizontul inteligenței sale, ușurința supremă a tehnicii sale și întreg ansamblul celor mai mari calități reunite armonios în ființa ei, toate acestea nu sunt de-ajuns pentru a explica vraja cu care își subjugă publicul. Interpretarea sa este o încântare și o mângâiere. Pianul

Clarei Haskil nu mai este doar un instrument. Este Muzica însăși care îl face să prindă viață, Muzica pe care ea o traduce și o însuflețește prin viața sa interioară. (Ch. K., Gazette de Lausanne).

Dar cu toate ovațiile pe care le primește (la Lausanne, „fără precedent“), Clara rămâne în continuare modestă, neliniștită, conștientă de talentul ei de care nu se poate îndoii, dar măcinată de neîncredere, mereu nemulțumită. Lui Hélène Stricker, care este copleșită de interpretarea sa și care i-o și spune, Clara îi răspunde: „Nu aprob admirația dumitale atât de înflăcărată. Nu cred că merit atâtea laude.“

În 1924, douăsprezece concerte în Elveția (dintre care trei cu sora sa Jana, care este întâmpinată cu laude comparabile cu cele ale Clarei), două recitaluri la Bruxelles (adevărate triumfuri... dar Clara, incorigibilă: „Oare cei din Bruxelles n-au mai auzit muzică până acum?“), alte două concerte la Paris (despre care, încă o dată, nu se știe mai nimic) – este un bilanț slăbuț. Printre elogiile criticilor, trebuie totuși să cităm extrasul dintr-o critică, după un recital susținut la Vevey, pe 13 februarie:

O cronică? Nu avem ce să rezumăm. Clara Haskil știe ceea ce ne-a oferit. Cât despre cei care nu au înțeles, ar trebui să renunțe de data asta la „explicații“.

Și aceasta pare, într-adevăr, revelator: desigur, la fiecare dintre aparițiile ei în public – care sunt pentru ea tot atâtea trepte ale chinului fizic – este aclamată, însă la urma urmei foarte puțini sunt aceia care înțeleg acest soi de miracol care este interpretarea ei. Este mai mult decât un talent, mai mult decât o tehnică sau decât o muzicalitate ieșită din comun: este pur și simplu ceva care nu se „explică“, ceva care scapă la prima vedere analizei, pe care publicul îl simte fără îndoială, dar de care nu este cu adevărat conștient și de care își va da seama cu treizeci de ani întârziere, cu precădere în Franța, și numai pentru că va fi fost corect și scrupulos „informat“...

Din nefericire, și comportamentul Clarei îi dăunează câteodată într-un fel vrednic de compătimit: la Basel, ea interpretează în acea vreme sub bagheta dirijorului Souter, pe atunci celebru și căruia E.W. Rossier i-a recomandat-o. Neîndoielnic, Souter nu a știut să o îmblânzească, căci ea este încruntată și arată o „fire imposibilă“, astfel încât acesta va renunța să o reangajeze...

Totuși, după o vacanță în compania lui Avram la Villars, în Elveția – unde studiază sub supravegherea constantă a unchiului său și unde află de moartea lui Busoni, la Berlin pe 27 iulie –, încheie anul 1924 cu o expediție

aproape extraordinară: doamna Gélis a hotărât de fapt să organizeze un turneu în Statele Unite pentru două tinere artiste pe care le protejează, Clara pe de-o parte și o tânără cântăreață, Rose Armandie, pe de altă parte – aceasta din urmă fiind acompaniată la pian de o altă tânără pianistă, Simone Petit, care o cunoaște bine pe Jana Haskil. Organizarea turneului i-a fost încredințată unui impresar canadian, pe numele lui Laberge, care se va dovedi un incapabil și va compromite însemnătatea pe care ar fi putut-o avea această călătorie pentru viitorul carierei Clarei.

După ce micul grup alcătuit din doamna Gélis, fiica sa Hilda, Clara, Rose Armandie și Simone Petit ajunge la New York coborând de pe vaporul *Paris*, greutățile, ca urmare a lipsei de organizare, încep să se vadă: mărinimia mecenatului doamnei Gélis sfârșește prin a aranja totul pe plan material, astfel încât un prim recital „mixt” la Montréal, pe 12 octombrie, se bucură de un succes uriaș în fața unui public, din nefericire, nu foarte numeros. Așa se va întâmpla cu majoritatea concertelor ținute în marile orașe, Québec, New York, Boston (fără îndoială din lipsa unei publicități pe măsură), dar câteva concerte au loc și în orașele de provincie – adeseori, sub auspiciile comunităților religioase –, unde publicul este numeros și foarte călduros. Sunt acele *joint-recitals*, cum s-ar numi astăzi, fie recitaluri ale Clarei singură, în care ea „improvizează” programele după bunul ei plac chiar în ziua concertului.

Vreme de aproape șase săptămâni, aventura, adeseori pitorească, se va continua mai întâi la Québec, apoi în New England. Criticile sunt în general favorabile, în special la Montréal și New York, dar câteodată și pline de deferență, chiar reținute în ceea ce privește stilul, tempourile, „lipsa de expresie” în interpretare.

De fapt, acest lucru ne ajută să identificăm unul dintre motivele care o vor împiedica pe Clara să aibă cariera impunătoare care i-a fost refuzată în mod inexplicabil; toți muzicienii care i-au urmărit atent cariera mărturisesc că mereu interpretarea ei s-a caracterizat mai degrabă prin simplitate, prin lipsă de ornamente, lăsând muzica să vorbească de la sine. Or, dacă aceste virtuți s-au impus abia după cel de-al Doilea Război Mondial, „moda” era alta în perioada interbelică: pentru a ne convinge nu trebuie decât să ascultăm anumite înregistrări, care fuseseră mari succese în epocă, și ne vom da seama de insuportabilele înfloriri ale stilului, pe care nici chiar cei mai mari artiști nu le neglijau. Aceste „efecte” treceau drept expresia unui simțământ profund, iar pe acest plan, fără îndoială, Clara, incapabilă de cea

mai firavă concesie, se afla prin urmare împotriva curentului: nu este bine niciodată să te situezi împotriva tendințelor epocii tale.

Cu toate acestea, mereu s-au găsit muzicieni care să manifeste sensibilitate în fața calității, și criticile muzicale primite în urma recitalului pe care l-a ținut la Aeolian Hall din New York, pe 3 noiembrie, ar merita să fie reproduse în întregime. „Revelație“ pentru una, „talent uluitor“ pentru alta, să cităm totuși concluzia acelei foarte cuprinzătoare critici care a apărut în *Courrier musical* din New York, pe 13 noiembrie 1924:

Să spui că domnișoara Haskil interpretează din tot sufletul ei, ar putea să pară de un sentimentalism ridicol, dar totuși nu există o modalitate de exprimare mai reușită. Pare să fie în căutarea semnificației pur lăuntrice și din ce în ce mai profunde a gândurilor și sentimentelor găsite chiar în însuși spiritul compozitorului, prin intermediul muzicii sale. Interpretarea ei arată o nesfârșită și plăcută înțelegere a pornirilor omenești, a tuturor manifestărilor înflăcărare, dorințelor, bucuriilor și tristeților, năzuințelor și descurajărilor treptate, care au inspirat alcătuirea lucrărilor pe care ea le interpretează. Să o asculți pe domnișoara Haskil interpretându-i pe Schumann, pe Chopin, pe Ravel este ca și cum ai atinge de aproape dezvăluirea firii acestor oameni, a motivelor care i-au determinat să le scrie astfel. Încetează să mai fie un simplu concert, este mai degrabă o legătură strânsă și apropiată cu geniul.

Rămasă singură la New York, în vreme ce prietenele ei au plecat să viziteze Washingtonul, profită și se duce să asculte „minunate concerte – Rahmaninov, Medtner, *Parsifal* la Operă, Koussevitzky, celebrul Roland Hayes (care este negru) etc. Ai în ce să te pierzi“, îi scrie ea unei prietene din Elveția, pe 29 noiembrie.

În timpul șederii la New York, pe când lua prânzul la restaurant, află din întâmplare de moartea lui Gabriel Fauré: este atât de zguduită, încât nu se poate opri din plâns...

La întoarcere, pe același vapor numit *Paris*, Clara, care până în acel moment fusese reținută și distantă, se destinde: marea este agitată, dar ea nu se simte rău și nu amețește. Așa cum se obișnuiește la bordul vaporului – unde succesul său obținut la New York este foarte bine cunoscut – este rugată să interpreteze pentru pasageri, acompaniind astfel valurile neliniștite. Împreună cu Simone Petit, interpretează *Concertul nr. 2* de Rahmaninov (nelipsitul!) în timp ce taburetele și pianele sunt ținute pe loc

de marinari ca să le împiedice să alunece după mișcările vaporului, care înfruntă furtuna. Clarei pare să-i placă această execuție acrobatică... care va fi o repetiție excelentă, deoarece ea trebuia să interpreteze acest concert câteva zile mai târziu, pe 13 decembrie, la Lausanne, sub bagheta dirijorului Ernest Ansermet.

În ciuda tuturor dificultăților întâmpinate la începutul turneului american, bilanțul este atât de favorabil, încât doamna Gélis se hotărăște să patroneze o nouă expediție în toamna următoare. Asta înainte ca Avram – care plecase înspre București în clipa în care Clara se îmbarca spre New York – să se întoarcă în Elveția cu vești proaste: Isaac, la rândul lui, suferă de cancer. Moare pe 25 martie 1925. Este o nouă lovitură pentru Clara, mai întâi pe plan afectiv, căci, chiar și de la depărtare, Isaac își păstrase o autoritate morală de cap de familie: era un refugiu, stâlpul stabilității, al înțelepciunii. Acest om, de o calitate remarcabilă, sensibil, bun, de o inteligență extraordinară, o cultură rafinată, se stinge cu demnitatea și discreția care l-au caracterizat de-a lungul vieții sale.

Odată cu el dispar și o mare parte din resursele financiare ale lui Avram și ale Clarei: Isaac acoperea aceste necesități, și nu neînsemnatele și rarele onorarii ale Clarei (când le primea în mână!). Din fericire, vreme de mai mulți ani, doamna Gélis – și după moartea ei, fiica sa – îi va acorda un mic stipendiu Clarei, care va fi sprijinită atât de doamna Desmarais, cât și de prințesa de Polignac.

Toate acestea nu sunt o avere, dar cel puțin îi ajută să trăiască în așteptarea angajamentelor... care întârzie să apară. Pe plan moral, Clara – care este îngrozită de toate aceste probleme financiare și pe care toate greutățile referitoare la bani o fac să sufere – este afectată profund de această dependență: are deja treizeci de ani în anul 1925 și ar fi vrut un minimum de independență, pe care nu o are pe nici un plan al vieții ei. Locuiește când la unii, când la alții – la familia Correvon când vine la Lausanne, la familia Gélis sau la prințesa de Polignac când se află la Paris –, totdeauna depinzând de planele care i se pun la dispoziție, și pe deasupra supravegheată îndeaproape de unchiul Avram, din ce în ce mai posomorât, mai demoralizat: Clara, a cărei fire este deja înclinată spre o „sensibilitate bolnăvicioasă“, nu poate să reacționeze împotriva efectelor acestui climat care îi influențează și mai mult tendința către pesimism.

Este atât de limpede și de dramatic, încât prietenii ei îndrăznesc să-i vorbească, deși știu că vor fi repeziți cu asprime. Dar înlăuntrul său, Clara

este prea lucidă ca să nu-și dea seama că acest unchi al ei – față de care nutrește o afecțiune profundă, căruia îi datorează, cel puțin, în parte, ceea ce a ajuns pe plan muzical – va avea de acum înainte o influență nefastă asupra ei și asupra carierei. Dar, după cum bine adăuga Jeanne Correvon, aceste probleme, cu timpul, devin de nerezolvat.

Moartea lui Isaac îl forțează pe Avram să-și găsească un loc de muncă remunerat, în ciuda nevralgiilor de care suferă mai mereu (chiar dacă acestea sunt câteodată doar un pretext...): când nu reușește să găsească în Elveția, se plânge cu amărăciune. Dar când i se propune ceva la București, refuză categoric să o părăsească pe Clara, și ea nu are nici un cuvânt de spus... În rest, Clara nu-și exprimă niciodată regretul și nici nu-i adresează vreun reproș – îi este total și de bunăvoie supusă, orice s-ar întâmpla.

Concertele sunt în același timp și evadări. Însoțită de Jeanne Correvon, ea sosește pe 13 martie 1925 la Bruxelles, unde fiica ambasadorului Elveției urmează să o primească în micuța gară Léopold.

Văzând că din tren nu coboară decât două călătore lipsite de importanță, dintre care una se îndoaie ca un plop firav în bătaia vântului, dezamăgită, domnișoara B. își spune: „Clara Haskil a pierdut trenul...” Și atunci ne-am apropiat să ne prezentăm. Prea curtenitoare pentru a lăsa să se vadă uluirea ei, tânăra o conduce pe Clara acasă la părinții ei, care îi ofereau ospitalitate. (Jeanne Correvon)

Clara a fost așteptată pentru a alege pianul; Gaveau îi face oferte foarte avantajoase – până într-acolo încât acest fabricant de instrumente îi va propune să se ocupe de cariera ei, să-i organizeze concertele, să-i facă publicitatea necesară, cu condiția ca ea să accepte prin contract să interpreteze exclusiv la pianele sale, cărora se gândește chiar să le facă modificările pe care le-ar fi vrut tânăra pianistă. Aceasta era poate o șansă pe care nu trebuia să o lase să-i scape, dar Clara a avut mereu o aversiune împotriva pianelor Gaveau și va refuza, în ciuda îndemnurilor lui Marcel Ciampi, care-și dă seama că un asemenea patronaj i-ar aduce beneficii carierei sale.

Deci tot la un Pleyel va interpreta, încă o dată, pe 14 martie, sub bagheta lui Franz Ruhlman, *Concertul nr. 2* de Rahmaninov la Théâtre de la Monnaie, cu sala plină, în prezența reginei Elisabeta – care o va chema în loja sa pentru a o felicita după succesul fulminant. Ține din nou același concert, și va avea același succes, a doua zi, iar pe 18 martie, susține un

recital la sfârșitul căruia este „aplaudată la scenă deschisă“. „Cu privirea fixată pe claviatura pianului, ea pare că subjugă total cu gândul instrumentul său, printr-un fel de putere mistică extraordinară“, se poate citi într-una dintre numeroasele critici laudative pe care le primește.

Totuși, aceste triumfuri nu duc către nimic: fără a se cunoaște motivul, ea nu va mai fi reangajată la Bruxelles înainte de 1930! Doar în Elveția publicul îi este cu adevărat devotat: aici va susține douăsprezece concerte (dintre care patru alături de sora sa Jana), înainte să se imbarce în direcția Montréal pe vasul *Antonia*, la sfârșitul lunii septembrie, însoțită, ca și în anul trecut, de doamna Gélis, cu fiica sa, de Rose Armandie și Simone Petit.

Cu toate că succesele nu se dezmint, mai ales la Montréal, Chicago și New York, se pare că mici neînțelegeri afectează un pic atmosfera, până nu demult prietenoasă a micului grup; pe de altă parte, în această perioadă între Clara și Simone Petit se naște o prietenie care nu va înceta niciodată, prietenie care se manifestă, între altele, prin interminabile discuții telefonice după concerte, după miezul nopții. Acest obicei, drag Clarei, pe care-l practică și cu alți prieteni de-ai ei, va ține până la sfârșitul carierei sale și chiar după ultimul ei concert de pe 1 decembrie 1960, la Théâtre des Champs-Élysées.

Pe parcursul acestui turneu, Clara se împrietenește cu un tânăr muzician, despre care nu se știe decât că o vreme a ocupat un loc important în inima Clarei și că, fără îndoială, ar fi putut ocupa un loc și mai important: de altfel, ea nu se va întoarce împreună cu însoțitoarele ei de turneu după recitalul pe care îl dă la New York, pe 11 noiembrie 1925.

Petrece sfârșitul de an în America și nu va lua vaporul decât la început de ianuarie, pentru a debarca nu în Franța, ci în Anglia: după un concert la Manchester pe 14 ianuarie 1926 (alături de orchestra din Halle sub bagheta dirijorului

Sir Hamilton Hardy, ea interpretează un concert din Wilhelm-Friedeman Bach și, pentru prima dată, *Concertul nr. 2 în fa minor* de Chopin), ea va petrece trei săptămâni la Londra, unde se întâlnește cu o prietenă elvețiană. Clara este cu totul alt om, fericită, veselă, plină de energie și de bună dispoziție, își face nenumărate proiecte; însă, discretă ca întotdeauna, nu lasă decât să se ghicească motivul evidentei și proaspetei bucurii de a trăi.

Se va întoarce direct la Lausanne, exact la timp pentru a susține un recital pe 8 februarie și pentru a se întâlni cu Avram... Dar știe că, în câteva luni, va reveni în Statele Unite: pe plan profesional, sunt prevăzute patru

concerte, dintre care două alături de orchestra din Philadelphia, unul cu Leopold Stokowski în decembrie, și două recitaluri în Chicago și Boston.

Pe toate planurile, anul 1926–1927 trebuie să fi fost un moment hotărâtor în viața Clarei; E.W. Rossier i-a vorbit despre ea lui Paul Paray, directorul Concertelor Lamoureux, care îi confirmă pe 12 aprilie 1926: „Îi voi scrie domnișoarei Haskil să o anunț că figurează pe lista soliștilor noștri pentru stagiunea care vine. Ne vom înțelege mai târziu asupra datei concertului și a alegerii lucrării... probabil Rahmaninov.” Concertul va avea, de fapt, loc pe 31 octombrie, cu nelipsitul și eternul *Concert nr. 2* de Rahmaninov.

Dar E. W., care s-a împrietenit cu Pablo Casals¹⁷ – pe care l-a făcut deja să vină la Vevey în același timp cu Cortot și Jacques Thibaud – organizează trei concerte de sonate, la Lausanne, Geneva și Vevey, pe 7, 8 și 9 aprilie, iar Casals acceptă să fie acompaniat de Clara.

¹⁷. Pablo Casals (1876–1973), violoncelist și dirijor catalan, renumit în special pentru interpretarea suitelor pentru violoncel ale lui Johann Sebastian Bach. (N. tr.)

Tot în această perioadă, Clara cântă împreună cu Enescu în Sala Agricultorilor la Paris, unde prezintă în primă audiție prima Sonată pentru pian și vioară de Marcel Mihalovici, cu care se va împrieteni.

În fine, cu ocazia centenarului morții lui Beethoven, Eugène Ysaye este de acord să interpreteze din nou în public, în cadrul unor concerte prin Europa. Trebuie să dea la Paris, în trei ședințe (pe 25, 29 martie și pe 1 aprilie 1927), integrala sonatelor pentru vioară ale acestui maestru: și aici E.W., prieten vechi al familiei Ysaye, intervine pentru angajarea Clarei.

Și astfel că, între martie 1926 și martie 1927, ea va interpreta în Elveția, în Statele Unite, la Paris, alături de cei mai buni muzicieni ai vremii, care o vor recunoaște toți ca pe egala lor. Prea puțini artiști se pot mândri cu un asemenea palmares.

Cu Casals se înțelege imediat din punct de vedere muzical: ei repetă foarte puțin și de fiecare dată când se vor reîntâlni după aceea dialogul se reia ca și cum nu ar fi fost nicicând întrerupt. În 1942, de pildă, deși n-au mai cântat împreună de mai bine de zece ani, o singură repetiție le va fi de ajuns pentru a pune la punct o sesiune de sonate. Și lui Anton Golea, care la sfârșitul concertului rămâne uimit de legătura lor strânsă, minunată, în aceste condiții, ea îi răspunde cu modestie: „Când doi artiști adevărați se întâlnesc, totul merge ca pe roate.”

De fapt, din instinct, se adaptează numaidecât la partenerul său, păstrându-și neatinsă personalitatea, tușeul inimitabil, interpretarea de-o claritate strălucitoare, arta ei de a desprinde fiecare notă într-un *legato* demn de admirație și mai ales această lumină interioară care emană din ființa ei și care transpare din clipa în care degetele ei ating claviatura pianului.

Dar, în timpul primelor contacte cu Casals, ea rămâne înlemnită când nu se află în fața pianului: nu se simte demnă de partenerul ei celebru și tracul de dinaintea concertelor este îngrijorător – în aceeași măsură și pentru prietenii ei. Pe 7 aprilie 1926, la ora 21.00, are loc primul concert alături de Casals, la Lausanne. La ora 20.00, la Mimont, acasă la familia Correvon, Clara se află încă în pat: are o migrenă, face febră și este extenuată. Îi este foame, dar nu poate să înghită nimic. Trebuie să plece totuși: se ridică în cele din urmă, mănâncă puțină șuncă, își despletește și apoi își reface cocul de mai multe ori, și la chemările din ce în ce mai insistente ale lui Jeanne Correvon, care vede că se face târziu, răspunde, enervată, că oricum concertul nu poate să înceapă fără ea! Mașina le aduce într-un sfârșit la teatru... cu doar o clipă înainte de a ajunge și Casals.

Dar în clipa intrării pe scenă – Casals nu mai cântase la Lausanne de mai bine de treisprezece ani – are loc o întâmplare neașteptată pe care însăși Clara o povestește:

Având în vedere anvergura acelui eveniment, mă simțeam mai nesemnificativă ca oricând și mă încăpățânam să înțeleg că, pentru a intra pe scenă, trebuia să trec prin fața lui Casals.

Așadar, când s-a deschis ușa, am fost văzuți din sală, Casals, cu vârful arcușului depășind ușa, așteptând să binevoiesc să intru, și eu înțepenită la intrare, ceea ce a provocat un amuzament general. Casals îmi spune atunci, timid: „Am putea înainta puțin?...“, apoi, pierzându-și răbdarea a străbătut singur podiumul cu un pas mare, hotărât, după care l-am urmat și eu ca să-mi ocup locul la pian. Succesul, chiar înainte să interpretăm, a fost fulminant!

Aceleași neplăceri se mai petrec, aproape la fel, la fiecare intrare sau ieșire din scenă și la momentul de bis. Totuși, la celelalte două concerte, Clara, făcând un efort, intră, iese și salută fără să stea pe gânduri!

În total au fost trei concerte splendide, primite cu entuziasm și de către public, și de către critici.

Domnul Casals și-a asigurat concursul unei pianiste demne de el, domnișoara Clara Haskil, care s-a dovedit o parteneră nespus de capabilă și o muziciană desăvârșită.

Domnișoara Haskil, fără să se impună vreodată arbitrar, fără să treacă neobservată dacă nu era cazul, a colaborat, în cea mai largă accepție a definiției, cu domnul Casals.

Din acele concerte s-a născut o simpatie reciprocă, în ceea ce o privește pe Clara, uluită de Casals, îi va purta o admirație și un respect care nu vor înceta vreodată, chiar dacă niște irizații întunecate aveau să umbrească uneori aceste legături de prietenie.

Câteva zile mai târziu, Clara se află la Barcelona, unde dă un recital strălucitor, apoi luna următoare se află la Paris, unde cântă în concert sonate cu sora ei Jana. De această dată, dăm de primul semn al unei cronici din Franța. În *Le Figaro* din 23 mai 1926, Stan Golestan scrie:

Domnișoara Haskil este fără îndoială, printre pianistele generației sale, una dintre firile cele mai remarcabile: dispune de o forță surprinzătoare și de o rară înzestrare de a evoca. Alături de domnișoara Jana Haskil, o violonistă excelentă, ea a dat o tulburătoare interpretare a Sonatei pentru pian și vioară op. 105, de Schumann.

După câteva recitaluri în Elveția, are loc prima apariție alături de orchestră la Paris, la concertele Lamoureux, pe 31 octombrie, alături de Paul Paray: *Concertul* de Rahmaninov pare să nu fi adus decât un succes onorabil – publicul parizian este pretențios.

După concert, ea se îmbarcă, singură de data asta, pe vaporul cu destinația America...

Se știe foarte puține lucruri despre cele trei luni pe care le va petrece acolo, ocupată cu un recital la Chicago ținut pe 16 noiembrie și un altul la Boston pe 19 ianuarie: interpretează în două reprize, pe 23 și 24 decembrie, *Concertul* de Schumann la Philadelphia, dar Leopold Stokowski, care suferea de o nevrită, va fi înlocuit cu Rodzinski, cel care va dirija primul concert și de asemenea începutul celui de-al doilea. Însă pe 24 decembrie, Stokowski, cu brațul drept legat într-o eșarfă, se urcă la pupitru să dirijeze concertul numai cu brațul stâng, obținând, alături de Clara, onoruri excepționale: ovațiile sunt uriașe și ceea ce îi uimește pe critici (remarcă valabilă și pentru cele două recitaluri care au un succes colosal) este dedicarea, vigoarea și forța:

Domnișoara Haskil nu este în pericol să i se spună că interpretarea este prea feminină – ceea ce nu înseamnă că forța ei nu este domolită de o delicatețe deosebită atunci când este cazul.

În decursul lunii decembrie, în timpul șederii la New York îl întâlnește în repetate rânduri pe marele violonist Joseph Szigeti (pe care îl întâlnise în Elveția mai înainte), care își notează în carnetele sale o serie de ședințe muzicale cu ea.

Pe 6 ianuarie 1927, Stokowski îi scrie impresarului său la New York, Richard Copley:

Boala de care sufăr m-a împiedicat să vă scriu cât mai curând despre domnișoara Clara Haskil, care a interpretat cu ardoare și vitalitate. Publicul a întâmpinat-o cu o căldură ieșită din comun – de fapt, cu ovații.

I-am propus să interpreteze o lucrare modernă alături de noi, fie la New York, fie la sfârșitul acestei stagiuni, fie în stagiunea următoare și va vedea dacă poate să găsească ceva original.

Sunt ferm convins că talentul său este de departe mai presus de cel al contemporanilor săi și că are, fără îndoială, o carieră în față, cu atât mai mult cu cât se dăruiește muzicii cu o înflăcărare vecină cu fanatismul: și mă bucur că are un agent așa ca dumneata, pentru a-i reprezenta interesele în această țară.

Copley ar fi vrut într-adevăr să organizeze un turneu mare cu ocazia noului concert aflat în proiect cu orchestra din Philadelphia, care nu putea să justifice călătoria în Europa de unul singur. Dar are nevoie de un sprijin material de bază (mai ales pentru a putea plăti publicitatea de care nu se poate lipsi, de altfel), pe care, evident, Clara este incapabilă să-l aducă. Și atunci îi va spune cu cinism, lăsând-o de izbeliște: „Poate că ar fi fost mai bine să aveți mai puțin talent și mai mulți bani.“

Succesul său din America rămâne deci fără urmări. În rest, este încă și mai rău: nimeni nu va ști vreodată ce s-a întâmplat acolo, dar Clara se întoarce în Europa singură, agresivă, plină de amărăciune, mai retrasă ca niciodată. Unei prietene mai apropiate ea îi va mărturisi doar atât: „Nu-mi mai vorbiți despre țara aceea – nu voi mai pune nicicând piciorul acolo.“

Oare Avram este cu totul străin de acest deznodământ dramatic, el, care, cu câțiva ani în urmă, a făcut tot ce i-a stat în putință să o despartă de un tânăr pictor elvețian pe care îl întâlnise tot la Paris și care voia să o ia în

căsătorie? Poate că da, dar el se pricepe să-i semene îndoiala în suflet, ei, căreia și așa îi lipsește încrederea în sine:

„Biata mea fetiță, tu crezi tot ceea ce ți se spune!“

Și dacă se întâmplă ca unii oameni să o recunoască pe stradă și să întoarcă după ea capul:

„Fii serioasă! E din pricina scoliozei tale!“

Fără îndoială nu-și dă seama, așa prins în crusta mizantropiei sale din ce în ce mai nimicitoare, de răul pe care i-l face și care nu se mai poate îndrepta. Și este posibil să nu aibă nici o legătură de data asta, cel puțin direct, cu decepția sentimentală îngrozitoare a Clarei: ea singură ar fi putut să spună, dar cu siguranță nu și-ar fi dorit acest lucru. Era mult prea pudică să accepte să vorbească despre o rană atât de adâncă. Totuși, rana fusese deja făcută: cu timpul, cicatricea se va vindeca, dar Clara, care avea un temperament feminin prin excelență, va suferi întotdeauna în adâncul sufletului ei de lipsa acestei vieți afective.

Are treizeci și doi de ani și este acum convinsă – bineînțeles că pe nedrept, dar din nefericire a fost împinsă să gândească așa – că fizicul și caracterul ei o împiedică să-și îndeplinească destinul de femeie: toată această putere de a iubi care sălășluiește înlăuntrul ei nu-i va fi de folos și îi vor lipsi cumplit aceste dovezi de afecțiune de care, mai mult decât alții, resimțea o nevoie permanentă.

Niciodată, nimănui nu i se va plânge de acest gol, care a marcat-o totuși atât de puternic și pe care îl va transpune mai mult sau mai puțin conștient prin muzică; niciodată nu va vorbi cuiva despre cum ar fi putut să fie viața ei, sau cum i-ar fi plăcut ei să fie, dar într-o zi, lăsându-se cuprinsă de uitarea de sine, îi va mărturisi unei prietene: „Dacă ai ști cât de greu este să nu te ia nimeni niciodată de mână cu dragoste...“

Toată această dragoste reprimată ne face să înțelegem și mai bine aceste elanuri extraordinare, aproape pasionale, pe care le va răsfrânge mai târziu asupra unor persoane de o calitate rară întâlnite pe parcursul carierei sale și care, la rândul lor, vor ști să recunoască bogăția ascunsă a firii sale extraordinare – printre acestea, în primul rând, Dinu Lipatti.

În această stare deprimată, și fără îndoială de disperare, de revoltă lăuntrică, ea trebuie să meargă la Anvers pentru a interpreta pe 20 martie 1927, în cadrul evenimentului care sărbătorește anul Beethoven și mereu grație intervenției lui E.W. Rossier, *Concertul nr. 3* sub bagheta dirijorului L. de Vocht: ea primește „ovații mai mult decât întemeiate“, după ce „s-a

depășit pe ea însăși, dacă mai este posibil așa ceva“, stârnind admirația muzicienilor din orchestră, precum și a dirijorului. Din nenorocire, nu se poate scoate o vorbă de la ea, este morocănoasă – de fapt, este deosebit de sensibilă, dar nimeni în afară de ea nu poate ști motivele profunde – și îi descurajează pe toți cei care încearcă să se apropie de ea. L. de Vocht îi va mărturisi lui E.W. Rossier cu părere de rău: „Ce muziciană extraordinară! Dar ce păcat că nu este mai prietenoasă...“

Cu ocazia acestui concert, „afacerea Gaveau“ își face din nou apariția: reluându-și propunerile (nu era cazul!), Gaveau a pus unul dintre pianele lui la dispoziția Clarei pentru acest concert, dar este trimis înapoi fără prea multe discuții și va fi înlocuit cu un Pleyel. De data asta, familia Gaveau a înțeles și nu va mai încerca să intervină în cariera Clarei.

Totuși, se pare că peste unul dintre aceste instrumente avea să dea Clara, câteva zile mai târziu la Paris, în Sala Gaveau, la serile de sonate unde va cânta alături de Ysaye; este copleșită de trac, dar când îi mărturisește fiului marelui violonist (care-i este impresar), acesta îi răspunde: „Nu mai puțin decât tatăl meu!“

Eugène Ysaye are aproape șaptezeci de ani și n-a mai interpretat în fața publicului de ani de zile: acest lucru se resimte în interpretarea sa, dar publicul care umple sala la cele trei întâlniri (pe 25, 29 martie și 1 aprilie) regăsește din când în când acel suflu și acea sonoritate minunată care i-au adus faima. Îi vor dobândi un succes de mare apreciere, fără să o remarce, aparent, pe tânăra care-l acompaniază, pe cât de ștearsă ca persoană, pe atât de prezentă pe plan muzical: la urma urmei, pe Ysaye au venit să-l asculte...

Totuși, după un concert ținut la Barcelona (unde de Falla, pe care-l reîntâlnește acolo, îi dedică o partitură din *Amorul vrăjitor*), ea mai ține la Paris, pe 6 aprilie, un alt concert alături de cvartetul Krettly (al cărui tânăr violoncelist nu e nimeni altul decât Pierre Fournier), apoi pe 28 mai sub bagheta dirijorului Albert Doyen în fruntea propriei sale orchestre, *Concertul nr. 4* de Beethoven, *Noaptea în grădinile Spaniei* și *Concertul nr. 2* de Chopin.

Nici o critică a acestor concerte pariziene, dacă s-o fi scris vreuna, nu a izbutit să ajungă până la noi... Această nepăsare o descurajează, într-adevăr. Parisul este de fapt cel pe care ea ar vrea să-l convingă: cu toată primirea caldă pe care i-o rezervă Elveția, cu toate prietenii minunate pe care le-a legat acolo, ea în Franța vrea să se impună, publicul francez este cel pe care

și-ar dori să-l cucerească într-un final. Unei prietene care o întreabă în 1940: „Ce public străin este mai pe placul duminică?” Ea îi va răspunde cu tristețe: „Cel al unei țări care nu vrea să mă adopte.”

În 1927 Parisul încă mai era capitala artelor, totul pleacă de acolo, totul ajunge acolo, într-o frământare nemaipomenită de idei, în mijlocul unei risipe de talente: este explozia bogată de după război, față de care solidaritatea discretă elvețiană pare puțin ștearsă și limitată. Să rămâi înstrăinat de Paris înseamnă, fără îndoială, să ratezi ocazia de a pune pe picioare o carieră de care Clara se simte capabilă: trebuie să fii prezent acolo unde arta strălucește cel mai tare.

Fără îndoială acesta este unul dintre motivele pentru care se hotărăște să accepte propunerea pe care i-o face domnișoara Gélis, aceea de a-i pune la dispoziție un apartament la Paris pentru ea și unchiul ei. Pesemne că starea de sănătate a acestuia din urmă o îndeamnă nu să părăsească Elveția, ci să-i găsească lui Avram un adăpost mai comod decât o cameră de hotel: este perioada în care, de fapt, el va manifesta primele simptome ale bolii Parkinson. Și apoi, poate că-și dorește și ea un acoperiș numai pentru ea, în loc să trăiască mereu pe la alții. În sfârșit, la Paris, se afla Jana, Morpain (profesorul care-i devine prieten), Lazare-Lévy (în care are foarte multă încredere), prințesa de Polignac (mereu gata să-i întindă o mână de ajutor)...

Fond: Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

CLARA HASKIL, ÎN JURUL ANULUI 1927

Fond: Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

MÂINILE CLAREI HASKIL

După o ședere cu Avram la Cauterets, urmează mutarea pe rue Oudinot la numărul 10, un apartament micuț și încântător la al treilea etaj, între curte și grădină, unde locuise înainte cântăreața Jeanne Bathori¹⁸. Pentru prima oară după 30 de ani, Clara nu mai locuiește într-o cameră de hotel sau pe la prieteni. Și, chiar dacă îi este groază de grijile materiale pe care le are acum ca stăpână a unei case (nu va fi cu adevărat niciodată), sentimentul că poate să se întoarcă la ea acasă îi va aduce o satisfacție uriașă. O altă satisfacție este aceea de a avea la discreție un pian acasă, pe care-l închiriază, căci nu se pune problema să-și poată cumpăra unul.

18. Născută Jeanne-Marie Berthier (14 iunie 1877–25 ianuarie 1970), o mezzosoprană franceză importantă pe scena operei și care a contribuit la dezvoltarea muzicii franceze contemporane. (N. tr.)

De fapt, cei șapte ani pe care îi va petrece în rue Oudinot vor fi fără îndoială, în anumite privințe, printre cei mai grei ani din viața sa. Ar fi putut să cunoască acolo măcar ce este prietenia: un tânăr american care locuia în același bloc și căruia îi face plăcere să o asculte când studiază o invită într-o zi să se alăture unui grup de prieteni. Clara acceptă bucuroasă și îi spune lui Avram, care răspunde doar atât: „Bine, vom merge.“ Clara nu îndrăznește să scoată o vorbă, își ascunde dezamăgirea, și niciodată nu se va alătura acestor tineri de vârsta ei – care ar fi putut, fără îndoială, să-i fie de mare ajutor. Bineînțeles, nu va mai primi invitații de acest fel.

Dacă spre sfârșitul anului 1927 ea ține o serie de concerte în Spania (Madrid, Sevilla, Malaga etc.), toate răsplătite cu „aplauze delirante, triumfale“, două concerte la Lausanne și Vevey alături de cvartetul Calvet și

alte două cu Casals, în aceleași orașe (în Elveția trece drept „egala celui mai mare interpret al timpului – și nu este puțin lucru când este vorba de Casals!” scrie ea), perspectivele de viitor sunt mărunte, la fel și onorariile încasate.

După atâtea succese, atâtea speranțe, anul 1928 va fi unul dintre cei mai lipsiți de activitate, cel mai dezamăgitor an: trei concerte, în total, la Winterthur pe 19 aprilie, la Lausanne pe 25 aprilie și la Barcelona pe 23 noiembrie (care îi aduc un venit de 650 de pesetas)!

Această „secetă” este cu adevărat de necrezut și, orice ar fi, greu de explicat. Cert este că, în afara talentului său imens, Clara nu are nimic din ceea ce i-ar trebui în lumea asta unui virtuoz: nu are bani bineînțeles, dar mai ales nu are pic de siguranță, de mulțumire de sine, simțul publicității, dorința de a se pune în valoare, îi lipsește complet aptitudinea de a linguși. În schimb, este toată numai modestie, îndoială, nemulțumire proclamată cu voce tare chiar de ea însăși (spune, după aproape fiecare concert că a interpretat „ca o cizmă”), nu scoate în evidență decât ceea ce a fost mai puțin bine – într-un fel are darul să-și facă publicitate constantă. Mai mult, îi este groază de tot ceea ce este monden, fuge de recepții, nu are încredere în oamenii influenți, este incapabilă să facă un compliment pe care nu-l gândește și are mai degrabă talentul, „cu totul extraordinar, de a face gafe”, va spune chiar ea, de care se va amuza mai apoi.

În sfârșit, în ciuda susținerilor nenumărate pe care le primește, nu are pe nimeni care să se ocupe cu adevărat de ea, să-i ghideze cariera, s-o sfătuiască, s-o scape de povara problemelor materiale care o dezarmează, să se ocupe de publicitatea ei, de contactele necesare cu șefii de orchestră, cu asociațiile, cu organizatorii de concerte, nu are pe nimeni care să-i „netezească asperitățile”, pe care caracterul ei repezit și morocănos are tendința de a le scoate în evidență mai degrabă, nimeni să știe să o împingă de la spate să-și depășească temerile care, câteodată, o determină să anuleze un concert în ultima clipă, fără vreun anume motiv – ba chiar să refuze un angajament.

Dacă ar fi avut un caracter diferit, poate că Avram ar fi reușit să-i fie îndrumătorul care, de altfel, cu siguranță și-ar fi dorit să fie: dar în loc să-și încurajeze nepoata, în loc să se lupte cu latura care deja înclina către pesimism, el nu reușește decât, direct sau indirect, să-i accentueze tendințele cele mai supărătoare. Pe de altă parte, dacă în calea Clarei ar fi apărut cineva care să-și asume acest rol, el nu l-ar fi acceptat: și, într-un

asemenea conflict, alegerea Clarei nu s-ar fi pus la îndoială. Și astfel, se trezește că este singură.

O întâmplare, printre numeroase altele, arată într-un fel semnificativ ce fel de caracter avea de fapt. Îl cunoștea încă din 1920 pe domnul Arsène Henry (care fusese multă vreme ambasadorul Franței la București), un om foarte rafinat, sensibil, muzician important, al cărui apartament din strada Universității servea drept loc de întâlnire seratelor dese de muzică de cameră (mai ales cvartete, a căror responsabilitate fusese de mult încredințată Janei Haskil); Arsène Henry nutrea o afecțiune paternă pentru Clara, care simțea la rândul ei că poate să aibă încredere în el și în compania căruia petrecea multe ore vorbind sau făcând muzică. Prin sora lui, doamna de Marcilly, al cărei soț era pe atunci ambasador la Haga, o angajase pe Clara să interpreteze, pe 26 octombrie 1930, la Amsterdam alături de Concertgebouw, avându-l ca dirijor pe Pierre Monteux. La repetiție (*Concertul nr. 2* de Chopin), totul se desfășoară de minune, și Pierre Monteux, care nu o cunoaște pe Clara, rămâne vrăjit. Dar în dimineața concertului, căzând pradă obișnuitului ei trac, Clara spune că nu va interpreta; la început nu este luată în serios, dar ea se încăpățânează. Motivele? „Nu am chef...” sau „Nu are să meargă!” Se creează o adevărată confuzie, și Monteux, furios, intenționează să schimbe programul în ultima clipă. Încercând să-i bage mințile în cap, rugând-o, ba chiar certând-o, doamna de Marcilly o convinge în cele din urmă să interpreteze. Bineînțeles că va cânta „genial“, dacă ne luăm după vorbele lui Pierre Monteux însuși, care, totuși, dezamăgit de experiență, se va lăsa rugat îndelung înainte să accepte un nou concert alături de ea.

Indiscutabil, acest gen de comportament, care nu era excepțional, i-a dăunat mult, și nu încapă îndoială că temperamentul ei câteodată imprevizibil, dar adeseori întunecat și pesimist, i-a descurajat pe unii; pe de altă parte, alți artiști, mai puțin talentați, și-au construit reputația în jurul unor capricii mult mai excentrice! Este limpede că știau să profite de latura publicitară, pe când în cazul Clarei acest gen de refuz de a depăși obstacolele nu avea nimic gratuit în el. Nu se datorează, în realitate, decât groazei sale de a se da în spectacol și fricii de a nu fi mereu la înălțime...

Odată mutată la Paris, în lipsa acestui sfătuitor de care va avea atâta nevoie, îi trebuie un impresar, și asta cu atât mai mult cu cât angajamentele continuă să lipsească cu desăvârșire: Cortot a recomandat-o lui Charles Kiesgen, care se ocupă de el și cu care s-a împrietenit. Din nefericire,

Kiesgen, ca majoritatea confrăților săi (mai ales în Franța), nu are stofă de impresar, dacă prin acest termen înțelegem pe cineva care ia sub oblăduirea lui un artist și îl ajută să-și facă cu adevărat o carieră: în realitate, Kiesgen nu face decât muncă de secretariat, bine organizat și eficient, fără nici cel mai mic risc și fără alte inițiative decât trimiterea a câteva scrisori pentru a-și promova „marfa“. Cum îi va spune mai târziu unei alte tinere artiste aflate la început de carieră: „Faceți-vă mai întâi un nume – apoi mă voi putea ocupa de dumneata.“ Este un cerc vicios! Totuși, Clara are câțiva ani de carieră, o mulțime impresionantă de critici fulgurante, colaborarea cu cei mai renumiți artiști, sprijinul melomanilor influenți.

Cu toate acestea, Kiesgen nu va reuși nimic: Clara îi va rămâne totuși devotată și, când va cunoaște în cele din urmă gloria, din obișnuință, îl va lăsa să se ocupe mai departe de ea. Însă între cei doi nu se creează nici o legătură, niciodată, chiar dacă acesta își arată admirația față de ea, cu siguranță nu a înțeles-o, deci nu a ajutat-o. „Îmi era cu neputință să știu ce gândește“, va spune el mai târziu, foarte simplu, în încercarea de a se justifica. Influențat de caracterul ei repezit, de lipsa ei de încredere, el nu insista niciodată când, în fața unei propuneri de concert, ea se apuca să-i spună: „Ah, dar este cu totul de prisos!“ Iar când, după ce totuși ținuse un concert, ea își arăta nemulțumirea: „Ar fi fost mai bine să nu cânt!“, el nici măcar nu reacționa. Cu atât mai mult cu cât în această perioadă și de-a lungul anilor care aveau să vină el nu va face decât să constate că „talentul ei nu era apreciat în Franța.“

O dată în plus, sobrietatea interpretării sale nu se potrivea cu atmosfera timpului, și lipsa oricărui snobism îi închidea ușile anumitor saloane, fără de care succesul la Paris este imposibil. Bineînțeles că face parte din „colecția“ prințesei de Polignac, dar ea este prea ștearsă și deloc în largul ei în acest cerc monden, ca să știe să profite. În timpul recepțiilor de la care chiar nu se putea eschiva, se ascunde de preferință după o ușă, și Juliette Achard va spune despre ea cincisprezece ani mai târziu: „Ah, dacă ar fi putut, s-ar fi făcut una cu pereții!“

Ce păcat că nu s-a scris nimic despre acest loc de întâlniri extraordinare care au avut loc în perioada interbelică. Pentru viața spirituală, hotelul particular al prințesei de Polignac, situat pe avenue Henri-Martin, colț cu rue Cortambert – unde încă mai există fundația care-i poartă numele –, a fost unul dintre cercurile influente ale vieții artistice din Paris.

Prințesa (cum o alintau cei apropiați), care a fost fără îndoială unul dintre ultimii mari mecena din Franța, domnea acolo cu autoritate: americană din naștere și prin temperament (deși a trăit puțină vreme în Statele Unite, unde nu a vrut să se mai întoarcă niciodată), era născută Singer¹⁹ (nume dat și mașinilor de cusut) și avea la dispoziție o avere considerabilă.

¹⁹. Este fiica lui Isaac Singer, constructorul mașinii de cusut cu același nume. (N. tr.)

În 1927, când Clara începe să frecventeze asiduu hotelul din rue Cortambert, prințesa era o femeie la vreo cincizeci de ani, înaltă, subțire, distinsă, cu o înfățișare ușor bărbătească, cu un profil aducând cu cel al lui Dante, mergând domol. După prima căsătorie, foarte aristocratică, dar nefericită, s-a căsătorit cu prințul Edmond de Polignac, mult mai în vârstă decât ea și care avea să dispară la puțin timp după aceea. Aveau amândoi aceleași gusturi rafinate pentru arte: prințul fusese prieten cu Gounod, cu Fauré, și aceste înrudiri nu erau cu siguranță străine de importanța muzicii în viața sa. De altfel, prințesa de Polignac era chiar ea însăși muziciană (cânta onorabil la pian) și gustul său muzical era bine definit. Picta, de asemenea, și fusese o vreme eleva lui Manet.

Acest personaj, destul de impresionant, ascundea o timiditate firească în spatele unui comportament puțin arogant, dar era de-o generozitate extraordinară și înzestrată cu mărinimie și cu o inteligență debordantă. Un spirit deschis noutăților, deloc conformistă în numeroase privințe (pasiunile și aventurile ei au rămas celebre), o interesau toate domeniile artistice și îi plăcea să se înconjoare de talentele cele mai strălucitoare: puteai să-l regăsești la ea pe Arthur Rubinstein, Horowitz, Stravinski (printre lucrările comandate de ea se numără și *Nunta*, care a fost cântată în primă audiție la unul din saloanele găzduite de ea), de Falla, Ravel, cât și pe profesorul Picard, Léon-Paul Fargue (care întârzia mereu la cină, dar întotdeauna era iertat), Jean Guéhenno sau Denise Bourdet, ca să nu amintim decât câțiva.

În preajma ei mai erau o întreagă pleiadă de artiști tineri care, în afara strălucitoarelor serate muzicale, sărbătorilor și cinelor organizate cu regularitate, se întâlneau în fiecare joi în salonul ei ca să facă muzică ore în sir: un nucleu constant de tinere talente se afla acolo, printre care Francis Poulenc, Jacques Février, Henri Sauguet, Jean Françaix, Magda Tagliafero, Jeanne-Marie Darré, Clara și, bineînțeles, mulți alții. Erau ședințe interminabile de descifrare a tuturor genurilor de muzică, la două sau trei pianе, și acolo Clara se simțea în largul ei, lăsând chiar să se vadă din când în când toată veselia și tot simțul umorului de care era capabilă.

Ușurința ei surprinzătoare și tehnica transcendentă (unii dintre colegii ei o considerau superioară celei lui Horowitz) trezeau admirația tuturor, mai ales a lui Jacques Février (în 1926 ținuse primul său recital și făcea parte dintre apropiații prințesei), care s-a văzut mult cu ea în această perioadă și cu care a interpretat de nenumărate ori în rue Cortambert. El a păstrat o amintire vie a acelor ședințe, în special una în cadrul căreia Clara citise, într-un mod în care lui i se păruse de neîntrecut, *andantele* din *Concertul nr. 2* de Brahms. Armonia sa și ritmul interior, simțul extraordinar al instrumentului, „prezența” ei minunată la pian, personalitatea frapantă a interpretărilor sale (unde o libertate totală de concepție excludea orice lipsă de gust), eleganța naturală a interpretării sale (capabilă de subtilitățile cele mai rafinate, fără să cadă pradă afectării, precum și de o puternică sonoritate uimitoare), toate acestea ieșeau în evidență și făceau din ea una dintre pianistele cele mai desăvârșite care au existat vreodată. La rândul său, Lazare-Lévy, pe care avea să-l vadă din când în când și să-i interpreteze lucrări noi, o considera atunci ca fiind cea mai mare pianistă a timpului. Și mai adăuga: „Este o aristocrată a pianului.”

Dar, pe când locuia la prințesă, ca să se eschiveze de la seratele mondene sau (și mai rău pentru ea) de la dineurile „intime”, care se țineau în atelierul de pe rue Cortambert, uneori se întâmpla ca această „aristocrată” să se retragă pe furiș și să ia masa cu personalul prințesei, lucru care o scotea din minți pe aceasta din urmă – motiv pentru care Clara o și făcea! De altfel, era iubită mult în cerul celor de pe avenue Henri-Martin, și în timp ce studia nu era ceva ieșit din comun ca valetul sau camerista să vină, cu o mătură sau o cârpă în mână, să o asculte cu religiozitate. Prințesa surprinsese într-una din zile scena; furioasă, o apostrofează pe Clara: „Așadar, dumneata îmi distragi personalul de la lucru?”

Tot în casa prințesei o va cunoaște și pe Nadia Boulanger, care se alătură mai târziu cenaclului și care va deveni foarte repede „maestrul de ceremonii” al grupului Prințesei; în realitate, temperamentele acestor două femei, apropierea lor față de muzică erau atât de diferite, încât niciodată între ele nu va fi decât o stimă reciprocă... spoită pe ici-colo cu o umbră de neîncredere!

Oricine în locul ei ar fi profitat de aceste relații pentru a ieși în evidență sau cel puțin pentru a se face remarcat: Clara, dimpotrivă, dispărea și, dacă în joile muzicale, în atmosfera plăcută a descifrărilor, își lăsa uneori degetele să vorbească în locul ei fără teamă sau constrângere, îndată ce

venea vorba să cânte cu adevărat, îndoiala care plana asupra ei reapărea, încremenind-o.

În anul 1928, în care Clara, disperată, așteaptă în zadar angajamente, prințesa o ia cu ea la Veneția, acolo unde are un palat: în afară de descoperirea orașului, care o încântă, această ședere petrecută acolo – ca și cele care vor urma – va fi un chin pentru Clara. Nu sunt decât recepții, festivități, mondenități – tot ceea ce îi provoca groază –, și Clara, care nu cunoștea pe nimeni, se plictisește de moarte. La fel va fi și când, adeseori, prințesa o va lua cu sine la domeniul ei din Jouy-en-Josas pentru șederi de lungă sau scurtă durată: acolo nu mondenitățile o plictisesc, ci statul la țară. Mult mai târziu, ea va mărturisi: „Nu îmi place la țară, de vreme ce nu locuiesc acolo. La familia Desmarais, la Chantilly nu voiam decât să fug, ca și atunci când eram la prințesa Polignac“. Și când, din întâmplare, prințesa trebuia să meargă pentru o zi la Paris, Clara, pregătită, se așeza în dreptul ușii casei când prințesa era pe picior de plecare, sperând, fără să îndrăznească să-i spună nimic, să o ia și pe ea. Dar prințesa se prefăcea că nu vede nimic și o lăsa în urmă spunându-i autoritar: „Ne vedem diseară!“

Nu e mai puțin adevărat că, pe multe planuri, prințesa de Polignac a fost un ajutor prețios pentru Clara: chiar dacă nu am lua în considerare decât faptul că, în acești ani în care ea vegetează lamentabil pe plan profesional, i-a permis să facă parte dintr-un cerc unde viața muzicală este intensă. Desigur că disciplina studiului inculcată de Avram, precum și propria sa voință au determinat-o să lucreze mereu cât de mult a putut, chiar și fără vreun rezultat concret: dar ședințele acasă la prințesă au ajutat-o negreșit să-și mențină interesul viu și, în același timp, reprezentau un fel de evadare din atmosfera apăsătoare, tristă și încordată din rue Oudinot, de unde, puțin câte puțin Avram nu va mai ieși deloc.

Din fericire, tot datorită prietenilor ei elvețieni, anul 1929 îi aduce câteva concerte – și câteva onorarii: va primi 1300 de franci elvețieni pentru două concerte alături de Orchestra Elveției Romande, sub bagheta dirijorului Robert Dentzler, la Vevey pe 13 ianuarie (*Concertul în fa minor* de J.-S. Bach) și la Lausanne, în ziua următoare (același concert, plus *Noptile în grădinile Spaniei* de Falla).

Pe 2 martie la Winterthur, are primul ei concert de Mozart (în do major, K. 503) sub bagheta dirijorului Hermann Scherchen; pe 6 martie la Liège și pe 3 aprilie la Zürich, ea se reîntâlnește cu Casals pentru două concerte de sonate, iar pe 3 mai interpretează la Monte Carlo *Concertul nr. 2* de Chopin

sub bagheta dirijorului Paul Paray. În noiembrie dă un recital la Amsterdam, un altul la Berlin și pe 11 decembrie la Lausanne, un concert de sonate cu violonistul André de Ribaupierre²⁰. Acestea sunt toate activitățile ei publice, din care Franța lipsește cu desăvârșire.

²⁰. André de Ribaupierre (1893–1955), violonist și profesor de muzică elvețian. (N. tr.)

În 1930, în fața greutăților pe care le întâmpină în propria carieră și având și exemplul deloc încurajator al surorii sale, Jana Haskil – care-și înființase propriul cvartet de coarde –, se hotărăște să abandoneze orice urmă de speranță de a avea o carieră de solistă pentru a se consacra unei cariere într-o orchestră: ea se alăturase de ceva vreme Orchestrei Radio, care va deveni curând Orchestra Națională. Dar naționalitatea română o împiedică să fie angajată cu titlu permanent, și astfel cere și va primi cetățenia franceză. O îndeamnă cu stăruință și pe Clara să facă același lucru. Pentru o vreme, ea se gândește serios la asta, apoi renunță din cauza demersurilor necesare; poate că și Avram, încrezător în propria lui experiență nefericită, o descurajează. Ar trebui poate să se felicite, căci datorită faptului că era de cetățenie străină a reușit în timpul războiului, între 1939 și 1945, să părăsească Franța – fapt care o salvat-o fără îndoială și, în orice caz, i-a permis să facă în cele din urmă carieră.

Franța continuă să o ignore: „La Paris nu sunt iubită“, îi mărturisește ea, deziluzionată lui Henri Sauguet, pe care-l întâlnește acasă la prințesă. Totuși, grație surorii sale Jana, ea interpretează de două ori la radio în 1930 – dar nici aici ședințele acestea nu vor duce nicăieri. Și apoi la Concertele Poulet, sub bagheta întemeietorului lor, Gaston Poulet, ea interpretează *Concertul nr. 1* de Beethoven. Încă o critică, excelentă, în *Le Figaro*, semnată de Robert Brussel: „O mare artistă, o virtuoză capabilă nu numai să uimească, dar care are înzestrarea, mai rară, de a emoționa“, confirmată de cele pe care le primește în Elveția, în Belgia și în Olanda (faimosul concert al lui Chopin alături de Monteux), unde talentul ei este calificat drept „miraculos“, „uimitor“, „fabulos“ etc.

Criticii evidențiază entuziasmul publicului (este chemată din nou pe scenă de zece ori), și deplâng adeseori, cel puțin pentru recitaluri, faptul că nu sunt mai numeroase. În sfârșit, pe parcursul acestor ani putem observa la anumiți critici atitudini rezervate, practic mereu aceleași: răceală, o lipsă de expresivitate, de profunzime. Toate acestea denotă, fără îndoială, cât este de derutant pentru ei, și pentru o parte din public, acest stil lipsit de podoabe,

fără „efecte“, cu care ei nu sunt obișnuiți. Însă toți se înclină plini de admirație în fața tehnicii și vigorii interpretării sale: cu siguranță, în această perioadă a anilor '30 ea se află în apogeul formei sale fizice, din moment ce în 1930 are exact treizeci și cinci de ani. În afară de asta, de când petrece sejurul la Villars, bronhiile sale sunt mai puțin fragile, se îmbolnăvește mai rar și nu mai are probleme grave cu spatele: poate să lucreze fără să obosească și singurul semn exterior al scoliozei sale este tendința de a înclina capul pe un umăr, puțin mai ridicat decât celălalt. Asta dă siluetei sale foarte înalte și subțiri o aparență de fragilitate, chiar de slăbiciune, care contrastează cu vigoarea și autoritatea sa din clipa în care mâinile ei ating claviatura pianului – mâini admirabile, cu degete lungi, drepte, foarte netede, atât de armonios rotunjite la vârf. Mâini a căror piele albă este atât de fină, încât se poate răni în orice fleac – se zgârie într-o zi cu o firimitură de pâine. Mâini de o agilitate, de o precizie uimitoare la pian („magice“, va spune M. Inghelbrecht), dar mai puțin iscusite în viața obișnuită, de toate zilele – i se întâmpla să scape orice ținea în mână –, frica permanentă să nu se rănească în sporea, fără îndoială, nesiguranța. Mâini, care până la sfârșitul vieții ei, vor păstra un neobișnuit aspect tânăr – și care, sub nici o formă nu au răspuns calificativului de „cățărațoare“ folosit de un critic care, în criză de expresii pitorești, a crezut că le poate lăuda astfel. Mâinile ei, pentru care manifestă o grijă care stârnește invidia, pe care le protejează în toate anotimpurile cu mănuși de bumbac sau lână și față de care nutrește obsesia accidentării.

Chiar pe 1 iulie 1930 ea va fi rănită la Zürich într-un accident de mașină, din care scapă miraculos. Îi povestește întâmplarea doamnei Correvon într-o scrisoare din 18 iulie:

Mă grăbesc să vă spun că sunt bine, că nu voi păstra despre întâmplarea aceasta de la Zürich decât o amintire neplăcută și, poate, niște cicatrici fără importanță.

Cum n-am un caracter prea bun, constat că am scăpat ușor și mă bucur că n-am fost omorâtă pe loc – sau ceea ce ar fi fost mai rău decât moartea însăși pentru mine, să fi suferit vreo infirmitate la o mână sau la un deget –, îmi spun că ar fi fost și mai bine dacă nimic nu s-ar fi întâmplat! Mașina în care eram cu o doamnă din Zürich (care din fericire, nu a pățit nimic grav) s-a ciocnit la o intersecție de un alt automobil care cobora în mare viteză. În clipa în care am văzut cu spaimă mașina venind în direcția celei în care mă aflam, m-am aplecat din instinct și am fost proiectată direct în șosea, pe

deasupra automobilului, care s-a răsturnat, cu roțile în aer („umgeworfen²¹“, zice în ziar).

21. „Cu roțile în sus“ (în germană, în original). (N. tr.)

Era o mașină decapotabilă, ceea ce explică de ce am fost proiectate în afara ei, altfel ne-am fi ciocnit de plafon sau am fi avut toată greutatea mașinii pe noi. Nu am putut să mă ridic decât după câteva secunde, după ce mi-au scos picioarele de sub resturile mașinii. Este, cred eu, amuzant – după șocul încasat – că îndată ce m-am ridicat pe picioarele mele, am cerut geanta unde aveam actele și am scos o oglindă – eu, care nici măcar nu sunt cochetă! – să văd pesemne dacă mai am capul la locul lui, căci eram ușor amețită. După ce mi-am dat seama că totul era bine și că nu aveam decât o zgârietură la încheietura mâinii (care încă mă mai doare), am observat că-mi șiroia sângele dintr-o rană de la genunchi...

Am fost dusă la o clinică unde un chirurg mi-a spălat rana și mi-a oprit sângerarea cu comprese înmuiate în tinctură de iod. După trei înțepături care mi-au amorțit genunchiul și după o injecție cu ser împotriva tetanosului, doctorul mi-a cusut rana și a bandajat-o. Nu era prea liniștit în privința consecințelor; răspunzând la întrebările mele că o rană la genunchi prezintă întotdeauna riscuri. Din fericire, nu au fost complicații.

La două ore după această intervenție, am luat trenul să mă întorc la Paris (era într-o marți), unde aveam de gând să mă odihnesc pentru a doua zi și apoi să plec din nou la Ostende. Am uitat să vă spun că în timp ce mă îndreptam înspre gară cu bagajele a avut loc acest accident. Și mai e ceva amuzant în toată această întâmplare: și anume că, fiind însoțită de o prietenă la Ostende (care a venit cu mine la Zürich), schiopătând, făcând curbe mari cu piciorul meu țeapăn ca să înaintez, am avut îndrăzneala să mă arăt în public și să interpretez concertul de Chopin. Dirijorul a fost de acord și a acceptat: „Având în vedere că interpretați cu mâinile, și nu cu picioarele, dați-i drumul!“ Cu piciorul drept am putut să folosesc pedala, cât despre piciorul stâng, de data aceasta a șomat. Prietena mea, cea care m-a însoțit, mi-a spus prostește și din răutate (?) că se făcuseră remarci nepoliticoase în public despre înfățișarea mea și mersul meu. Cu atât mai rău! Orchestra a avut un succes uriaș și publicul de asemenea.

Succesul este confirmat ori de câte ori apare ocazia, adică destul de rar: de-a lungul anilor 1931, 1932 și 1933 ea nu va mai da decât 24 de concerte publice (o medie de opt concerte pe an!), aproape toate în Elveția.

Concertul nr. 4 de Beethoven și un recital la Berlin în martie 1931 stârnesc entuziasmul... fără urmări însă. La Paris, *Concertul în mi bemol major nr. 9* de Mozart (K 271) – interpretat în martie 1931 alături de Pierre Monteux, apoi în luna noiembrie a aceluiași an alături de Gaston Poulet – *Concertul nr. 2* de Chopin, în februarie 1932, cu Eugène Bigot, au un succes care, practic, trece neobservat.

În afara acestor concerte publice, Clara participă la câteva ședințe particulare (în 1932 este începutul seratelor muzicale acasă la doamna Desmarais), mai ales la prințesa de Polignac: cu ocazia unei dintre aceste ședințe o cunoaște pe Renata Borgatti, pianistă reputată, înzestrată cu o personalitate foarte puternică, care se împrietenește cu mai tânăra ei colegă, căreia îi va da sfaturi bune adeseori. Și mai ales, datorită ei, Clara o va întâlni pe Anna Langenhan²², și ea tot pianistă, dar mai ales un pedagog remarcabil, însuflețită de un fel de credință în misiunea ei. Mai apoi, de fiecare dată când va fi cu puțință, Clara se va duce să o vadă pe doamna Langenhan la acea școală de pian deschisă în Elveția, pentru a-i interpreta lucrări noi, a-i afla părerea și a primi încurajări: căci Anna Langenhan, care nutrește o admirație uriașă pentru Clara, îi înțelege îndoielile, neliniștile, și câteodată știe să i le potolească. N-a fost chiar ea cea care a renunțat la o carieră de solistă din pricina tracului care o înlemnea? Până la moartea acestei mari doamne a pianului, în decembrie 1951, Clara va găsi alături de ea, câteodată doar prin niște bilețele mângălite, motivele să nu cadă pradă pesimismului ei cronic și să lupte.

²². Anna Hirzel-Langenhan (1874–1951), pianistă și profesoară de pian din Elveția. (N. tr.).

De fapt, în spatele acestui pesimism se ascunde o rezervă uriașă de energie și o tărie de caracter ieșite din comun: și are nevoie de acestea nu numai să continue să creadă într-o carieră posibilă când toate succesele sale, oricât de minunate ar fi, se opresc brusc, dar Clara va face dovada lor mai ales în anii 1932 și 1933, care sunt pentru ea un fel de prefigurare a Infernului. Boala lui Avram se înrăutățește pe zi ce trece, agravată și de ateroscleroză: suferă, și asta se resimte și mai tare în felul lui de a fi. Din posesiv devine despot, uneori răutăcios: Clara îl îngrijește cu o statornicie și un devotament admirabile, acceptând totul fără să se plângă, fără urmă de reproș.

Dar atmosfera din rue Oudinot este atât de copleșitoare, Clara este epuizată, fizic, moral și nervos, încât, cu toate că Jana este și ea acolo când

nu are angajamente alături de orchestră, ea va cere ajutor: lăsându-și baltă activitățile de la București, Lili ajunge la Paris în aprilie 1933 pentru a-și sprijini surorile și pentru a-i da Clarei posibilitatea să lipsească din când în când ca să țină un concert în străinătate.

Chiar dacă angajamentele ei nu sunt prea numeroase, fiecare dintre plecările ei este o dramă: Avram nu vrea să o lase să plece (în 1932 a trebuit să-și anuleze mai multe concerte tocmai ca să nu se îndepărteze prea mult de Paris) și este nevoie de toată autoritatea lui Lili pentru a nu ceda în fața reproșurilor amare ale unchiului său. Chiar și așa, Clara aranjează să plece în ultimul moment și să se întoarcă noaptea, îndată ce concertul se va fi terminat. O dată chiar, în Elveția, ea va ajunge numai cu câteva ore înainte de concert, prea târziu să mai poată repeta: experiența o va distra, totul a mers de minune și acest lucru i-a dat o anumită siguranță când pe viitor, prin prisma evenimentelor neașteptate, i se va întâmpla să se afle într-o situație asemănătoare.

Dacă trebuie să lipsească mai multe zile, ea telefonează în fiecare zi să afle vești despre starea lui Avram, să încerce să-i abată atenția – dar adeseori nu primește decât vorbe aspre. Iar când se întoarce la Paris regăsește aceeași atmosferă înăbușitoare din apartament, suferințele unchiului său – care devin greu de suportat chiar și pentru ea –, reacțiile lui repezite o jignesc, fără să se apere vreodată sau să protesteze. Într-una din aceste întoarceri, după un concert la care avusese un succes deosebit de mare, crezând că-i face plăcere să-i povestească despre uralele cu care a fost întâmpinată, el îi răspunde astfel: „Ești sigură că nu și-au bătut joc de tine?”

Această situație va dura luni de zile, chiar și când Lili este acolo, cu toate că și prezența unei infirmiere este de acum indispensabilă, Avram are pretenția să fie îngrijit doar de Clara, care se ocupă de el, îl ajută să se ridice sau să se așeze pe pat – nu-l mai părăsește.

Pe 5 ianuarie 1934, după zece luni petrecute în atmosfera aceea de coșmar, Lili, care se simte cu totul inutilă (căci Avram nu vrea să accepte nimic din partea ei), se întoarce la București, gândindu-se îngrijorată la ce i se va întâmpla Clarei dacă situația trăgănează. Vreme de mai multe săptămâni, Clara nu se va despărți, ca să spunem așa, de unchiul său, dormind îmbrăcată în camera ei, cu toate că și infirmiera era prezentă, și adeseori și Jana. Cu reținerea ei obișnuită, ea îi scrie pe 9 ianuarie lui Jeanne Correvon:

Trec printr-o perioadă proastă, sunt din ce în ce mai obosită, degetele mi se umflă, cânt slab, am dureri reumatice, dureri de cap etc. Nici nu îndrăznesc să mă gândesc la concertele din Elveția! Poimâine interpretez alături de violoncelist (mereu același) acasă la prințesa de Polignac: îmi dă sfaturi la fiecare măsură! Enescu ajunge luna viitoare.

Dar pe 14 februarie Avram moare: pentru Clara este unul dintre cele mai copleșitoare șocuri ale vieții ei. „Nici nu bănuiam ce durere mare este pentru ea“, va scrie prietenul ei Blanchet, care nu se poate stăpâni să mai adauge ceea ce fiecare gândește: „Dar viața ei va fi mai normală fără neliiniștea aceasta permanentă.“

În realitate, Clara nu era prea departe de limita rezistenței și nu poate să nu resimtă o oarecare ușurare. Și apoi, acest om care abia murise, desfigurat de boală, nu mai avea nimic în comun cu cel care i-a recunoscut, i-a deschis și cultivat înzestrările, și-a dedicat viața carierei sale, acela care i-a fost și tată, și mamă, și profesor, și tovarăș, care i-a fost ani la rând singura ei familie, singurul ei cămin, singura ocrotire. Dar chiar dacă nu a știut să țeasă în jurul ei o atmosferă de veselie și de încredere de care ar fi avut nevoie, chiar dacă a fost un părinte sever, chiar dacă în cele din urmă a pus mai multe piedici acestei cariere care fusese încă de la început singurul său țel, chiar dacă devenise respingător în ochii celorlalți, ea i-a păstrat această afecțiune, recunoștință, acest respect pe care l-a avut pentru el încă de când era copil. Ciudat, chiar dacă acești ultimi doi ani, aceste din urmă luni de nesuportat au apropiat-o și mai mult de el, prin mila pe care i-a transmis-o – și pentru că avea atâta nevoie disperată de ea... Avram era ultima sa legătură cu trecutul, iar această legătură a dispărut.

Pleacă din rue Oudinot și se retrage împreună cu sora ei Jana, la hotelul Lutétia preț de câteva zile; cele două surori își petrec vremea fiindu-și alături. Apoi Clara se va duce singură să golească apartamentul în care nu se va mai întoarce niciodată să locuiască.

Un alt capitol se încheie. Practic ea nu va vorbi niciodată nimănui despre unchiul său: își va păstra amintirile pentru ea însăși. Ceea ce gândește, ceea ce simte, asta nu privește pe nimeni.

Așteptarea

1934–1942

În ciuda acestor împrejurări, viața își urmează cursul: pe 22 martie era prevăzută o serată la doamna Desmarais – la care Clara va cânta. Tot atunci, va înregistra și primele sale discuri, pe baza unui contract semnat cu firma Polydor pe 9 februarie: exclusivitate de un an pentru șase fețe de disc. Acest contract este rezultatul eforturilor însemnate depuse la Lausanne de domnul Foëtisch, care, în realitate, acționează în numele mai multor prieteni ai Clarei – în frunte cu Jeanne Correvon – dornici să ajute această carieră până atunci atât de dezamăgitoare și să păstreze o mărturie a interpretării sale. Refuzul inițial al firmei Polydor, apoi promisiunea de a studia „chestiunea înregistrărilor cu această artistă pe baza unor drepturi de autor fără nici o garanție, ocazional...“, și în cele din urmă acordul smuls arată câte obstacole au trebuit depășite – fără îndoială, datorită promisiunii de a cumpăra un anumit număr de exemplare din discurile realizate astfel.

De fapt, vor fi înregistrate doar patru fețe, adică două discuri de 25 cm și 78 de turații, care cuprindeau: o *Sonată în re major* de Padre Antonio Soler și o *Sonată în do minor* de G.B. Pescetti; *Variațiunile în fa minor* de Haydn „cântate remarcabil“, după cum observă criticul Jean-Richard Bloch. E adevărat că aceste două discuri, în ciuda vechimii lor, merită din plin să fie ascultate și e păcat – mai ales având în vedere discografia foarte restrânsă a Clarei Haskil – că nu au fost reînregistrate la 33 de turații.

Aceste discuri trec complet neobservate de public, cel puțin în Franța. La Lausanne, un grup condus de directorul Conservatorului și numit „Les amis de Clara Haskil“ („Prietenii Clarei Haskil“) difuzează o circulară pentru a anunța apariția acestor două discuri și pentru a solicita o subscripție „astfel încât să o putem sprijini pe această mare artistă pe care o iubim... și să-i susținem debutul, care, din cauza caselor de discuri și a vremurilor noastre, este foarte dificil“.

Debutul pe disc este, într-adevăr, foarte dificil, încât nu are practic nici o urmare (proiectul unei înregistrări cu orchestră e abandonat din cauza cheltuielilor pe care le presupunea: „aproximativ 15 000 de franci“, scrie

domnul Canetti, directorul firmei Polydor la Paris, pe 1 iunie 1934); dar viața în sine este dificilă pentru Clara în această primăvară a anului 1934: în afară de frământarea ei sufletească, situația materială este mai mult decât critică. Boala lui Avram a înghițit puținele rezerve financiare pe care reușise să le facă și până la sfârșitul lunii mai nu e prevăzut nici un angajament: în orice caz, onorariile pe care le va primi vor însuma, pentru tot anul 1934, 2175 de franci francezi și 600 de franci elvețieni! Din fericire, prietenii nu o părăsesc și primește ajutor financiar de la doamna Desmarais, domnișoara Gélis și prințesa de Polignac: aceasta din urmă îi va acorda, începând cu luna iulie 1934, o rentă lunară de 500 de franci (care va fi mărită la 800 de franci începând din iunie 1937).

Pe 2 mai îi scrie lui Jeanne Correvon:

Am acceptat să cânt la Lausanne (radio) pe 25 luna aceasta și la Paris (Radio-Paris) cu orchestră pe 30. Cred că am făcut o greșală mare angajându-mă să susțin aceste concerte: sunt extrem de obosită – n-aș fi în stare să dau un recital întreg cu un program bogat... Mă doare îngrozitor capul și asta mă împiedică uneori să lucrez.

Totuși, încetul cu încetul, își va reveni: la Winterthur face cunoștință cu violonistul Joachim Röntgen, cu care se împrietenește, iar în septembrie prințesa de Polignac o duce la Veneția. La întoarcere, Clara se instalează într-un mic apartament de pe rue Saint-Didier, la numărul 9, nu departe de apartamentul din avenue Raymond-Poincaré (pe-atunci avenue Malakoff) al doamnei Desmarais, unde găsește o atmosferă prietenoasă și se simte în largul ei.

Tot în acea perioadă D.E. Inghelbrecht înființează Orchestra Națională Radio; Jana Haskil face parte din orchestră de la început și, datorită relațiilor amicale pe care le are acolo, o va ajuta pe sora ei să ajungă la diversele posturi de radio de atunci, Radio-Paris, Paris-PTT, Paris Tour-Eiffel.

În 1935 are nouă angajamente la radio la Paris, din care unul cu Orchestra Națională: va fi primul ei contact muzical cu „Inghel“ (la *Concertul nr. 4* de Beethoven), care este încântat. Dar nu are decât treisprezece concerte publice în acel an, din care unele sunt totuși importante: mai întâi o serie de trei concerte în Elveția, din care unul la Geneva, pe 11 februarie, cu George Enescu (acești „doi români egali în geniu“), care cufundă auditoriul „într-o emoție inexprimabilă“. Apoi trei

concerte cu orchestră, remarcate de critică: pe 24 noiembrie, la Paris, *Concertul nr. 2* de Chopin, cu Orchestra Lamoureux, sub bagheta lui Eugène Bigot; pe 29 noiembrie, la Bordeaux, *Concertul nr. 9* de Mozart, cu Gaston Poulet; pe 1 decembrie, din nou la Paris, *Concertul nr. 4* de Beethoven cu orchestra Societății de Concerte a Conservatorului dirijată de Philippe Gaubert.

Să fie oare mult așteptatul avânt? Nu! Abia potolite aplauzele, lumea uită de această tânără de patruzeci de ani, de acest copil-minune devenit la maturitate o interpretă pe care toți o consideră „genială“, dar care încă așteaptă ca publicul s-o descopere. Parisul tot nu o bagă în seamă...

Totuși, se simte mai bine. Blanchet, pe care l-a vizitat la Lausanne, îi scrie unei prietene: „Văzut Clara – încântătoare... Nu arată rău... Am petrecut o după-amiază minunată.“ Dar fără fidelitatea publicului elvețian, care o aclamă la fiecare apariție pe scenă, acest an 1936 ar fi o adevărată catastrofă: șapte concerte cu totul, din care două fără nici un onorariu!

Lipsa de activitate o copleșește. Pe 8 august îi scrie de la Paris lui Jeanne Correvon:

Săptămâni întregi am fost atât de obosită, încât am neglijat totul. Nu aveam curajul (moral) nici măcar să sun niște prieteni!... Ce să-ți spun, angajamentele mele se anunță foarte strălucite. De fapt, sunt în număr de 2 (două). Un concert la Zürich pe 23 septembrie (fără onorariu) cu un cvartet și un concert la Glarus, cu același cvartet (din Winterthur), de data aceasta cu onorariu. Iată! Nu mă voi obosi în această stagiune.

Jana încearcă prin toate mijloacele să-și ajute sora, al cărei moral este din nou mai scăzut ca oricând; însă, din punct de vedere fizic se simte destul de bine (cu excepția unei bronșite grave în martie-aprilie 1936, din cauza căreia slăbește patru kilograme) și i-ar plăcea să-și consume energia, să cânte, să călătorească – nimic n-o mai împiedică să plece în turnee la mare distanță... Dar nu se întrevede nimic, cu tot florilegiul extraordinar al criticilor, unele mai elogioase ca altele, pe care le inspiră. Jana nu reușește s-o ajute să cânte nici la radio (doar două angajamente pentru tot anul 1936); așa că-i va cere ajutorul lui Charles Kiesgen, care ar fi în măsură să-i recunoască valoarea. Acesta, fidel concepției sale înguste de organizator de concerte, va răspunde: „Domnișoară, nu am riscat niciodată nici un ban pentru un artist.“

Rămân prietenii adevărați, în primul rând doamna Desmarais (de asemenea, fiul său Stefan și nora sa): Clara va participa la patru serate muzicale, la care sunt prezenți și alți artiști, precum sora ei Jana, Yvonne Astruc, Marcel Ciampi, Hugues Cuénod etc. La prima dintre aceste serate din 1936, pe 16 ianuarie, Clara îl acompaniază pe Pierre Bernac, care cântă lieduri de Schubert și de Brahms; este singura dată când carierele lor se vor întâlni, dar treizeci și șapte de ani mai târziu Pierre Bernac încă își aduce aminte de acest moment: „Nimeni, niciodată, va spune el, nu m-a acompaniat cântând Schubert ca ea.“

Mai este și violonistul Röntgen, alături de care va da concerte de muzică de cameră, fie sonate, fie cu cvartetul pe care l-a înființat el la Winterthur. El și soția lui o primesc cu drag și, după ce a petrecut câteva zile la ei, pe 7 ianuarie 1936 le scrie:

Zilele frumoase, pline de veselie, pe care le-am petrecut la dumneavoastră mi se par un vis și îmi explic cu greu primirea atât de călduroasă, atât de afectuoasă pe care mi-ați făcut-o – aproape că nu-mi vine să cred. Nu mi se pare că am vreo calitate care poate să atragă simpatie, dimpotrivă, cred că, prin caracterul și prin felul meu de a fi, ajung să obosesc cele mai amabile persoane, ceea ce mă mâhnește. Dacă aș putea să exprim prin ce trec, ce simt, poate că aș părea mai puțin stranie, mai puțin ciudată. Pot să vă spun numai că în zilele pe care le-am petrecut la dumneavoastră am fost cu adevărat fericită. M-am mirat și eu că uneori am fost chiar plină de veselie.

Căpătând încredere, dezvăluie o altă latură, ironică, a personalității sale. Pe 8 aprilie îi scrie:

Dragul meu Partener,

Oare enigma problemei cu adresa mea nu va fi niciodată rezolvată? N-am ce face: locuiesc totuși pe rue Saint-Didier, i, a noua literă din alfabet, nu Dedier, cum continui să scrii. M-am străduit atât de mult să-ți explic, încât am luat-o razna – mai rar o asemenea neînțelegere totală...

Vreau să sper că în limbajul muzicii ne vom înțelege mai bine. Ce părere ai? Amin.

În cele din urmă înțelegerea dintre ei pare excelentă și concertul din septembrie, de la Zürich, este foarte bine primit. Dar Clara e furioasă pe ea însăși, disperată, așa cum i se întâmplă adesea la sfârșitul unui concert; în

trenul care o duce la prințesa de Polignac, la Veneția, îi scrie lui Röntgen pe 26 septembrie:

Deși criza acută de ieri a trecut, sunt foarte tristă, pentru că îmi dau seama că ceea ce fac nu-i destul de frumos pentru ca dumneata să cânti împreună cu mine, cu plăcere și cu succes.

În cazul oricui altcuiva s-ar spune că pozează: oricât de uimitor ar putea să pară, ea crede ceea ce scrie, e cât se poate de convinsă că nu este la înălțimea partenerilor săi și că aceștia nu vor mai vrea să cânte cu ea. Totuși, câteva luni mai târziu îi scrie din nou:

Imaginează-ți că am avut curiozitatea să mă ascult cân-tând și am cheltuit în acest scop 14 franci (elvețieni) făcând 2 discuri²³. Dacă n-aș fi de o modestie pe măsura talentului meu (și nu e puțin lucru), aș mărturisi că aceste discuri (mai ales unul din ele și jumătate din celălalt) îmi fac o plăcere enormă...

²³. Este vorba de a patra din cele șapte *Piese caracteristice*, op. 7 de Mendelssohn; *Capriccio* de Liszt; *Presto în si bemol* de Poulenc. Aceste discuri (din care există două exemplare) sunt excelente din punct de vedere pianistic... atât cât ne permit să apreciem zgomotele de fond foarte puternice. (N. a.)

Ceea ce n-o împiedică, puțin mai târziu, să-i mai scrie:

Ultimele vești din Berna: n-am cântat niciodată atât de prost și de superficial, într-un tempo de o viteză nebună, rușinos, oribil. Acum sunt convinsă că nu mai pot să fac parte din grupul dumitale, așa că sunt nespus de tristă – nu vei mai putea cânta în public cu mine după toate astea...

Printre adevărații ei prieteni, care îi arată o afecțiune constantă, alinarea de care are periodic nevoie, se numără și Emile Blanchet: acesta tocmai a terminat o baladă pentru două pianе și orchestră pe care i-o dedică. Clarei îi va plăcea mult această lucrare și o va cânta de mai multe ori, „cu degete de zână“, va spune el, adăugând: „De altfel, ele exprimă pur și simplu calitățile extraordinare ale unui suflet plin de poezie, de sensibilitate, de fantezie și de generozitate.“

În sfârșit, mai este și „creuzetul“ Polignac, unde Clara continuă să frecventeze mica lume, foarte pariziană, a artelor; Henri Sauguet îi cere să cânte concertul său pentru pian, pe care l-a scris pentru inaugurarea Palatului Radio din Bruxelles – unde a fost prezentat pentru prima dată de pianistul Paul Collard, înainte de a fi cântat de Jeanne-Marie Darré, acasă la

prințesă, și de Jean Doyen în public, la Paris, cu Orchestra Lamoureux. Clara îl descifrează, Sauguet făcând reducția orchestrală la un al doilea pian: interpretarea („sclipitoare“, va spune Sauguet) este foarte personală și interiorizată, complet diferită de interpretările dinainte.

Mereu optimistă, Clara scrie: „Cred că nici Blanchet, nici Sauguet nu-și vor putea plasa lucrările, însoțite de autoritatea mea pianistică, undeva.“ Va cânta totuși aceste două lucrări: concertul de Sauguet la radio cu Orchestra Națională și Albert Wolff pe 19 martie 1937, apoi în primă audiție în Elveția, cu Orchestra Elveției Romande și Ansermet, la Lausanne, pe 6 decembrie, și la Geneva, pe 8 decembrie în același an. În ceea ce privește *Balada* lui Blanchet, o va prezenta în primă audiție împreună cu compozitorul, la Paris, pe 6 martie 1937, la Societatea Națională. După concert, Blanchet îi scrie:

Dragă Clara,

Nu vreau să aștept ziua de mâine ca să-ți spun că sunt emoționat. Interpretarea dumitale m-a răscolit. A fost extraordinar de frumos. De ce nu te-a auzit neuitatul nostru Busoni? Ce fericit ar fi fost văzând împlinite promisiunile pe care le simțea în interpretarea dumitale! Instinctul te-a apropiat de stilul lui cum nimeni nu s-a mai apropiat.

Iar în foiletonul ziarului Le Temps din 10 aprilie 1937 redutabilul – și temutul – Florent Schmitt scrie:

În ceea ce privește strania baladă pentru două pianе care prelungea puțin încheierea acestei prime serii, încă mă întreb dacă, în loc să fie compusă de domnul Blanchet – care, cu partitura în față, părea că o descifrează –, nu era compusă de domnișoara Haskil, care o cânta, sigură pe ea, din memorie. Dar oare nu știm de mult timp de ce tururi de forță este capabilă eminenta virtuoză, această muziciană atât de talentată pe care, din păcate, o auzim atât de rar!...

Alături de Dublul Concert pentru pian de Claude Arrieu, pe care îl va prezenta în primă audiție cu Orchestra Națională pe 22 februarie 1938, aceste două lucrări vor fi practic singurele sale incursiuni în creațiile contemporanilor, cu excepția câtorva pagini de Hindemith²⁴ și de Bartók pe care le va interpreta după război: nu era în largul său în muzica modernă și, la drept vorbind, n-o interesa deloc. Compatriotul și prietenul ei Marcel Mihalovici confirmă acest lucru: „Nu știa prea multe despre muzica contemporană.“

24. Paul Hindemith (1895–1963), compozitor, muzicolog, dirijor și profesor de muzică german. (N. tr.)

Va mai face o excepție, datorată înainte de toate personalității compozitorului. La începutul anului 1936, la prințesa de Polignac, Clara a făcut cunoștință cu un tânăr care, în timpul unei serate, a abordat-o cu timiditate: „V-am auzit la București“, îi spune el. Și se prezintă: „Dinu Lipatti.“

Numele acesta nu-i era necunoscut Clarei, pentru că, deși avea pe-atunci abia 19 ani (s-a născut pe 19 martie 1917 la București), se vorbea deja despre el: Premiul George Enescu pentru o sonatină pentru pian în 1932, Premiul al II-lea la Concursul internațional de pian de la Viena în 1933. Trăia la Paris cu mama și cu fratele său (mai mic cu cinci ani) din toamna anului 1934. Elev al lui Cortot (și al repetitoarei sale, Yvonne Lefébure) la pian, a studiat compoziția cu Paul Dukas, apoi – după moartea acestuia, pe 18 mai 1935 – cu Nadia Boulanger, care, firește, îl prezintă curând prințesei de Polignac.

Între Clara și Dinu se stabilește de îndată o simpatie care va deveni o profundă prietenie reciprocă – Clara manifestând un puternic elan afectiv față de această ființă de excepție în care își regăsește propriile aspirații. Acești doi timizi se îmblânzesc unul pe celălalt aproape imediat. Se văd foarte des, vorbesc la telefon de mai multe ori pe zi – și uneori chiar noaptea –, se întâlnesc adeseori în jurul unui pian, al unei partituri sau al unei cești de ceai. Fără îndoială, nu abordează muzica în același fel: în cazul lui Lipatti e vorba de o reflecție intelectuală aprofundată, căreia o sensibilitate extremă îi conferă ceea ce Clara simte și exprimă din instinct. Dar scopul lor, idealul lor este identic: să slujească muzica, rămânând în umbra ei – și fiecare îl privește pe celălalt cu admirație, fiecare prețuind geniul celuilalt... dar fără să creadă în geniul propriu.

Diferența de vârstă nu există în această prietenie care este dublată de o adevărată complicitate: amândoi au o latură „copilăroasă“, pe care timpul nu o va face niciodată să dispară, și li se va întâmpla, peste ani, să facă sau să-și facă unul altuia farse ca niște puști. Fără-ndoială, acesta era un mod de a se elibera de tensiunea extraordinară de care erau cuprinși de îndată ce se așezau la pian: un fel de gravitate matură îi stăpânea atunci, fără să existe totuși nici o întrerupere – deoarece, chiar când nu se exprima, această gravitate îi stăpânea.

Datorită prezenței lui Dinu, prieteniei sale, încrederii pe care o are în el, anul 1937 îi aduce multă bucurie Clarei – în timp ce propunerile sunt la fel de rare, uneori chiar extravagante: „Primesc oferte precum aceea de a cânta la Cernăuți, pentru 2500 de franci: probabil că mă confundă cu altcineva!“

Dar la radio, deși timid, i se deschid iar ușile – și dintr-odată e obligată uneori să facă tururi de forță. Astfel, Inghelbrecht îi cere să cânte al doilea *Concert în si bemol major* de Brahms, pe care nu l-a studiat niciodată: are doar opt zile ca să-l pregătească și prima sa reacție este de a refuza. Sora ei Jana și prietenii o presează și până la urmă o conving să accepte – chiar dacă, în ultimul moment, nu își va respecta angajamentul (tocmai făcuse un început de bronșită...). Așa că se apucă de lucru și îi scrie lui Röntgen:

Rugăminte: *să nu înțelegi pe dos! Concertul de Brahms merge de minune. Îl știam pe dinafară chiar a doua zi (110 pagini) – cu siguranță, îl voi cânta, sunt deja foarte mândră.*

Chiar îl cântă pe 10 aprilie, în mod remarcabil, se pare. Prințesa îi face un cadou pentru a sărbători evenimentul, iar Anna Langenhan, pe care Clara o anunțase, îi scrie două zile mai târziu:

Draga mea Clara,

Brahms-ul a fost formidabil! Felicitări pentru vigoare: sunetele joase erau puternice și, începând cu terțele, am auzit soprana foarte clar, octavele cu virtuozitate. Am auzit și când ai tușit!

În ultima parte, unele pasaje ar trebui să fie mai calme. A doua parte: absolut extraordinară – ca și prima, deși aceasta a fost poate puțin prea rapidă.

Acum trebuie să ai curaj ca să perseverezi cu Brahms. Sora dumitale se va bucura, la fel ca subsemnata, care te îmbrățișează cu drag.

Va mai cânta acest concert o singură dată, în noiembrie anul următor, la Radio-Luxemburg, terminând astfel pentru totdeauna cu concertele de Brahms, lucru pe care îl va regreta mereu – și pe care, cu siguranță, publicul are de ce să-l regrete și mai mult. Putem desigur să ne imaginăm că prin acest concert transmitea – așa cum a spus despre ea un critic, în legătură cu o altă lucrare de Brahms, *Sonata pentru pian și vioară în do minor*, pe care o cântă în aceeași perioadă – „un irezistibil curent de pasiune, de energie bărbătească și de gingășie feminină, de viață și de frumusețe“. Din păcate, nu ne-a rămas nici o mărturie a acestor interpretări.

Cu toată publicitatea pe care i-o fac transmisiunile la radio, tot nu reușește să se impună. Se străduiește totuși cu perseverență: „Continui să fac pe impresarul, dar fără succes.“ Și din Vevey, pe 31 mai 1937, scrie: „Măine mă întorc la Paris, unde nu voi avea nici o activitate întreaga lună – iar lăncezirea se va adânci și mai mult până în toamnă.“

De altfel, când ajunge să cânte, onorariile sunt derizorii și, fără ajutorul financiar pe care îl primește, ar trăi în sărăcie. Această dependență, această nesiguranță o obsedează: ar exista posibilitatea de temut ca interpretarea să-i fie afectată, dar nu este cazul, pentru că, de îndată ce se așază la pian, uită tot ce nu este muzică. Nu a învățat totuși să fie indulgentă față de ea însăși, îndoiala o macină mereu: „În seara asta a mers destul de prost. Sunt foarte deprimată și cred că am motive...“

Din fericire, nu-și pierde umorul, energia, ironia: „Pe 8 februarie, îi scrie lui Röntgen, cânt cu violoncelistul pe care îl detest cu cordialitate. «Vederile» noastre muzicale sunt cât se poate de diferite și mi-e teamă să nu apară niște dispute grave. Nu voi fi eu cea care va ceda! Pentru că proverbul «cel mai înțelept cedează» nu poate să mi se aplice!“ Și în altă zi:

Joia trecută am fost la concertul filarmonic dirijat de Sidney Beer, multimilionar care finanțează această orchestră: acest detaliu este foarte important, pentru că altfel ar trebui omorât! Dirijorul O. este un Toscanini în comparație cu el; l-a acompaniat atât de prost pe bietul Casals în concertul de Haydn, încât Casals s-a întors de mai multe ori spre orchestră și chiar a pronunțat câteva cuvinte care arătau că e într-o dispoziție proastă. Apoi Casals a cântat singur o suită de Bach, după care m-am dus să-l văd... Mi-a spus: „Mi-ar plăcea să ne vedem mai des și să cântăm împreună.“ Are dreptate, pentru că sigur aș cânta mai bine decât M.S., totuși sunt sigură că nu voi mai cânta cu el în public, fiindcă am găsit metoda de a face tâmpenii pe podium și cu Casals, și nu se poate ca asta să-i fi plăcut (nici altora nu le place). Păcat că talentul se găsește într-un creier ca al meu!

Raritatea aparițiilor ei în public îi accentuează și mai mult tracul, care capătă uneori forme îngrijorătoare. Trebuie să cânte cu Orchestra Națională și cu Albert Wolff, la care ține mult și care e foarte amabil cu ea, Dansul macabru de Liszt: toată ziua stă la pat, având febră; vrea să anuleze, dar, de vreme ce medicul chemat de urgență nu depistează nimic neobișnuit, sora ei Jana o convinge să nu renunțe și de data asta la angajament în ultimul

moment. Așa că în cele din urmă, emoționată, se așază la pian... uită că e bolnavă, cântă perfect și, după concert, foarte veselă, își dă seama că se simte foarte bine! Era doar o manifestare acută a tracului, pe care unii artiști îl cunosc bine și care a curmat uneori cariere începute în chip strălucit.

La sfârșitul anul 1937, muzica e în doliu: Maurice Ravel, operat de o tumoare pe creier de profesorul Clovis Vincent pe 19 decembrie, moare pe 28 decembrie. Clara este foarte afectată de această veste, fără să bănuiască în ce măsură, câțiva ani mai târziu, va ajunge să se gândească iar la acest lucru, fiind cuprinsă de o mare neliniște... Nu l-a cunoscut propriu-zis pe Ravel, în afară de întâlnirile la prințesa de Polignac, unde el a avut câteva scurte apariții, păstrând distanța. Dar cu doi ani înainte studiasse una din lucrările lui (sonatina?) și a vrut să i-o cânte, să afle ce părere are despre interpretarea ei; așa că, într-o bună dimineață, fără să întrebe nimic pe nimeni, a luat trenul împreună cu Jana spre Montfort-l'Amaury. Au străbătut pe jos lungul drum drept, mărginit de fiecare parte de un șir de platani înalți, care urcă până în orașel. Au sunat la ușa bizarului pavilion deasupra căruia se afla o mică clopotniță oribilă, din ardezie, unde locuia Ravel: dar acesta era bolnav. Atunci au plecat și au făcut cale-ntoarsă până la gară, unde au așteptat următorul tren spre Paris. În acest demers se văd toată spontaneitatea Clarei și, de asemenea, o anumită lipsă de realism, de spirit practic.

Anul 1938 începe cu bune și rele. Pe 12 februarie are mare succes cu o interpretare a *Baladei* de Fauré, la Concertele Lamoureux, cu Eugène Bigot. „A fost ovaționată“, scrie Henri Sauguet în *Le Jour*. „Ce artistă magnifică! Tușeul său are o grație incomparabilă, virtuozitatea sa e aeriană, tehnica sa e uimitoare.“

Apoi pleacă în Olanda, unde trebuie să dea o serie de concerte organizate de niște prieteni elvețieni: petrece zece zile la Amsterdam, îi scrie Janei că totul merge bine... dar e nevoită să mărturisească la întoarcere că a trebuit să stea la pat imediat ce-a ajuns (altă bronșită puternică) și să anuleze toate concertele! Se însănătoșește și prezintă în primă audiție pe 22 februarie *Dublul concert* de Claude Arrieu (cu Emile Pasani la celălalt pian) și după trei concerte în Elveția (printre care *Concertul nr. 4* de Beethoven cu Hermann Scherchen la Winterthur, pe 2 martie) pleacă la Varșovia cu Ansermet, care a solicitat-o în mod special: împreună cu Orchestra Filarmonică din Varșovia, cântă pe 25 martie *Konzertstück* de Blanchet și

Concertul nr. 9 de Mozart. Ansermet, deja cunoscut acolo, este sărbătorit. Clara, abia acum descoperită, este ovaționată.

La întoarcere, trei concerte în Elveția cu trio din Winterthur (practic fără onorariu), două apariții cu Orchestra Națională, una la radio... cam atât pentru toată stagiunea!

Cu siguranță, la 43 de ani, nu mai speră să facă o carieră, așa cum își imaginase – după moartea unchiului său Avram, cu patru ani înainte, într-o zi a constatat cu tristețe: „Dacă aș fi cu zece ani mai tânără, aș mai putea să fac carieră“ – dar n-ar putea să lucreze puțin? Doar cât să-și acopere în sfârșit singură cel puțin modestele ei nevoi.

Dar angajamentele sunt tot mai puține, devin inexistente; chiar și Elveția, atât de devotată, de când s-a îndepărtat de ea pare că a cam uitat-o. Ce contează triumfurile pe care le obține când poate, din întâmplare, să cânte în public, de vreme ce nu duc niciodată la nimic? Vede cu neliniște cum i se reduce câmpul de activitate și se îndoiește mai mult ca oricând nu de talentul său, de care este încă pe deplin conștientă, ci de capacitatea ei de a-l exprima. „Nimeni nu mă cheamă să cânt“, observă cu amărăciune, și adaugă cu tristețe și cu oarecare uimire: „Parisul nu mă iubește.“

E adevărat că nu are nici noroc. Horowitz trebuie să cânte la Winterthur, sub bagheta lui Scherchen, *Concertul nr. 1* de Liszt, dar telegrafiază în ultimul moment că nu va ajunge decât la concert, fără să poată repeta.

Cu toate acestea, Scherchen, furios, vrea să repete cu orchestra – dar cine ar putea să cânte la pian? Clara este la Winterthur; Scherchen află și îi cere să-l ajute: ea nu a cântat niciodată acest concert și mai întâi refuză. Scherchen insistă, la fel Werner Reinhart, care o găzduiește și care, cunoscându-i posibilitățile, vede în această situație o șansă pentru ea... În cele din urmă, Clara acceptă, studiază o bună parte din noapte, a doua zi se prezintă la repetiție știind concertul aproape pe dinafară, așteaptă trei ore... și se trezește că Scherchen îi spune că până la urmă a hotărât să nu repete concertul. Acest concert pe care Horowitz, care a ajuns în sfârșit, îl va cânta a doua zi!

Fără prietenia din ce în ce mai călduroasă a lui Lipatti, ar ajunge la disperare: el știe să-i vorbească, o alină, o admiră, înțelegerea lor e profundă. În calitate de corespondent muzical al ziarului românesc *Libertatea* din București, el scrie despre unul dintre concertele ei astfel:

Concertul în mi bemol pentru piano și orchestră de Mozart ce-am admirat de curând în interpretarea magistrală a cunoscutei pianiste Clara

Haskil, m-a convins și mai mult de măreția și viața extraordinară cuprinse în paginile acestei capodopere. Cât de minunat interpretat de Clara Haskil, ea se întrece pe sine în acest Concert.

Prințesa de Polignac are strălucita idee de a-i invita pe amândoi la una din seratele sale, pe 19 octombrie 1938, ca să cânte Concertul în mi bemol pentru două pian de Mozart. Cu această ocazie Lipatti scrie cadențe pentru acest concert, pe care le dedică „domnișoarei Clara Haskil, în amintirea primului nostru concert la două pian“.

Într-adevăr, este primul din cele câteva concerte pe care le vor da împreună și îi putem invidia pe cei câțiva privilegiați care au avut șansa de a auzi laolaltă aceste două temperamente de geniu, a căror interpretare se armoniza de minune. Înțelegerea lor era perfectă, dar Clara nu se putea abține să se judece cu o severitate excesivă. Astfel, după un concert la Sala Pleyel – unde au cântat *Simfonia concertantă pentru două pian de Lipatti* –, este atât de nemulțumită de ea însăși, încât, imediat ce s-a terminat piesa, asemeni animalelor care se ascund când suferă, fuge fără să aștepte sfârșitul concertului, întorcându-se acasă. Abia de acolo, disperată, și pentru a-și cere scuze, și pentru a fi consolată, încearcă să-l sune pe Dinu. Sună în zadar, până la ora 3 dimineața... Totuși, Dinu e acolo, știe că la capătul firului e „Clarinetă“ (cum îi spune el), dar vrea să-i dea o lecție: rezistă dorinței de a ridica receptorul și îi spune acest lucru a doua zi; Clara nu se va supăra pe el – o căutase cu lumânarea! – și-apoi ar putea ea vreodată să se supere pe el, indiferent din ce motiv?

Pe 6 martie 1939 se reîntâlnesc în studioul de la Paris-Tour Eiffel pentru a cânta *Allegro în la minor pentru două pian de Schubert* și o versiune pentru două pian a *Variațiunilor în si bemol pe o temă de Haydn* ale lui Brahms.

Dar cele două concerte pe care le vor susține cu Charles Münch, unul la radio, celălalt la Conservator, vor fi cele mai remarcabile. În program:

Concertul în mi bemol pentru două pian de Mozart;

Duetino concertant după Mozart pentru două pian de Busoni;

Suita clasică pentru pian și orchestră de Lipatti (interpretată de compozitor);

Simfonia concertantă pentru două pian de Lipatti.

Aceste două concerte sunt în toate privințele o sursă de bucurie pentru Clara, fiind aproape singurele ei apariții pe scenă în acest prim semestru al

anului 1939; în rest, angajamentele lipsesc aproape de tot:

pe 12 ianuarie, concert cu orchestră la Luzern, sub bagheta lui Walter Ducoux: *Suită clasică pentru pian și orchestră* de Lipatti; *Concertul nr. 2* de Chopin. Onorariu: 200 de franci elvețieni;

pe 8 martie, recital la Lausanne. Onorariu: 350 de franci elvețieni;

pe 9 martie, recital la Montreux. Onorariu: 50 de franci elvețieni;

pe 10 și pe 11 martie, trei ședințe la Leysin, pentru bolnavii din sanatoriu. Onorariu: 155 de franci elvețieni.

În mijlocul acestui pustiu apare totuși o rază de speranță: la Paris, radioul pare că o descoperă, în sfârșit, pe Clara. Este solicitată acolo încă din toamna anului 1938 – ceea ce n-o împiedică să facă o scurtă călătorie la București, pentru a cânta pe 3 noiembrie *Concertul în mi bemol* de Mozart, înregistrând obișnuitul ei triumf – și, din ce în ce mai mult la începutul anului 1939, de cele trei posturi care emit, fie în recital, fie cu Orchestra Națională: nouă emisiuni între septembrie și decembrie 1938, încă douăzeci și cinci în timpul primului semestru al anului 1939, adică treizeci și patru de „prestații” în mai puțin de zece luni. E încurajator: cu atât mai mult cu cât sunt prevăzute angajamente noi pentru începutul stagiunii. Aceste angajamente i se datorează în bună parte unui violist din Orchestra Națională, Albert Leguillard (care este în același timp responsabilul cu transmisiunile de concerte simfonice la Radio-Paris) și, mai ales, bunăvoinței lui Inghelbrecht, care apreciază mult calitățile ei de muziciană.

Să fie oare, în sfârșit, dacă nu gloria, cel puțin începutul unei anumite recunoașteri a talentului ei? Se pare că, într-adevăr, cel puțin printre muzicieni, lumea a început în fine să-și dea seama de ceea ce reprezintă ea, de ceea ce aduce nou, de ceea ce o deosebește de ceilalți, de toți ceilalți. În schimb, în continuare publicul nu-și dă seama de toate acestea, pentru că, deși o ovaționează în cele câteva ocazii în care se prezintă în fața lui, îi ovaționează la fel și pe alții, care nu o egalează, fără să facă bine diferența – și nu cere s-o asculte din nou. Poate că radioul îi va permite să se facă cunoscută de un public mai larg, să se impună în fața acestuia?

Pe 3 septembrie izbucnește războiul, care va lăsa aceste întrebări fără răspuns: Clara este româncă, astfel că toate angajamentele ei la radio sunt anulate, undele fiind rezervate artiștilor francezi, care au prioritate. O singură dată, pe 27 martie 1940, va putea să cânte acolo un scurt program.

Situația devine din nou problematică. Clarei îi este și mai greu pentru că rămâne singură, fără prezența afectuoasă a lui Lipatti: după apoteoza

concertului cu Münch, pe 3 iulie 1939, Dinu s-a întors la București. Trebuie să cânte acolo cu Enescu, iar tensiunile internaționale o determină pe doamna Lipatti să-și aducă fiii la casa părintească – unde îi așteaptă răbdător tatăl lor.

În ziua plecării lui Dinu, Clara se trezește în zori ca să-și ia încă o dată rămas-bun la Gare de Lyon. Apoi, după plecarea trenului, se întoarce pe jos în rue Saint-Didier, fără să simtă măcar oboseala, copleșită de tristețea acestei despărțiri. Oare când se vor revedea?

Începe atunci o corespondență uimitoare și amplă, care va dura până în timpul dezastrului din iunie 1940: din nefericire, aproape toate răspunsurile trimise de Lipatti Clarei s-au pierdut, dar majoritatea scrisorilor Clarei către „dragul ei Dinu“ (sau „Grigore“ sau „Doctor“ sau „drag Frățior și Maestru“ etc.) s-au păstrat. Sunt treizeci (bilețele sau scrisori interminabile), scrise dintr-un foc, fără nici o pregătire, între 13 iulie 1939 și 5 iunie 1940, afectuoase, fanteziste, ironice, foarte adesea triste, uneori neliniștite, umile sau posesive, vădind o nemaipomenită nevoie de afecțiune, pline de grijă, chiar de duiosie față de cei pe care-i iubește. Aceste scrisori reflectă extraordinar de bine personalitatea complexă, dar atât de plăcută a Clarei. Totodată, dezvăluie cum a fost viața ei în lunile grele ale acestui „război de pomină“.²⁵

²⁵. Toate aceste scrisori, atât cele ale Clarei către Dinu (pp. 169–175, 177), cât și cele ale lui Dinu către Clara (pp. 252, 274), precum și cronica lui Lipatti din ziarul *Libertatea* de la București sunt scrise direct în limba română și redată în această ediție ca atare. (N. ed.)

Din Schlossberg, Elveția, îi scrie pe 13 iulie 1939:

Scumpe prietene,

Azi la 12 ai sosit la București și sper din toată inima că n-ai ajuns prea obosit.

Poți să-ți închipui cât de tristă am fost eu când am înțeles că într-adevăr ai plecat și că nu ne vom mai vedea poate mai multe luni! Am acum mai mult ca oricând sentimentul de singurătate tot atât de puternic, cât de penibil.

Ți-am spus deseori cât m-au atras natura, caracterul dumitale rare și cât m-a bucurat prietenia sinceră ce am simțit din partea dumitale. Iacă o adevărată declarație! Dar odată ce nu mai pot să te plictisesc la telefon, trebuie să mă răzbun prin scrisori. Aici poți să te răzbuni dta și mai bine

lăsându-mă să aștept știrile dumitale la Sfântu' Așteaptă. Vezi că încerc să mai am și umor – „Galgenhumor“¹, cum zic nemții...

Îmi închipui câte vei lucra și compune vara asta. Când are cineva talentul dumitale atât de mare și de rar și în același timp inteligența, spiritul pătrunzător, la ce nu poate tinde cu succes!

Cât de reconfortant trebuie să fie așa un sentiment când corespunde la un adevăr atât de puternic ca în cazul dumitale! Asta mi-aduce aminte de vorbele lui Enescu vorbind de dta cu o admirație și o afecțiune mișcătoare.

Să-mi scrii, te rog, când vei putea, tot ce lucrezi, ce scrii nou, unde și când vei cânta.

...Ți-am spus că am dat un program pentru 9 septembrie cu Nocturna dumitale și o bucată de Poulenc la Radio? Dacă nu mi-o trimiteți până atunci, o să fiu obligată să-mi compun una singură. Vezi ce te așteaptă?

Clarineta

Pe 17 iulie, din Lausanne, îi trimite o carte poștală cu patru măgăruși:

Dragul meu Dinu,

Niciodată nu mi-ai cerut fotografia mea, din care cauză mă simt ofensată – dar nu rezist dorinței de a-ți trimite aceasta luată de curând. Celebritatea mea la Lausanne este atât de mare, că această fotografie se află în toate vitrinele orașului și a trebuit să plătesc pentru propria mea „mutră“ 1 franc elvețian. Va putea servi de reclamă pentru apropiatele mele concerte...

Face totuși tot felul de planuri, pentru el, pentru ea și, de asemenea, pentru concerte la două plane. Însă pe 3 august, din Paris, scrie:

De la Enescu și despre Sinaia nici o știre! Adio toate proiectele, căci acum nu mai sper să vii la București. Nu e probabil să mă angajeze 3 ani de-a rândul – pe mine care nu atrag lumea – și numai pentru o ședință de sonate, bineînțeles n-aș putea face așa voiaj!... Am văzut însă pe Mătușa²⁶ înainte să plece la Londra. Primele vorbe au fost „avez-vous des nouvelles de Monsieur Lipatti? Vous savez que tout le monde a dit qu'on n'avait jamais entendu le Mozart comme par vous deux, cela a été magnifique“²⁷. Mi-a făcut plăcere, deși știu că ședințele la prințesă nu ți-au adus decât belele, grație sfaturilor mele bune! Măcar de ar face ceva util la BBC la Londra! – À propos: cred că ar trebui să le semnalezi concertul de la 5 oct., care va fi difuzat, ca să te asculte de la Londra. Asta îți poate aduce un

angajament, en attendant²⁸ să dai un recital acolo. Cred că n-ar fi rău să scrii.

26. Poreclă dată de Clara și Dinu prințesei de Polignac. (N. a.)

27. „Ai vești de la domnul Lipatti? – Știi că toată lumea a spus că nu a auzit niciodată concertul de Mozart așa cum l-ați cântat voi doi – a fost magnific“ (fr.). (N. tr.)

28. Așteptând (fr.). (N. tr.)

...Ca alte noutăți să-ți spun că sunt furioasă pe un Domn R. din Vevey și era cât pe-acți să dau dracului un angajament p. un concert cu orchestră... Îmi scrie că ține neapărat la Concertul de Schumann, care... „atrage publicul“! L-am trimes la toți dracii... dar n-am avut curajul să renunț la angajamentul ista (500 fr. elv.), fiind dat că am așa puține. Dar îți spun drept că detest Schumann cam tot atât cât Lekeu și Franck și mi-e necaz că n-am putut refuza. Ce plăcere ar fi să poți spune „nu accepți ce am propus, atunci nu cânt“. N-am ajuns încă așa departe!

În realitate, dacă pe Franck l-a detestat profund întotdeauna, aversiunea ei față de Schumann (despre care vorbește iar în altă situație, cam în aceeași perioadă) pare mai degrabă „conjuncturală“ și ține de faptul că-i este impus. Pentru că datorită felului în care a interpretat unele pagini din Schumann, care-i plăceau în mod deosebit (*Variațiunile Abegg*, *Bunte Blätter*²⁹, *Scene din pădure*, între altele, din fericire păstrate pe disc) a obținut unele dintre cele mai frumoase succese ale sale. De altfel, Lipatti îi va scrie zece ani mai târziu, pe 19 septembrie 1949, după ce a auzit-o în concert:

29. Frunze colorate (în germană, în original). (N. tr.)

Trebuie să-ți spun imediat că te-am auzit în Abegg și că a fost pur și simplu perfecțiunea pe pământ. Nimeni pe lume nu poate cânta acest Schumann cum reușești dumneata. Este de-a dreptul minunat. Am ținut să-ți spun încă o dată profunda mea admirație și bucuria mea de a te fi auzit cântându-le.

După o nouă bronșită, va petrece luna august la munte, la Unterwasser, în Elveția, într-un hotel unde poate să lucreze pe un Bechstein. Va ploua tot timpul cât va sta acolo („nume predestinat“, va spune ea). Îi scrie:

Pianul Bechstein e foarte bun, dar stă în sala de mâncare între două uși, unde e un curent strașnic și e imposibil să învâț... toată ziua se mătură și se freacă, și se șterge – parcă ar fi trecut leproși pe acolo.

La hotel nu sunt decât olandezi, englezi, elvețieni, dar n-am făcut cunoștință cu nimeni, din contră mă ascund, fug de toți și ei râd de mine comme il convient³⁰. Când o să prepar toate programele? E deja o lună de când nu fac absolut nimic. Te pomenești că nu reușesc cu nimic nici eu după toate ce ți-am scris și care păreau deja făcute.

³⁰. Cât le place (fr.). (N. tr.)

Am auzit de aici pe Casals ieri, de la Luzern. Admirabil, dar cu multă libertate uneori (Haydn) (nu fac critică, asta ar mai lipsi!).

Deoarece vremea era „infernală, umezeala abjectă“, răcește, o doare spatele, trebuie să stea culcată. E cu moralul la pământ:

Închipuiește-ți că nu mi-a adresat nimeni nici o vorbă și că nu s-au interesat de nimic nici când am fost bolnavă. Nu credeam că aspectul meu e chiar așa rebarbativ!... Am găsit în sfârșit cu cine să conversez: o pisică, care e și ea singură și care a avut simpatie p. mine...

Colinette

Și puțin mai târziu:

Te invidiez rău că ai așa talent. De ce am eu așa puțin și dta așa mult? Asta e dreptate pe pământ?... Sunt foarte rău dispusă: nu mai știu să cânt, nici așa prost ca înainte, nu știu unde să merg ca să învăț; sănătatea proastă, capul gol, punga, de asemenea. La... naiba, toată prețioasa persoana mea. Numai de aș ști adresa...

Declarația de război o surprinde la Vevey. Măcar nu mai simte singurătatea de la Unterwasser, pe care a suportat-o foarte greu: într-o atmosferă ostilă sau doar indiferentă, se închide și mai mult în ea, incapabilă să depășească situația, de parcă ar fi paralizată. Pe de altă parte, dacă nu i se trimit vești o vreme, își imaginează că lumea o părăsește, că e supărată pe ea; lui Dinu, pe 14 septembrie, pentru că nu a mai primit nici o scrisoare de la el de câteva zile, îi scrie:

Așa iute m-ai dat uitării? Nu-mi mai scrii nimic, tocmai acum, când aveam așa nevoie de a primi o vorbă bună de la prieteni buni!

În ciuda evenimentelor, încă își face planuri. Tânăra doamnă Desmarais (doamna Paul Desmarais a murit cu un an înainte) a sunat-o pe 27 august ca să o implore să rămână în Elveția, dar Clara nu se gândește decât să se întoarcă la Paris, în acest oraș pe care l-a adoptat cu tot sufletul, chiar dacă reciproca nu este adevărată. De fapt, o vreme nu are de ales: „Sunt

imobilizată aici, scrie ea din Vevey pe 18 septembrie, nu mi se aprobă încă intrarea în Franța – și această situație poate să dureze săptămâni întregi.“

Își așteaptă viza, „nervoasă și irascibilă“, fiind găzduită de prietenii săi, familia Gétaz. Pe 21 septembrie:

Dragă Dinule,

Ce zici că iar îți scriu? Nu te plictisesc? Mi-e un dor nebun de toți cei cari îmi sunt aproape și la cari mă gândesc cu grijă și afecțiune și singurul lucru care apropie puțin e corespondența. Nu te supăra deci dacă exagerez... De câte ori vreau să cânt ceva, mi-aduc aminte cum l-ai cântat sau l-ai cânta dta și pierd pofta.

Pe 27 septembrie, tot din Vevey:

Scumpe Dinule,

Sunt tare tare plictisitoare și vă rog să nu vă supărați, dar sunt așa de tulburată și îngrijată și n-am cu cine vorbi. Asta însă nu e un motiv ca să vă bat capul. Azi am reținut W. L.³¹ p. 6 oct., când sper să pot pleca la Paris. Sora mea e la Rennes cu toată orchestra, Inghel etc.³² și îmi comunică că s-au luat măsuri ca străinii să nu mai cânte la Radio, deci că n-aș avea nici un fel de activitate acolo. De... ce să spun? De ce meserie să mă apuc? N-a fost sora mea mai deșteaptă? Nu sunt eu proastă? Cred că n-o să mă contrazici. Spune dta unde să mă duc, unde sunt „acasă“? Nicăieri, poate în lumea cealaltă. Aici s-au anulat toate concertele ce aveam, mi-a rămas unul la Vevey în decembrie și unul în ianuarie la Lausanne, p. cari trebuie să cer o permisiune specială...

³¹. *Wagon-lit*, cușetă (fr.). (N. tr.)

³². Radioul se refugiase la Rennes după declarația de război, iar Orchestra Națională în formulă completă se instalează acolo pe 25 septembrie. (N. a.)

Aceste vize sunt o sursă de necazuri: Clara, care are oroare de tot ce ar putea nu numai să dăuneze mâinilor, ci și să le murdărească, este obligată să-și dea amprente digitale. Protestează: „Oare am omorât pe cineva fără să știu? Sunt zăpăcită, dar nici chiar așa!“ – dar, în cele din urmă, își primește vizele și ajunge la Paris pe 7 octombrie.

Apartamentul ei nu este încălzit, așa că aproape în fiecare zi merge să studieze în avenue Malakoff, pe pianul Bechstein sau Steinway al doamnei Stefan Desmarais, cu care se înțelege foarte bine, deși dă întotdeauna dovadă de o discreție aproape bolnăvicioasă. Ca de fiecare dată când este

singură, cu gândurile ei, uită să se hrănească și adesea doamna Desmarais îi aduce de mâncare pe rue Saint-Didier...

Merge să o vadă pe sora ei Jana la Rennes, și de acolo îi scrie câteva cuvinte lui Dinu:

Nimic nou, nu cânt nicăieri... M-am gândit să propun lui Münch să cânt Suita dumitale la Conservator, dar m-am oprit la timp.

E cu moralul la pământ: va împlini patruzeci și cinci de ani și niciodată viitorul nu i s-a părut mai sumbru, mai gol, mai neliniștitor pe toate planurile. Totul se încheie în fața ei... Deși nu vorbește niciodată despre asta, resimte profund războiul, care totuși încă nu a căpătat amploare: violența aceasta, încă reținută, o îngrozește.

Cele două concerte prevăzute la Lausanne și la Vevey, pe 19, respectiv pe 23 ianuarie (plus o ședință pe 24 la sanatoriul din Leysin) sunt evenimente fericite, după o altă bronșită: dar la Lausanne va avea, pentru prima și singura dată în cariera ei, un lapsus. Se oprește, spune cu voce tare: „Nu mai merge“ – și o ia de la capăt. Nu i se va mai întâmpla niciodată așa ceva, dar, în ciuda memoriei sale fenomenale, întotdeauna i-a fost teamă de acest „moment de rătăcire“ care îi obsedează pe toți virtuozii.

Cu ocazia acestei călătorii va face cunoștință cu pianistul Nikita Magaloff (și cu soția sa, nimeni alta decât fiica lui Joseph Szigeti), care a devenit unul dintre prietenii ei cei mai buni și mai devotați, chiar dincolo de moarte. El evocă prima lor întâlnire astfel:

Această după-amiază din luna ianuarie 1940 îmi va rămâne întotdeauna întipărită în memorie. După cum se întâmplă adesea, evenimentele care contează în viață au loc pe neașteptate și abia mai târziu poți să-ți dai seama de importanța lor.

O ascultasem o singură dată pe Clara Haskil și cunoșteam marele ei talent; astfel, soția mea și cu mine eram încântați și nerăbdători să o primim, când o bună și devotată prietenă comună din Vevey ne-a propus s-o aducă la noi. Casa veche, fermecătoare, unde locuiam atunci la Clarens, în care s-au desfășurat mai târziu atât de multe din „dezmațurile noastre pianistice“, era cufundată în zăpadă și nu voi uita niciodată cum a sosit Clara, făcând pași mici, prudenți, pe zăpada de pe cărare, bucuria ei când a văzut-o pe pisicuța noastră pe care a mângâiat-o cu patimă, căldura din privirea ei, legătura stabilită imediat între noi și încântarea care m-a cuprins de îndată ce a atins clapele pianului ca să-l încerce!

Cred că niciodată nu m-a impresionat mai profund o interpretare și felul ei de a cânta atât de greu de definit, atât de fluid, atât de înaripat mă urmărește încă, asemeni unor parfumuri persistente a căror amintire nu te părăsește niciodată.

Pentru mine, anumite lucrări nu pot fi separate de Clara și uneori e vorba chiar de unele imperfecțiuni, o mișcare prea rapidă sau un mic cusur care îmi rămân în memorie și aduc mai mult farmec, asemeni imperfecțiunilor unui chip iubit! De-atunci durează prietenia noastră... Ce încântare a fost pentru mine și ce imbold faptul că am cântat cu ea, că am ascultat-o pe această extraordinară artistă!

Clara nu mai rămâne decât câteva zile în Elveția, se întoarce la Paris și pleacă aproape imediat în Olanda, unde o așteaptă Joachim Röntgen, care a organizat două serate cu sonate, la Haga, pe 14 februarie, și la Amsterdam, pe 16. „De vreme ce n-am nimic altceva, i-a scris ea lui Dinu, am acceptat, deși va fi mai degrabă o cheltuială decât un câștig. Dar cel puțin voi lucra. Pot să fac ceva pentru dumneata acolo?”

Aceste concerte „au mers bine“, cum recunoaște ea, scriindu-i lui Dinu, însă adaugă: „Dar singură nu mai sunt în stare să cânt bine, ar trebui să renunț.“ De altfel, „nu mai am nimic în vedere în acest moment... De anul trecut am dat înapoi, trebuie să accept asta (ce filozofie!)“.

Pe 15 martie, de la Paris:

Mon cher Dinu³³,

³³. Dragul meu Dinu (fr.). (N. tr.)

Închipuiește-ți că nici eu nu mai sunt în stare să scriu! Nu știu ce am pățit, dar tocul nu-mi mai stă între degete, mereu fuge și trebuie să îl prind întruna, capul meu e gol și sec, ce qui n'est pas peu dire³⁴...

³⁴. Și nu exagerez (fr.). (N. tr.)

Scrisoarea dumitale plină de știri interesante mi-a făcut cea mai mare plăcere și m-am bucurat de a te ști într-o dispoziție bună și de a vedea că faci proiecte frumoase și lucrezi cu curaj. Bine faci, bravo! Mi-a fost tare necaz nr. 1 că m-ai și înlocuit cu Madeleine Cantacuzène³⁵ – concurentă redutabilă în toate privințele! – nr. 2 că ai copiat programul nostru din Paris – nr. 3, că mi-a sosit vestea că o să cântați la Radio la 28 febr. în ziua de 29! Tocmai anul ista a trebuit să fie de 29 de zile! De... Prin urmare așa faci? Bine, Domnule Dinu, iau notă pentru viitor. Am să cânt și eu cu J. D.

dacă e așa, sans compter³⁶ că acest pianist (de 2-ième catégorie între noi s.v.p.³⁷) mi se potrivește mai bine, așa suntem la unison. Rău îmi pare, Domnule Coleg, să știi!...

³⁵. Care avea să devină mai târziu Madeleine Lipatti. (N. a.)

³⁶. Fără să ținem seama (fr.). (N. tr.)

³⁷. De mâna a doua, între noi fie vorba, vă rog (fr.). (N. tr.)

Presupun de asemenea că ai primit cartea mea din Haga. Ți-am scris că am întâlnit acolo pe Ansermet, care a dirijat orchestra lui Mengelberg, pe Casals (în tren cu mine), pe Lili Krauss și Doda Conrad, și pe mulți alții. Lili Krauss și-a ales singură un șef de orchestră și 50-60 muzicanți și a dat mai multe concerte în Olanda, cântând 3 concerte de Mozart pretutindeni (și bemol, mi bemol al meu și do minor). A cântat enorm de mult toată iarna și Doda Conrad de asemenea, dar el cu mai puțin succes. Acum pleacă pe 18 luni aux Indes Néerlandaises. Să le fie de bine! La întoarcere are de gând L. Krauss să continue concerte de Mozart până le dă gata pe toate 28!

Ce să spun decât că sunt geloasă de-a vedea că toți fac ceva, numai eu vegetez așteptând să devin bicecentenară! De ce aș putea să mă apuc? N-ai vreo idee?

Sora mea e tot la Rennes, de două luni nici n-am mai văzut-o. Poate o să mă duc de Paște acolo. Pe la 5 aprilie mă duc iar în Elveția, unde trebuie să cânt la Berna și poate la Zürich cu violonistul Röntgen din Haga, dar asta nu e sigur. Puțin lucru, dar mai bine ca nimic.

Aici la Radio s-a terminat pentru mine, n-am mai cântat din luna august: B. are „une dent contre moi”³⁸, ceea ce nu știam, de aceea probabil nu mai cânt la Radio. Se cântă uneori un disc – vai de capul lui sau al meu – ce a auzit și Casals! Am noroc!

³⁸. Un dinte împotriva mea (fr.). (N. tr.)

Văd că sora mea bucureșteană are humour, dacă ți-a spus că am cântat bine în Elveția și că am avut mare succes. A visat, căci nimic nu e adevărat. Numai Nocturna dumitale am cântat-o frumos, fiindcă am cântat-o cu „drag și nostalgie”! A avut de altfel mare succes. Am avut acolo un Pleyel destul de frumos, dar la Haga am dat de un Pleyel așa de sec și agresiv, încât l-am dat dracului și am cântat la Amsterdam pe un... Bechstein minunat. Ce să îi fac, dacă trimite Pleyel așa instrumente în străinătate!

Pe aici nu sunt multe concerte și fără interes în genere... Duminică cântă Doyen cu Bigot (care e de obicei la Rennes), dar dirijează și la Lamoureux, o dată el, o dată Paray.

Mătușa noastră tot în Anglia e, îmi scrie că acolo totul e normal și că aude multe concerte frumoase. Dacă mi-aduc aminte de ședința noastră din avenue Henri-Martin? Te cred și cu câtă emoțiune mă gândesc la tot trecutul: Ce va fi viitorul? Nu mai fac proiecte, nu mai sper nimic, dar mă gândesc cu foarte multă afecțiune la cei care sunt departe și care îmi sunt aproape. Poate ești între ei?

Salutări afectuoase la toți în familie, te rog. Mai scrie înainte de 1941, très cher Dinu.

Votre feue partenaire³⁹, Clarinette

³⁹. Fosta dumitale parteneră (fr.). (N. tr.)

Clara petrece Paștile la Rennes cu Jana, în mod excepțional are o emisiune la Paris PTT pe 1 aprilie și merge să înregistreze o emisiune pentru Radio-Berna pe 9 aprilie (pentru un onorariu de 120 de franci elvețieni... în vreme ce cheltuielile de călătorie, pentru vize și altele, reprezintă, până la urmă, mai mult decât dublu). De acolo îi scrie lui Dinu pe 10 aprilie:

Am cântat alaltăseară la PTT acceptabil, dimpotrivă aseară aici (de asemenea și la radio) într-un mod scandalos, atât de repede, încât atunci când mi-am auzit discul am rămas stupefiată...

Apoi, pe 20 aprilie, după ce se întoarce la Paris:

Dragă Dinu,

Ce emoționată am fost citind carta poștală a dumitale și cele câteva cuvinte ale mamei dumitale! Într-adevăr, ce surpriză pentru mine să aflu că ați ascultat o parte din această emisiune din 9! Ce coincidență ciudată! Sunt mișcată de ceea ce îmi spui, și foarte mulțumită că nu ești cu totul dezgustat de ceea ce fac. Eu am fost astfel, și aveam din nou poftă să mă trimit la toți dracii...

Fără îndoială a avut probleme cu una sau două note – era de-ajuns ca să i se declanșeze o criză de disperare și să fie convinsă că nu e în stare să cânte la instrumentul ei: de câte ori, din cauza unor accidente neînsemnate – uneori complet neobservate chiar de publicul cel mai avizat – n-a vărsat

lacrimi pe care, ore întregi după un concert, prietenii ei încercau să le liniștească?

Pe 16 mai, pleacă iar la Rennes și, din cauza întorsăturii pe care o iau evenimentele, Jana insistă să rămână acolo, îi găsește o cameră și închiriază chiar un pian pentru ea. De acolo, pe 25 iunie, îi scrie pentru ultima dată lui Lipatti:

Scumpul meu Dinu,

Cât de mult m-a emoționat scrisoarea dumitale, gândurile dumitale afectuoase! Mulțumesc din toată inima, știi cât de mult mă interesează tot ce te privește.

Îți poți închipui și prin ce trecem aici și îngrijorarea în care se trăiește gândind la cei ce sunt departe! Oare vom vedea realmente într-o zi sfârșitul acestui dezastru înspăimântător? Câtă dreptate ai lăsându-te absorbit de muncă, compunând, cântând și uitând totul și pe oameni! Vor veni zile mai bune, dar când? Ne vom mai vedea oare din nou? Cine știe...

Sunt aici de opt sau zece zile și aș fi vrut să nu mai rămân... Nu am nevoie de pian, nu pot studia, nu mă angajează nimeni să cânt, și singurele concerte pe care le aveam în Elveția au fost anulate, pentru că nu am viză de intrare în Elveția. Trimite-mi Fantezia dumitale, o voi studia, va fi pentru mine o destindere. Nu uita!

Printesa este tot în Anglia... Inghel, Tony Aubin s-au interesat de dumneata și nu te uită. Sunt toți aici. Yvonne Astruc (care a primit recent o scrisoare de la Enescu), Ciampi etc... Poate aș veni totuși la București, în toamna aceasta, dar nu cred s-o fac. În curând va fi un an de când ne-am spus adio în gară pentru a ne revedea după două luni... Câte nu s-au întâmplat de atunci...

Întreaga mea afecțiune,

Clara

Pe 17 iunie, orașul Rennes este bombardat de aviația germană, în vreme ce Orchestra Națională repetă la Teatru. Exploziile se succedă ore întregi, deși nu mai e nici un avion pe cer: un tren cu muniție, care staționa în gară, a fost lovit. Puține victime civile în oraș; Clara și Jana sunt tefere, dar niște trenuri înțesate de soldați și de refugiați au fost grav lovite și sunt sute de morți. A doua zi, când germanii intră în oraș, toate geamurile sunt spulberate. Clara și Jana, cu inima strânsă de spaimă în fața acestui spectacol, își aduc deodată aminte că sunt evreice...

După armistițiu, după săptămâni întregi fără activitate, Clara nu își dorește decât să se întoarcă la Paris. În ciuda reticențelor Janei, care, pe tot parcursul șederii la Rennes, va da dovadă de o răbdare și de un devotament fără limite față de Clara, un adevărat leu în cușcă, aceasta pleacă din Rennes pe 31 iulie. În schimb, Orchestra Națională se va întoarce abia pe 12 septembrie.

Bineînțeles că la Paris Clara va fi la fel de lipsită de activitate, dar aici își revede câțiva prieteni, familia Desmarais, domnul Demiéville (ai cărui soție și copii s-au refugiat în Elveția de la începutul războiului), fără să poată practic să se atingă de un pian. De altfel, la ce bun? O însoțește pe doamna Desmarais, care vizitează apartamente ca să poată să se mute din cel de pe avenue Malakoff, mult prea mare, sau face cumpărături pentru ea, după cum arată acest bilețel nostim:

Factură

6 gheme de lână de 18 franci – 108

5 gheme de lână de 20 de franci – 100

uzura tălpilor mergând să fac aceste cumpărături – 3,75

am stat la coadă 3 minute – 0,80

migrenă provocată de efortul pe care l-am făcut ca să hotărăsc ce nuanță aleg – 1,25

telefon ca să fiu încurajată în privința acestei alegeri dificile – 1

onoarea ca această achiziție să fie făcută deo artistă de rangul meu – nu are preț!

Când Jana se întoarce la rândul ei la Paris, se trezesc amândouă într-o situație materială critică: prințesa a rămas în Anglia și, în ciuda ajutorului familiei Desmarais, Clara trebuie să renunțe la apartamentul din rue Saint-Didier, prea scump, și să se mute într-o cămăruță fără căldură și, bineînțeles, fără pian, iar Jana renunță la micul ei apartament de pe rue Armand-Moizant, mutându-se într-o cameră de serviciu la etajul șase, pe rue de Vaugirard.

Moralul lor e cu atât mai scăzut cu cât persecuțiile împotriva evreilor, a căror evoluție o cunosc, nu întârzie să înceapă: ceea ce se știe – mult mai puțin față de realitatea monstruoasă – e înfiorător...

Foarte repede se pune problema ca Orchestra Națională să treacă în întregime în zona liberă, pentru a ajunge la Marsilia, unde s-a refugiat ce a rămas din Radio; pregătirea acestei treceri clandestine colective va fi pusă

la punct cu minuțiozitate de doi muzicieni din orchestră: domnul Amette și domnul Wught. Inghel, care coordonează operațiunea, acceptă ca din ultimul convoi să facă parte și Clara, care a cântat atât de des cu orchestra, împreună cu el și cu soția lui. Dar operațiunea e costisitoare: Orchestra Națională acoperă toate cheltuielile (cu transportul, călăuzele etc.) pentru muzicienii săi, dar, evident, nu poate să facă același lucru pentru Clara.

Ea va apela la secretara-factotum a prințesei de Polignac, domnișoara Galpérine, care a rămas la Paris pentru a avea grijă de reședința din avenue Henri-Martin și care administrează bunurile prințesei în lipsa acesteia: datorită ei, Clara va putea să-și achite cheltuielile pentru trecere.

Pe 2 martie 1941, primul contingent din orchestră, din care face parte Jana, trece linia de demarcație în apropiere de Angoulême și, străbătând Périgueux și Agen, sosește fără probleme la Marsilia. Între această dată și 31 martie, în mici grupuri de patru sau de cinci, toți muzicienii din Orchestra Națională vor trece în zona liberă, o trecere având loc o dată la două sau trei zile; toți vor ajunge cu bine la liman – o dovadă de curaj destul de remarcabilă.

Pe 30 martie, domnul și doamna Inghelbrecht (și pisica lor), Colette Meyer, Albert Leguillard (violisti amândoi) și Clara pleacă cu trenul de la Paris spre Angoulême, unde se întâlnesc într-o cafenea din apropierea gării cu Amette și Wught. După o noapte scurtă într-un hotel rău famat, deșteptarea la ora patru dimineața și după un scurt drum într-un camion care se clătina și înainta greu, mers pe jos sub conducerea lui Amette până la locul de întâlnire cu călăuza: e cineva nou, filiera folosită până atunci fiind „prăjită”. În timpul acestui prim marș lung, unul după altul, în noapte, pe drumuri lăturalnice, la un moment dat Amette se oprește și șoptește: „Tăceți!” Și Inghel, care îl urmează îndeaproape, transmite: „Amette a zis să tăcem...”, ceea ce, în ciuda împrejurărilor, declanșează un râs nebun, de nestăpânit, pentru că Amette e un fel de ștrengar, un vorbăreț incorigibil pe care, în timpul repetițiilor, Inghel îl ceartă mereu: „Amette, taci!” S-a întors roata...!

Călăuza este la locul de întâlnire. Amette se întoarce (va trece peste câteva zile împreună cu colegul său Wught și va ajunge la Marsilia, misiune îndeplinită) lăsând mica trupă în mâinile ghidului său, „care nu inspira deloc încredere”, după cum notează Inghelbrecht, adăugând: „Îi era sigur teamă și ne povestea că închisorile din regiune erau pline de oameni în situația noastră, care fuseseră arestați.”

Traversând de data aceasta câmpurile, în șir indian, în timp ce se crapă de ziuă, micul grup parcurge mai mulți kilometri. Tensiunea este mare și fiecare se teme de un accident, chiar și pisica familiei Inghelbrecht mieuna închisă în coșul ei. Călăuza merge în față, pe lângă bicicletă, urmată de Colette Meyer, Inghel, doamna Inghelbrecht, Clara și Leguillard, care încheie plutonul. Inghel notează de asemenea:

Mai ales unul din drumuri era periculos: trebuia să-l traversăm ghemuindu-ne și nu foarte departe se zărea postul de poliție german. Vântul era rece, de început de primăvară, în pădure erau violete și păsările cântau. Dar nouă nu ne venea să ne bucurăm de această plimbare matinală: din loc în loc, eram avertizați prin niște tăblițe pe care lângă un desen cu un cap de mort se aflau amenințări pentru cei care se aventurau în zonele interzise... Leguillard, pe lângă instrumentul său, ducea valiza Clarei, obosită de această noapte albă și de emoții. Inima ne bătea cu putere...

Deodată, călăuza se întoarce, cu un aer speriat, și îi șoptește lui Colette Meyer: „Aveți hârtie?“ Ea înțelege imediat despre ce e vorba și, pentru că e prevăzătoare, da, are hârtie – albă –, pe care o scoate din geantă și i-o întinde călăuzei. Inghel înțelege greșit, crede că e vorba de un semnal ca să se predea și-i face să se oprească dintr-odată pe cei care-l urmează, pregătit pentru ce-i mai rău... Călăuza dispare un moment într-un desiș, în timp ce toți ceilalți sunt cuprinși de groază – cu excepția lui Colette Meyer, care știe la ce să se aștepte: e vorba doar de o colică, fără-ndoială consecința fricii observate de Inghel!

În cele din urmă trec linia la Marthon și se regăsesc, ușurați, în zona liberă, unde, în curtea unei ferme, într-o fotografie făcută chiar de Inghel, apar împreună, luminați de răsăritul soarelui.

Clara a îndurat cu o energie remarcabilă această încercare fizică, dar sosește la Marsilia cu tovarășii ei de drum destul de obosită. Măcar de data asta a scăpat: la câteva zile după sosirea la Marsilia, germanii se prezintă în rue Armand-Moizant ca s-o aresteze pe Jana...

Liniștea nu durează mult. Încă de la sosirea la Marsilia, muzicienii din Orchestra Națională se trezesc în fața unui juriu – al cărui președinte este Cortot, pe atunci mare maestru de muzică la Vichy – care vrea să-i supună unui concurs înainte de a-i confirma ca membri ai orchestrei: în ciuda „muștruluielii“ din partea lui Inghel, Cortot își menține hotărârea. Până la

urmă, toți muzicienii trebuie să suporte ceea ce consideră a fi, având în vedere situația, o jignire: rațiunile financiare sunt hotărâtoare. Toți, cu excepția unui violonist, care apare pe scenă cu pălăria pe cap, ținând în mână cutia viorii, și care, dintr-o suflare, cât se poate de calm, dar feroce, admonestează juriul în general și pe Cortot în special, după care pleacă demn sub privirile asistenței stupefiate. Unii dintre muzicieni nu vor uita niciodată această umilință: și-o vor aminti prea bine mult mai târziu și își vor încrucișa brațele în fața publicului când Cortot va veni într-o zi să cânte un concert cu Orchestra Națională. Atunci, cu o oarecare îndrăzneală, Cortot va improviza un recital în mijlocul tăcerii impresionante a orchestrei...

Jana ia concursul și este reintegrată în orchestră – dar nu pentru mult timp: antisemitismul tot mai agresiv face ca evreii să fie eliminați în bloc din orchestră. Faptul că ea a fost vioara întâi în orchestra lui Cortot nu mai contează deloc. În curând, pe 23 iulie 1941, este dată afară definitiv din orchestră. Acest lucru nu va îmbunătăți relația, nu prea strânsă nici până atunci, între Clara și Cortot, dar ea e incapabilă de ură, nici măcar de ranchiună, și după război va uita cu generozitate această perioadă deosebit de supărătoare din viața „maestrului”.

De altfel, are, la rândul ei, probleme cât se poate de mari cu autoritățile: în calitate de „rezident străin”, sejurul la Marsilia îi este interzis. Datorită unor demersuri neîncetate, reușește să obțină autorizații, reînnoite cu greu de la o săptămână la alta... până în ziua în care primește, în sfârșit, drept de rezidență la Cannes. Sosește acolo pe 29 mai 1941, singură, necunoscând pe nimeni, dezorientată, fără activitate și practic fără bani.

Din fericire, în săptămânile pe care le-a petrecut la Marsilia, s-a întâlnit din întâmplare pe stradă cu fosta ei colegă de la Conservator Youra Guller, a cărei carieră strălucită a cunoscut totuși suișuri și coborâșuri: este oaspetele contesei Pastré, mare prietenă a muzicii, a cărei splendidă proprietate de la Montredon, la periferia Marsiliei, este refugiul unei colonii formate din diverși artiști, refugiați, lefteri sau chiar urmăriți – printre ei aflându-se numeroși evrei: sunt acolo Georges Auric, Maroussia Le Marc'hadour, Lanza del Vasto, pe lângă mulți alții (o vreme se va afla acolo și Edith Piaf)...

Văzând disperarea Clarei, care locuiește într-o cămăruță sordidă, Youra o imploră pe contesa Pastré să o ajute, să o găzduiască. „Încă una! Pianistă pe deasupra!”, suspină contesa, care nici nu a întâlnit-o, nici nu a ascultat-o

vreodată pe Clara, despre care prințesa de Polignac îi vorbise totuși. Youra insistă: „De ea chiar trebuie să te ocupi.“

Montredon este plin până la refuz și, în ciuda mării influențe pe care o are la Marsilia, contesa nu poate să obțină un permis de sejur pentru Clara: o ajută totuși, iar la Cannes Clara va putea să se instaleze la Splendid, un hotel învechit, care dă spre port. Rămâne trei luni acolo, complet singură, fără să stea de vorbă cu nimeni, fără să poată pune vreodată mâinile pe un pian. Războiul, care pare fără sfârșit și pustiește acum toată lumea, o condamnă la o lipsă totală de activitate – iar acest neant fără limită previzibilă, independent chiar de posibilele persecuții, este o sursă permanentă de neliniște. Iat-o din nou, pe ea, pentru care muzica e Viața, neputând să cânte nici măcar pentru a-și exersa degetele.

N-a stat niciodată mai prost ca acum cu moralul, cu atât mai mult cu cât o doare spatele – se hrănește cu greutate, la restaurant – și, din când în când, are puternice dureri de cap. Visează la o imposibilă trecere în Elveția, singurul refugiu pentru ea, unde ar putea încă să spere că-și poate găsi de lucru și să fie în siguranță.

Datorită contesei Pastré, în septembrie va petrece câteva săptămâni la niște prieteni în apropiere de Montluçon: în împrejurimi, la Lissey, pe 27 și pe 28 septembrie (cu toate că nu s-a atins de un pian de șase luni) participă la două ședințe de muzică de cameră cu o violonistă din partea locului, „care cântă arii țigănești cu un prost gust care poate să te dezguste și de muzica bună“. Pe 17 septembrie, îi scrie Janei:

Primit o scrisoare de la Casals, extrem de amabil, care dă de înțeles că n-ar fi exclus să cânte iar cu mine – dar deocamdată nu acceptă nici un angajament nici în Franța, nici în altă parte.

Contesa Pastré mi-a scris iar – nu e supărată –, dar nu se pune problema să merg la Marsilia. Cazul e clasat. Pe 29 voi vedea la Lyon o prietenă a familiei Gétaz, care vine din Elveția, și care îmi va spune, poate, dacă există cea mai mică speranță să merg acolo. Pe 30 voi fi la Avignon.

Iar pe 9 octombrie:

Mâine mă instalez la Villeneuve-lès-Avignon și voi putea în sfârșit să-mi despachetez lucrurile și să lucrez. Nu știu încă la ce hotel voi sta: hotărâsc mâine. Am călătorit destul de mult ca să ajung, în sfârșit, la un rezultat; contesa Pastré încă speră să mă aducă înapoi la Cannes.

La Avignon se întâlnește cu niște prietene dentiste, care îi vor face cunoștință cu un tânăr israelit, și el refugiat la Marsilia, Armand Lévy, foarte pasionat de muzică. Îl dăscălesc înainte de a-i face cunoștință cu ea: „Atenție – trebuie să știi cum s-o iei: a suferit mult.“ La început, va avea impresia că e o ființă cam ștearsă, „foarte retrasă“, deloc „cooperantă“. Dar părerea lui se va schimba repede și probabil că a știut cum să-i câștige încrederea, pentru că s-au împrietenit repede. Clara se va întoarce la Marsilia în primele zile din decembrie, și de data aceasta locuiește la Montredon, la Lili Pastré. Acolo poate să lucreze cu oarecare regularitate și uneori merge la Marsilia la un magazin de pian de pe rue Saint-Féréol, al doamnei Gebelin: aceasta, după ce a auzit-o, entuziasmată de interpretarea ei, îi deschide larg ușile.

Acolo câțiva prieteni se vor reuni adeseori în jurul Clarei, Simone Gebelin (fiica proprietarei, care va deveni ulterior soția lui Lanza del Vasto), Armand Lévy, câțiva instrumentiști din Orchestra Națională (Alice Metehen, Colette Meyer), pictorul Kundera (care îi va face Clarei un frumos portret), Juliette Achard...

Pe 20 decembrie, concert la Montredon, la contesa Pastré, cu violonista Janine Andrade și cu pianista Monique Haas (care tocmai sosise din zona ocupată), care cântă o sonată de Pergolese, apoi *Sonata Kreutzer*, iar Clara cântă partea pentru pian din *Concertul brandenburgic nr. 5*, precum și *Concertul nr. 9 în mi bemol major* de Mozart, cu o orchestră de cameră (compusă în mare parte din muzicieni din Orchestra Națională, mai ales din cei excluși) dirijată de Félix Raugel. Peste puțin timp îi scrie unui prieten:

Ultimul meu concert triumfal – din cauza căruia m-am culcat pe-o ureche – a avut loc pe 20 decembrie... Nici nu-ți imaginezi cât de bine am cântat: mă credeam Casals... dar trebuie să spun că mi-a ieșit.

În această perioadă petrecută la Montredon, durerile ei de cap devin din ce în ce mai frecvente și mai puternice; pe de altă parte, evreii trebuie să se supună unui recensământ și Clara se întreabă dacă e mai bine să-și asume riscul de a fi „alungată“ sau pe cel de a fi în afara legii. Ascultând sfaturile unora dintre prietenii ei, la început hotărăște să nu se supună recensământului... urmarea fiind că, pentru a obține documente oficiale, va fi nevoită să plătească foarte mult pentru a-și face o carte de identitate falsă, cu numele ei, dar purtând bine cunoscuta ștampilă „evreu“.

Se întoarce la Cannes pe 29 ianuarie 1942, după ce, cu o zi înainte, își făcuse o radiografie pentru a afla ce-i provoacă durerile de cap: profitând că se află aproape, merge să consulte la Nisa un oculist și un neurolog care i-au fost recomandați.

De data aceasta, nu va mai fi singură la Cannes: se întâlnește cu Marcel Mihalovici și cu Monique Haas, care și-au închiriat o casă acolo; îi va vizita în fiecare zi și, acasă la ei, împreună cu ei, poate să cânte ore întregi. Dar teama ei că întotdeauna deranjează este atât de mare, încât, imediat după ce ajunge, spune: „Plec.“ Întotdeauna însă cedează până la urmă insistențelor de a rămâne (scena se repetă, practic, în fiecare zi) și atunci se desfășoară interminabile ședințe muzicale, care adesea durează până la căderea nopții; uneori cântă sonate (cu Mihalovici la violă) sau chiar triouri, când vine Jana, din când în când, de la Marsilia (unde dă lecții pentru a putea trăi) ca să stea câteva zile cu sora ei. Odată, pe la ora două dimineața, după ce Clara și-a pus deja haina și mănușile – celebrele ei mănuși de bumbac –, spune, ca o fetiță gurmândă: „Mai facem o ultimă sonată?“ – și, fără să-și scoată nici haina, nici mănușile, atacă o sonată de Beethoven!

Dar pe 19 februarie scrie:

Azi am studiat două ore: degetele mele se mișcă de parcă ar avea suplețea și iuțea unei țestoase – e o schimbare pentru mine, care cântam întotdeauna cu o viteză de patru ori mai mare.

În cele două luni și jumătate pe care Clara le petrece la Cannes, cu toate că nimic n-o impulsionează în mod special, prietenii reușesc să o înveselească din când în când. Dar are dureri de cap din ce în ce mai puternice, uneori insuportabile, și tulburări grave de vedere: „Nu văd decât jumătate de pagină“, spune ea când e la pian. Iar pe 5 aprilie îi scrie lui Joseph Morpain:

Nu v-am mai scris de luni întregi, cred, însă nu pentru că nu m-am gândit la dumneavoastră. N-aș putea uita momentele plăcute petrecute la dumneavoastră, sfaturile afectuoase, conversațiile noastre muzicale, iar gândul că vă amintiți în continuare de mine mă mângâie.

Nu v-am scris pentru că sănătatea, mai ales vederea, îmi joacă feste. Nu citesc și nu scriu aproape niciodată, iar asta o să mă facă și mai inteligentă, și nu e puțin spus...

Pe scurt, am venit aici ca să consult un oculist celebru, dar sunt două luni de când aștept să hotărască ce tratament trebuie să urmez. S-a vorbit

de trepanație și de alt fleac de genul ăsta, dar se pare că nu e grabă... În plus, cazul meu, se pare, nu e grav, dar e serios – ce nuanță subtilă! Cred așadar că se așteaptă să devină grav ca să se facă ceva. În fine, nu înțeleg nimic din toate astea, dar nici nu mai văd nimic, și asta mă îngrijorează. Cât despre bietul pian...

Dați-mi vești despre dumneavoastră, vă rog, și vă voi scrie și eu.

Casals a cântat aici cu Gianoli, pe care o iubește la nebunie... Ea are noroc...

Vă îmbrățișez pe toți.

Și unui alt prieten, câteva zile mai târziu:

Aproape că nu mai pot să scriu, ceea ce-mi complică și mai mult viața, pe lângă toate celelalte. Văd foarte prost, chiar și cu ochelari. S-a pus problema să mi se deschidă craniul, idee care mă atrăgea destul de mult, dar nu e sigur și aș putea regreta: dacă s-ar găsi niște comori înăuntru...

În așteptare, lenevesc în acest ținut minunat unde uit de toate în campania unor prieteni adorabili. Cu pianul stau cât se poate de prost: degetele refuză să se miște și nu pot să cânt nici măcar un studiu de Czerny cum trebuie. Oare o să-mi revin vreodată?

Pe 17 aprilie se întoarce la Marsilia și pe 19 participă la o serată la contesa Pastré, care o găzduiește. Chiar a doua zi, din cauza nehotărârii specialiștilor din Nisa, va consulta un tânăr medic, tot refugiat la Marsilia, care i-a fost recomandat de Colette Meyer, acea violistă din Orchestra Națională alături de care a trecut „linia” anul trecut: Jean Hamburger.

Se simpatizează încă de la prima întâlnire. Dar diagnosticul este grav: după părerea lui, e vorba de o tumoare a hipofizei, care comprimă nervul optic. Trebuie operată. Repede. Dacă nu, se va ajunge la orbire.

Clara face față situației cu un curaj extraordinar: chiar are nevoie de curaj, pentru că starea ei pune niște probleme aparent de nerezolvat. În primul rând, din punct de vedere financiar: Clara nu are bani pentru a plăti cheltuielile unei asemenea operații, și de altfel doctorul Hamburger nu-i ascunde gravitatea și riscurile ei.

Pe vremea aceea neurochirurgia franceză era abia la început: „importată” din Statele Unite cu vreo cincisprezece ani înainte de Thierry de Martel, care îi stârnește interesul colegului și prietenului său Clovis Vincent, a făcut progrese remarcabile sub îndrumarea acestor doi maeștri. Fiecare din ei a format câțiva tineri discipoli. Dar numai la Paris rezultatele unor asemenea

operații sunt satisfăcătoare: în provincie, tehnicile noi sunt încă puțin cunoscute, scindarea Franței în două ajunge să izoleze centrele din zona liberă și intervențiile se soldează în general cu catastrofe, uneori mai rele decât moartea. Așa stau lucrurile la Marsilia, unde șansele de supraviețuire sunt aproape inexistente.

Doctorul Hamburger este perfect conștient de toate acestea și crede că trebuie chemat un chirurg de la Paris: dar în 1940 Thierry de Martel a ales să se sinucidă când germanii au intrat în Paris, iar Clovis Vincent, la 62 de ani, este la apogeul carierei (el este cel care, cu cinci ani înainte, l-a operat pe Maurice Ravel...). Nici nu se pune problema să se apeleze la el. Totuși, Hamburger îl cunoaște pe unul dintre elevii săi, Marcel David, care, la 44 de ani, se bucură de o mare notorietate în lumea medicală datorită succeselor spectaculoase ale operațiilor sale. Dar Lili Pastré, care este gata să acopere cheltuielile internării, crede că, din mai multe motive, nu poate fi adus un chirurg din capitală. De altfel, oare ar accepta – și cu ce preț?

Jana se agață totuși de această speranță; o prietenă din Orchestra Națională, cuprinsă de un frumos elan de solidaritate, îi oferă câțiva ludovici de aur pe care-i are și se gândește să apeleze la prietenii elvețieni ai Clarei. Fără știrea acesteia, îi scrie lui E.W. Rossier la Vevey, pentru a-i prezenta situația și pentru a-i cere ajutorul, în timp ce doctorul Hamburger ia legătura cu doctorul David printr-un director al firmei Rivoire et Carret, prieten cu familia Gebelin.

Între timp, Clara, care suferă din ce în ce mai mult, studiază totuși în vederea unei ședințe de sonate cu Casals programată la Montredon; într-o zi când o aștepta pe Jana la o masă într-o cafenea, i se controlează actele... scapă fără probleme datorită amabilității unui polițist francez. A tras o sperietură strașnică, a cărei amintire îi dă fiori!

Apoi vine răspunsul de la Paris: doctorul David – meloman pasionat, care nu o cunoaște pe Clara, dar a auzit-o înainte de război – acceptă să vină la Marsilia. Cere să i se plătească numai cheltuielile de călătorie și de cazare. E ceva nesperat...

Câteva zile mai târziu, într-o dimineață, foarte devreme, proprietara vine să o anunțe pe Jana că „o caută doi domni“. Primul ei reflex este să fugă... apoi se hotărăște, cu inima bătându-i tare și imaginându-și ce-o așteaptă, să coboare: se trezește nas în nas... cu doi reprezentanți ai firmei Nestlé, care îi înmânează din partea lui E.W. o sumă de 30 000 de franci strânsă de acesta de la prietenii ei pentru Clara!

Totul este organizat de doctorul Hamburger pentru ca operația să aibă loc la Hôtel-Dieu, singurul spital din Marsilia care, în ciuda unui echipament rudimentar, permite efectuarea acestui gen de operație. Directorul firmei Rivoire et Carret se va ocupa, la rândul său, de toate formalitățile necesare pentru a obține „Ausweis”⁴⁰-ul indispensabil pentru ca doctorul David să treacă linia de demarcație. Pe 4 mai Clara îi scrie din Montredon lui Simone Petit:

⁴⁰. Permis (în germană, în original). (N. tr.)

Scrisul a devenit un chin pentru mine. Tocmai pentru mine, care mă bucuram atât de mult să povestesc tot ce-mi trece prin cap.

Mă tem să nu se fi terminat de-a binelea cu bietul meu pian: nu-mi mai merg degetele și nu mai am nici una din calitățile pe care le aveam. Anul trecut, în decembrie, cântasem Concertul în mi bemol de Mozart într-un fel incomparabil (citești bine incomparabil!). Dar de-atunci n-am mai studiat, și din cauza delăsării, și din cauza problemelor de sănătate. Pe 15, 16 luna aceasta trebuie să cânt la doamna Pastré cu... Casals! Imaginează-ți una ca asta acum, când nu mai știu nimic! Studiez puțin în vederea acestei zile însemnate.

Mâine sau poimâine mă voi interna într-o clinică pentru operația la cap care a fost stabilită deja. Se pare că e indispensabilă dacă vreau să-mi păstrez vederea.

Oare concertul cu Casals va fi „cântecul lebedei”?

Într-adevăr, pe 16 mai realizează împreună cu Casals o ședință memorabilă, cu *Sonata în mi minor* de Beethoven și *Sonata în mi minor* de Brahms. Spre sfârșitul unei după-amiezi luminoase de primăvară decorul parcului din Montredon sporește frumusețea inexprimabilă a acestor momente privilegiate în care, după părerea unei muziciene prezente, „Clara aproape îl domina pe Casals”.

Între timp, operația se apropie: uneori, Jana, cuprinsă de neliniște, și Clara însăși ezită din cauza riscurilor pe care le presupune... Doctorul David sosește pe 27 mai, o consultă imediat pe Clara, confirmă diagnosticul tânărului său confrate precum și necesitatea operației pentru a evita, în cel mai bun caz, pierderea vederii, dar nu ascunde riscurile enorme: în fața acestui bărbat înalt, bine făcut, solid, cu privirea inteligentă, bun și sincer, care vorbește potolit, Clara se simte imediat în siguranță. Ea, pentru care mâinile sunt mai mult decât viața, este gata să se lase în grija mâinilor mari,

puternice, impresionante, dar liniștitoare, ale chirurgului. A doua zi se internează la Hôtel-Dieu, unde pentru început i se rade părul, ceea ce o umple de tristețe: „Singurul lucru frumos pe care-l am!” suspină ea.

Pe 29 mai, la ora 8 dimineața, în timp ce căldura verii tot creștea, intră în sala de operație: doctorul David a cerut să fie asistat de un tânăr chirurg din Marsilia, care va deveni, la rândul său, mai târziu un excelent specialist în neurochirurgie.

I se anesteziază pielea capului cu injecții cu morfină (va fi nevoie de treizeci de injecții pe durata întregii operații), pentru că pe vremea aceea astfel de intervenții nu puteau să se facă decât sub anestezie locală. Clara va urmări așadar perfect lucidă întreaga operație, care va dura mai mult de patru ore. De fapt, doar pielea capului și învelișul creierului (dura mater) sunt sensibile, nici osul, nici creierul nefiind dureroase; totuși, tăierea osului provoacă o zdruncinătură neplăcută, care rezonază... Nici nervul optic, senzorial, nu senzitiv, nu produce nici o durere.

Aproape tot timpul cât a durat operația, ca să fie sigură că nici memoria, nici degetele nu-i sunt afectate, Clara pianotează ușor, pe masa pe care este imobilizată, *Concertul în mi bemol major* de Mozart, cel pe care îl numește „concertul ei”.

Doamna Inghelbrecht le scrie prietenilor elvețieni ai Clarei, pentru a le relata operația:

Marsilia, 1 iunie 1942.

Clara a fost operată vineri dimineață, de la 8.30 până la 1. Fusesse transportată la Hôtel-Dieu din Marsilia, clinicile unde se gândea doamna Pastré să fie dusă bolnava neavând materialul necesar pentru această operație delicată. Clara era sub influența morfinei, calmă, pe jumătate somnolentă.

În zilele dinainte, trecea adesea de la curaj și liniște la îngrijorare și spaimă. Sora ei Jana a fost alături de ea.

În timpul orelor chinuitoare ale operației, Jana și câțiva prieteni au așteptat pe holurile triste ale vechiului spital. Din când în când, un medic de un devotament desăvârșit, tânărul doctor Hamburger, cobora ca să ne liniștească: totul mergea bine, se descoperise tumoarea, nu era malignă. Nu era nici exact cum o descrieseră diagnosticul medicilor: era o mică tumoare a hipofizei, extrem de prost situată, care apăsa nervul optic, și fără ramificații. Medicii erau plăcut surprinși.

Totul a mers bine; la ora 1 a fost adusă în salon bolnava, care în tot acest timp a rămas conștientă, dând dovadă de un curaj admirabil.

Din acel moment am început să așteptăm reacțiile, să pândim ce urma să se întâmple în cele trei zile critice care vor lua sfârșit în seara asta. Ieri-seară, Clara se simțea cât se poate de bine, nu avea temperatură, nu avea nici un simptom îngrijorător. Doar o oboseală extremă, dureri de spate din cauza poziției obligatoriu culcată, dureri ușoare de cap și amintirea cumplită a celor întâmplate vineri dimineață, de care a fost minut de minut conștientă – patru ore de coșmar.

Din nefericire, Clara este instalată foarte neconfortabil într-o cămăruță împreună cu o altă bolnavă care mâine-dimineață va fi supusă aceleiași operații. Cu toate eforturile sale, doamna Pastré n-a putut să evite această situație neplăcută, pentru că în vechiul spital nu sunt locuri. În camera minusculă e foarte cald și Jana încă doarme acolo pe un șezlong! Iar Clara trebuie să reziste, la orizontală, douăzeci și una de zile! Ne e tare teamă, pentru sensibilitatea bolnavei noastre, de reacțiile adesea foarte violente, mai ales cu niște chirurghi obișnuiți, pe care ar putea să le aibă pacienta care va fi operată mâine. În fine, trebuie să ne gândim numai la Clara, care pare definitiv salvată, fără să-i rămână vreo infirmitate; în jurul ei, mai mulți pacienți operați de chirurgii de aici suferă din cauza unor complicații grave.

Jana Haskil și toți prietenii de aici ai Clarei își exprimă emoționați recunoștința, mulțumindu-le din suflet prietenilor elvețieni care au dat dovadă de o generozitate atât de mare și de o afecțiune atât de profundă față de Clara.

Doctorul David – căruia Clara, ieșind din sala de operație, i-a spus: „Cu siguranță v-am obosit!“ – rămâne câteva zile la Marsilia ca să fie sigur că nu vor fi complicații. De fapt, chiar dacă suferă intens câteva zile – și din cauza promiscuității –, își va reveni foarte repede. În fond, constituția ei este destul de robustă și e interesant de remarcat că adenomul de hipofiză care tocmai i-a fost extirpat este, fără îndoială, cauza scoliozei ale cărei manifestări le simțise pentru prima dată cu mai mult de treizeci de ani înainte. Se poate ca, încă de-atunci, adenomul să fi existat în stare embrionară și să se fi dezvoltat foarte încet, secrețiile acestuia explicând oboseala cruntă pe care o resimțea. Cu siguranță, această oboseală nu a dispărut după intervenție (pentru că un adenom nu este niciodată eliminat complet), dar se pare că ulterior efectele lui s-au diminuat. Dimpotrivă, cu

toate că nu a existat nici o recidivă, adenomul a fost neîndoiește cauza tulburărilor vasculare și a hipertensiunii de care a suferit mai târziu. În orice caz, este aproape sigur că nu tratamentul de la Berck și nici măcar greșelile care s-au făcut, poate, acolo nu au provocat problemele ei digestive și respiratorii sau deplasarea anumitor organe – cum a crezut Clara întotdeauna...

Începând cu 9 iunie primește permisiunea să părăsească spitalul pentru a merge la o clinică particulară, clinica Bouchard, de pe rue du Docteur-Escot, unde contesa Pastré i-a rezervat o cameră (singură, în sfârșit!) și unde va putea să urmeze cura de radioterapie care va completa operația. În tot acest timp Jana o va veghea în permanență.

Clara părăsește clinica pe 4 iulie, regăsind, cu bucurie, refugiul de la Montredon.

În toată această perioadă crucială, care ar fi putut prea bine să se termine tragic, Clara a putut să-și dea seama de devotamentul, prietenia, afecțiunea tuturor celor care au sprijinit-o în această încercare – și au admirat extraordinara forță de caracter de care a dat dovadă. În fruntea celor care chiar au salvat-o se află Jana, care a fost sufletul întregii acțiuni; doctorul Hamburger (care avea să devină mai târziu profesorul Hamburger, specialist cunoscut în toată lumea pentru studiile sale privind bolile de rinichi), ale cărui autoritate și clarviziune au fost hotărâtoare; cel care avea să devină în scurt timp profesorul David, ale cărui generozitate magnifică și competență au realizat minunea; în sfârșit, contesa Pastré și prietenii elvețieni ai Clarei care, prin dăruirea lor, au permis acoperirea cheltuielilor enorme necesare pentru tratarea bolii. Fără a-i menționa pe toți cei care, pur și simplu prin prezența, preocuparea, apoi bucuria lor, i-au arătat Clarei ce reprezenta pentru ei.

Primește multe scrisori pline de prietenie, de exemplu, acest bilet datat 1 iulie, Prades, de la Casals:

Dragă Clara,

O scrisoare din partea dumată, Domnul fie lăudat!, cât îți mulțumesc că mi-ai scris. Nu trebuie să răspunzi la biletul acesta... Acum sper că vei ști să te bucuri de odihna de care ai nevoie. Ce frumos vom lucra mai târziu! Spune-ți în fiecare clipă cuvântul lui Brahms: „Langsam”⁴¹.

41. Încet (în germană, în original). (N. tr.)

Prietenul dumată, Pau Casals

Imediat ce se întoarce la Montredon, Clara, neliniștită, pune iar mâna pe un pian – fiindu-i recunoscătoare lui Marcel David, care va deveni prietenul ei și care îi va spune mai târziu: „Sunteți cea mai mare bucurie din viața mea profesională.“ Se liniștește imediat: de parcă n-ar fi încetat să studieze, de parcă această operație foarte gravă n-ar fi existat, claviatura cântă sub degetele ei „magice“ – și-acum vede iar normal.

Rapiditatea convalescenței e spectaculoasă: pentru a o sărbători, Lili Pastré hotărăște să organizeze un concert consacrat lui Mozart, care se va încheia cu un concert încredințat Clarei. Îl alege pe cel în re minor, nr. 20 (K. 466), pe care nu l-a cântat încă niciodată: îl pune la punct într-o lună, dar fără îndoială este unul din cele pe care le-a citit și le-a învățat pe dinafară la Berck, în pat, cu aproape treizeci de ani în urmă. Este, într-adevăr, un tur de forță, dacă ne gândim că până acum a stat în pat aproape două luni și că în ultimii trei ani nu a studiat decât foarte sporadic (cu întreruperi de mai multe luni!).

Pe 25 august, într-o minunată noapte de vară, la lumina lumânărilor care învăluie pupitrele orchestrei, în țârâitul greierilor, se va întâmpla o minune: toți cei care, actori sau spectatori, au participat la serata aceea păstrează o amintire greu de pus în cuvinte. Războiul face ravagii în lume, cele mai grave persecuții se declanșează, chiar în Franța niște razii monstruoase tocmai au arătat până unde pot merge fanatismul și ura. Și acolo, în oaza aceea izolată de lume, o femeie fără vârstă, cu capul înfășurat într-un turban ca să ascundă pansamentele și părul încă ras – ca acela al deportaților – va transmite o emoție care se revarsă din niște abisuri de nepătruns. Emoție la care se referă un articol de Antoine Golea, apărut pe 2 septembrie în *Le Mot d'ordre* sub titlul:

Mozart într-un parc fermecat.

Nu se poate folosi alt cuvânt. Sub luna plină a unei serii de august, am fost invitați să ascultăm un festival Mozart în grădina de la Montredon. Părea că la grilajul acestui parc se opriseră vuietele sinistre ale vremii. Ultimele strigăte ale unor copii despărțiți de mamele lor, urletele nefericiților cu suflete rănite și trupuri mutilate, vaietele celor mai noi și mai vechi martiri ai acestui război și ai altor războaie păreau să se fi contopit cu pacea, transparența, seninătatea acestei nopți. Într-un cerc magic de arbori și de statui luminate, la lumina stelelor care tremurau sub razele unei luni prezente, dar invizibile, în fața unui mare spațiu gol care-i

despărțea într-un fel pe cei impuri veniți din altă parte de minunea care avea să înflorească, această orchestră, care ar fi putut fi a unui arhiduce din secolul al XVIII-lea, acest podium pe care se afla un pian fantomatic și ușor, asemănător cu o spinetă. Și Raugel ridică bagheta, Raugel, care, în această seară, își amintește cu siguranță, și cu câtă intensitate, de Societatea sa de studii mozartiene din Paris, și spre sfere se înalță primele acorduri ale celui pe care doar greierii ce umplu această lumină inefabilă, această noapte, îndrăznesc să-l acompanieze, fără să-l tulbure, fără să se tulbure.

Mozart...

Abia a început acel adagio maestoso al primei serenade, părând că atinge abisurile. Tot restul acestei serenade și Concertul în mi bemol pentru corn și orchestră, cizelat în amănunt de domnul Courtinat, și Simfonia în si bemol au fost pentru noi doar muzică pură, oferită cu mult altruism.

Dar odată cu primele măsuri ale întregii orchestre din Concertul în re minor pentru pian, am fost purtați într-o altă lume, mai amplă, mai gravă, mai tragică. Iată acorduri care ne aduc aminte brusc de omenirea sfâșiată. Acorduri care, în afară de Beethoven, îl anunță pe Schubert, îl presimt pe Schumann. N-ați auzit oare acest lucru în primele note ale liniei melodice a pianului, răsărită deodată din tăcerile orchestrei? Dar oare cine e ființa care, în liniștea acestei nopți, în uitarea acestui cer, scoate la iveală dintr-odată perlele negre și transparente ale durerii sale?

Clara Haskil, de mult timp vă datorăm acest elogiu. De când, cu mai multe luni în urmă, interpretarea dumneavoastră plină de grație interioară, de o profunzime fragilă și sfâșietoare, ne-a emoționat, în umbra marelui Casals. De-atunci ați fost la un pas de noaptea adâncă la capătul căreia toți cei care vă îndrăgesc v-au așteptat, muți și neliniștiți. Ce forță v-a ajutat să treceți peste atacul unui rău îngrozitor și brutal? Dragostea celor care vă înconjurau, fără îndoială. Dar, de asemenea, și mai ales, cea care vă permite în această seară, la atât de puțin timp după vindecarea dumneavoastră minunată, să ne mărturișiți, împreună cu Mozart, care v-a fost frământarea și care vă e bucuria. Și mai e ceva în interpretarea dumneavoastră. Astă-seară, în atmosfera aceasta magică, îndrăzniți să faceți ceea ce, doar cu o clipă în urmă, ni s-ar fi părut imposibil, mai rău, un sacrilegiu. În această puritate, în această tăcere, sub aceste stele, îndrăzniți să dați glas vaierului adânc al lumii îndurerate. Concentrați în dumneavoastră sufletul muzicii pure și pe cel al profunde suferințe

omenești. În curând, ieșind din acest cerc fermecat, ne vom simți mai puțin dezorientați, mai puțin singuri. Ne veți fi ajutat să reluăm legătura încet, lin, dar în chip iremediabil, cu geamătul înăbușit al martirilor, undeva, în noapte.

Triumful pe care îl obține este dovada învierii sale. Dar nu este totuși sfârșitul încercărilor prin care trece. Cererile ei pentru a putea trece în Elveția tot nu au succes. Blanchet, care își face griji din această pricină, îi scrie:

Mi se spune că e greu să primești autorizație ca să vii aici din cauza cetățeniei duminice: se pare că România are intenția să efectueze „denaționalizări”⁴². Aș vrea să cred că nu e deloc vorba de așa ceva.

⁴². Pentru evrei. (N. a.)

Într-una din primele zile din septembrie, ieșind de la o sesiune de studiu la doamna Gebelin, Clara se întâlnește cu Armand Lévy: se așază pe terasa unui salon de ceai, în Place de Castellane. Sfârșitul după-amiezii e luminos, Clara e relaxată, încă sub impresia succesului de la Montredon, care i-a redat, până la urmă, încrederea. Deodată doi bărbați în civil țâșnesc dintr-o mașină, vin spre ei, le cer actele: la vederea cărților de identitate, însemnate cu ștampila acuzatoare „evreu“, sunt arestați, conduși la un camion unde se aflau deja vreo cincisprezece persoane, apoi duși la Evêché, sediul poliției. Este aproape ora șase seara: acolo așteaptă deja mai multe sute de persoane, și numărul lor crește odată cu trecerea orelor.

Clara este îngrozită și, cu toate că încearcă să o liniștească, însoțitorul ei nu este deloc mai puțin îngrijorat: acum se cunosc prea bine urmările posibile ale acestor arestări... Așteptarea, în această atmosferă de tensiune și de neliniște generală, e chinuitoare – și orele trec, în mod regulat sosesc alte mașini cu bărbați, femei, copii.

Un tânăr, care însoțește un bătrân cu multe decorații, discută cu un gardian, și obține să fie primit de un ofițer de poliție. Armand Lévy încearcă să facă același lucru – și stă de vorbă cu un comisar: explică cine este Clara, insistă asupra celebrității ei internaționale, și spune de-a valma totul despre operație, venirea doctorului David, convalescență, concertul de la Montredon... Mai ales imploră să fie anunțată imediat contesa Pastré. După ce discută o vreme și Armand Lévy pledează cu înflăcărare cauza Clarei, comisarul acceptă să ceară instrucțiuni.

Așteptarea reîncepe, e din ce în ce mai îngrijorătoare, dar polițistul s-a ținut de cuvânt: anunțată, contesa Pastré a intervenit imediat cu succes. La 12 și jumătate noaptea sunt eliberați amândoi și Armand Lévy o însoțește la Montredon, unde Clara ajunge epuizată.

Până la urmă, toți cei care au fost arestați în timpul acestei razii (ordonate sub presiunea germanilor de guvernul de la Vichy) vor fi eliberați după patruzeci și opt de ore, dar Clara va păstra obsesia acestei amintiri. Mai multe zile nu reușește să doarmă și cei apropiați ei își fac griji din pricina sănătății ei, care este încă fragilă.

Atunci Jana ia din nou situația în mâini: cu ajutorul unui certificat medical obținut de doctorul Hamburger (care, oficial, nu are dreptul să profeseze) de la unul din confrății săi „arieni“, îi trimite un SOS doamnei Demiéville, în Elveția. Aceasta, cu ajutorul tuturor celor care au făcut deja demersuri pentru Clara, se va strădui mult să obțină din partea autorităților federale, copleșite de cereri asemănătoare, o hotărâre pozitivă și rapidă.

E o adevărată cursă de viteză: circulă tot mai multe zvonuri în legătură cu o eventuală ocupație germană a așa-zisei zone libere, cu tot ceea ce implică acest lucru pentru cei care au găsit aici, pentru o vreme, un refugiu tot mai îndoielnic. Clara este obsedată de ceea ce a făcut-o să întrevadă scurta ei experiență de detenție: de altfel, cele două surori nu și-au făcut niciodată iluzii în privința sorții care le aștepta în cazul în care cădeau în mâinile germanilor.

Această nouă așteptare, în nesiguranță și spaimă, este imposibil de suportat. Apoi, în ultimele zile din octombrie, Clara primește, prin intermediul Legației elvețiene din Marsilia, viza de intrare în Elveția. E o nouă minune, datorată eforturilor unite ale doamnei Demiéville și ale nucleului de „prieteni credincioși“: domnul Gétaz, mai întâi, care a intervenit direct la Guvernul federal, la Berna, Blanchet, E.W. Rossier și Werner Reinhart, care au garantat pentru ea din punct de vedere moral și financiar.

Totuși, acum Clara ezită să plece: nu vrea să plece fără Jana, a cărei situație nu e mult mai bună, cu toate că are cetățenie franceză. Dar nu ar exista nici o șansă să obțină aceeași favoare pentru ea – care, de altfel, nici nu s-a gândit niciodată la așa ceva – și viza Clarei este valabilă doar pentru o anumită perioadă: plecarea ei este organizată pentru 6 noiembrie. Clara va ezita totuși până în ultima clipă, cu toate insistențele prietenilor ei și, mai ales, ale Janei. Chiar în dimineața zilei de 6, Clara îi cere Janei să obțină de

la Hamburger un nou certificat medical care i-ar permite să prelungească validitatea vizei sale cu câteva zile. Călcându-și pe inimă, Jana face acest demers, dar, spre marea ei ușurare, Hamburger refuză categoric: nu trebuie să-și întârzie plecarea, nici măcar cu o zi.

Clara cedează în sfârșit și ia trenul la ora 23.50, în aceeași seară, spre Geneva: lasă în urmă, pe peronul gării Saint-Charles, vreo douăzeci de prieteni, emoționați și triști, care veniseră să-i spună la revedere, fiecare gândindu-se în taină că ar putea fi un adio...

În seara zilei următoare, după o călătorie interminabilă de mai mult de douăzeci de ore, Clara ajunge în micuța Gare des Eaux-Vives, la Geneva. Vameșul elvețian care-i verifică pașaportul îi spune: „Așadar, domnișoară Haskil, dumneavoastră sunteți cea care ne cântați atât de frumos?”

Imediat după ce ajunge își sună prietenii din Geneva, din Lausanne, din Vevey – și își petrece prima noapte de libertate la hotel: dar acolo, în loc să-și lase actele la recepție, așa cum i se cere, pentru controlul pe care-l face poliția zilnic, preferă să aștepte pe hol, în ciuda oboselii îngrozitoare, trecerea târzie a polițiștilor, ca să le prezinte ea însăși, fără să le lase din mână o clipă. S-a chinuit prea mult ca să le obțină...

În sfârșit, poate să se culce, să doarmă, să uite neliniștea: e iar exilată, fără nici un ban, dar liberă – salvată pentru a doua oară în câteva luni.

Și pentru a doua oară datorează acest lucru, cel puțin în parte, Janei și autorității doctorului Hamburger. Când refuză să intervină ca să-i permită să-și întârzie plecarea, acesta nu știe totuși vestea încă secretă: pe 1 noiembrie un tren blindat german a trecut linia de demarcație la Moulins, îndreptându-se spre Vichy. Un alt tren blindat trece la Langon. Direcția generală SNCF a dat ordin ca oamenii să nu se supună decât în fața forței, dar guvernul de la Vichy dă de înțeles că „nu se opune”. Consecința imediată: încă două trenuri germane pleacă atunci din Dijon spre Marsilia – este începutul pătrunderii, încă secrete, a ocupanților în zona liberă.

Nici nu s-a terminat prima noapte petrecută de Clara în Elveția și, în zorii zilei de 8 noiembrie, aliații debarcă în Africa de Nord. În acea zi, ea sosește la Vevey, unde prietenii ei, familia Gétaz, o primesc cu căldură: regăsește emoționată frumoasa lor locuință din Vaud, luxoasă, cu acoperișul ei stil mansardă acoperit de țigle vechi în formă de scut, dând spre o grădină bogată – înconjurată de ziduri, adăpostind un cedru albastru maiestuos, care umbrește un bazin minuscul unde o mică fântână arteziană stropește fără

încetare câțiva nuferi – și departe, spre la Grand-Place de Vevey, lacul Léman și Alpii Savoiei, Franța pierdută...

Patru zile mai târziu, pe 12, germanii ocupă oficial Marsilia: de patruzeci și opt de ore toate legăturile cu Elveția sunt întrerupte. 1942 avea să fie pentru Clara anul miracolelor.

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Photographé inconnu

TRECEREA ZONEI OCUPATE, MARSILIA, 30 MARTIE 1941

Fonds Cara Haskil, BCU Lausanne. Fotografia necunoscut

CLARA HASKIL ÎMPREUNĂ CU WILHELM BACKHAUS
ȘI DINU LIPATTI, ÎN LA TOUR-DE-PEILZ, ELVEȚIA, ÎN 1945

Spre înălțimi 1942–1949

Prietenilor Clarei Haskil

Vevey, rue de Lausanne nr. 1

Domnule...,

Avem deosebita plăcere de a vă anunța că, datorită sprijinului prețios al autorităților federale și cantonale, Clara Haskil a reușit să obțină un permis de sejur în Elveția și a ajuns aici sâmbătă, 7 noiembrie. Se află acum la Vevey și, deși se resimte încă după operația foarte gravă pe care a suferit-o, starea sănătății sale este satisfăcătoare.

Suntem foarte ușurați știind-o pe Clara ferită de grijile și de pericolele la care era expusă până acum, dar de-aici înainte trebuie să încercăm să-i asigurăm mijloacele de existență în timpul sejurului său în Elveția, a cărui durată nu putem s-o anticipăm.

Facem, prin urmare, un apel către toți prietenii ei, rugându-i s-o ajute, fiecare în măsura posibilităților, și să ne anunțe pentru ce sumă putem conta pe colaborarea lor generoasă pentru o primă perioadă de șase luni, adică până la sfârșitul lunii aprilie 1943. Contribuția lor va putea fi trimisă fie o singură dată, fie lunar, prin cec sau mandat poștal adresat domnului Sam Gétaz, rue de Lausanne nr. 1, Vevey.

Deocamdată Clara Haskil nu poate să exercite nici o activitate lucrativă în Elveția și să accepte angajamente. Le este nespus de recunoscătoare prietenilor săi pentru ceea ce fac pentru ea și ține enorm să-și exprime recunoștința punându-le la dispoziție talentul său, prin mici recitaluri particulare la domiciliu sau eventual ședințe de acompaniament (solisti sau muzică de cameră). Trebuie totuși ca la început să se odihnească bine și să evite oboseala. O cunoașteți destul de bine pentru a ști că, imediat ce va fi în putere, nu va ezita să se dăruie celorlalți, de aceea vă rugăm să ne spuneți de pe acum care sunt dorințele dumneavoastră, care vor fi îndeplinite de îndată ce împrejurările vor permite acest lucru.

Vă mulțumim anticipat din tot sufletul pentru bunăvoința cu care, desigur, veți primi acest apel, domnule..., și vă rugăm să primiți expresia

distinselor noastre sentimente.

*Andrée Denham
Madeleine Gonser
Sam Gétaz
Henri Détraz
E.W. Rossier*

Această scrisoare, trimisă imediat după sosirea Clarei, ne sugerează extraordinarul lanț de solidaritate care se organizează pentru a o ajuta: se strâng donații în toată Elveția și unii vor merge chiar din casă-n casă pentru a vinde bilete la concerte organizate în beneficiul ei.

În locuința familiei Gétaz, unde este înconjurată de afecțiune, își revine din oboseală și emoții; dar contractează un erizipel și, temându-se să nu le contamineze pe gazde, insistă să fie internată la Hôpital de la Providence, la Vevey.

Și acolo se va însănătoși repede, dar, după ce euforia sosirii se estompează, trebuie să recunoaștem că viitorul rămâne sumbru: tot nu are dreptul de a exercita nici o activitate, nu poate să plece din cantonul Vaud fără autorizația autorităților federale, nu poate nici măcar să studieze la pian în mod regulat, cu toată ospitalitatea familiei Gétaz, de care nu vrea să abuzeze. Așa că, atunci când e prea tristă, prea descurajată, merge singură, ore întregi, prin satele din Vaud.

O vreme locuiește într-o cămăruță, deasupra unei patiserii de pe rue d'Italie, a cărei proprietară îi pune la dispoziție un pian, apoi la Pension Poschung, pe rue du Simplon (unde va spune că a fost foarte nefericită), în cele din urmă se stabilește la Hotel Touring, o clădire foarte modestă, aproape de gară. Va trăi mai mulți ani astfel, mutându-se din camere închiriate în camere de hotel, cu două valize pe care nu le desface niciodată complet: partiturile sale, pe care le va reconstitui încetul cu încetul (totul a rămas la Paris, în niște cufere), vor găsi adăpost la Lausanne la Hélène Stricker, întotdeauna credincioasă și devotată.

Aceste prime luni de exil sunt chinuitoare din cauza lipsei de activitate care-i este impusă: are prea mult timp ca să se gândească la ea însăși. Bilanțul ultimilor douăzeci de ani este descurajant: va împlini 48 de ani, e conștientă de calitățile ei extraordinare, unii îi recunosc geniul, dar nu a reușit să-și facă o carieră. Dacă trecem în revistă activitățile sale, în fond foarte limitate, și cronicile de care s-au bucurat, ne surprind frecvența succesorilor sale, entuziasmul pe care l-a stârnit peste tot: toate sunt la un

nivel superior, fără cusur. Totuși, acest lucru rămâne necunoscut și niciodată nu are urmări: snobismul nu a pus încă stăpânire pe ea și marele public cu spirit de turmă nu a descoperit-o. Parisul, orașul pe care și-a dorit atât de mult să-l seducă, nu a știut să-i recunoască meritele la timp și fără îndoială, paradoxal, norocul ei a fost că a trebuit să plece de-acolo. De îndată ce va putea să regăsească publicul elvețian, care i-a rămas credincios, va cunoaște iar succesul, la început timid, apoi deodată răsunător, formidabil, care, de atunci nu va înceta să crească, să depășească frontierele, să se impună ca o evidență în fața lumii întregi – surdă până atunci!

Această revenire spectaculoasă, extraordinară – prin care în câțiva ani refugiată în vârstă de 50 de ani, care depindea de generozitatea prietenilor ei, va deveni o vedetă internațională, incapabilă să accepte toate angajamentele care-i sunt propuse pentru onorarii din ce în ce mai mari, și care cântă cu casa închisă – o datorează în primul rând, desigur, ei înseși, adică geniului său muzical și energiei sale. Dar și unui tânăr elvețian, care în 1942, când ajunge ea în Elveția, abia a împlinit 24 de ani, Michel Rossier (prieten, dar fără nici o legătură de rudenie cu E.W. Rossier). E pasionat de muzică și cântă la vioară, chiar face parte dintr-o orchestră de amatori (pe care o dirijează prietenul său Pierre Colombo), dar nimic nu-l predispune pentru rolul determinant pe care îl va avea în viața Clarei. El doar a auzit-o și a admirat-o, în timpul concertelor pe care le-a ținut la Vevey înainte de război; de altfel, nu o va întâlni decât din când în când, fiind foarte impresionat de reputația ei, în primul an pe care Clara, refugiată, îl petrece în Elveția. Dar se va împrieteni cu ea foarte repede și, prin forța împrejurărilor, va deveni pentru ea cea „călăuză” indispensabilă care i-a lipsit până atunci: fără să-și dea seama bine pe moment, el îi va „face” cariera, cu multă intuiție, inteligență, luciditate, realism, autoritate.

Dar acum, la sfârșitul anului 1942, Clara ar fi tare uimită dacă i-am prevesti ce urmează să se întâmple; în ciuda absenței oricărei perspective, cel puțin în perioada imediat următoare, nu rămâne complet fără ocupație. Încă de la sfârșitul lunii decembrie, familia Gétaz organizează o reuniune particulară în vasta sală de muzică de la primul etaj al locuinței lor: aproximativ o sută de invitați, printre care Igor Markevici, Hugues Cuénod, Nikita Magaloff și mulți alții, care regăsesc cu încântare calitățile incomparabile, inexplicabile, inexprimabile ce fac atât de specială interpretarea ei. Magaloff spune:

Cred că n-am întâlnit niciodată la nici unul din cei mai iluștri colegi ai mei această ușurință incredibilă și tulburătoare, această dezinvoltură pianistică ce se manifestă întotdeauna printr-o izbucnire spontană, naturală, instinctivă a muzicii. Ceea ce alții obțin prin studiu, căutare, reflecție părea să-i vină chiar din Cer, fără probleme. Indiscutabil, era atinsă de o „grație muzicală“, pe care o simțea, cred, orice ascultător, chiar puțin avizat, și care conferea interpretării ei un caracter cu totul deosebit.

Tot în această sală a familiei Gétaz, unde va concerta de nenumărate ori în anii ce vor urma, va cânta, de asemenea, în decembrie anul următor, ansamblul Ars Rediviva al lui Claude Crussard, față de care Clara are o foarte mare admirație și a cărui violonistă, Dominique Blot, îi va deveni o bună prietenă – pentru puțină vreme, din păcate!

Între timp, pentru a putea studia cu mai multă sârguință, Clara se instalează câteva săptămâni la Lausanne. Îi scrie Janei, la Marsilia, pe 9 ianuarie 1943:

De la Anul Nou studiez în fiecare zi 2-3 ore la Fœtisch, într-un studio încălzit, chiar vizavi de unde locuiesc.

Pregătește programul unui recital pe care îl va da la sfârșitul lunii ianuarie, la Château de Glérolles, între Lausanne și Vevey: tot datorită intervențiilor prietenilor ei pe lângă autorități, va putea din acel moment să obțină, fără prea multe dificultăți, autorizații pentru a cânta în public. În această privință, trebuie subliniat rolul șefului Poliției federale a străinilor, la Berna, domnul Baechtold, care a făcut deja multe eforturi ca să fie primită în Elveția: îi va arăta întotdeauna cea mai mare înțelegere și, de fiecare dată, o simpatie și o bunăvoință care se vor exprima printr-un ajutor practic de o eficacitate rară.

Dar, în vreme ce Clara este la Lausanne, la Marsilia situația devine tragică. Prin intermediul unuia dintre prietenii ei din orchestră, care are legături cu Rezistența, Jana este informată că trei mii de polițiști urmează să ajungă la Marsilia pentru a face o vastă „epurare“; la rândul său, Armand Lévy este prevenit pe 23 ianuarie 1943 că o primă razie va avea loc noaptea următoare. Fiecare își găsește un refugiu pentru noapte, iar cel al lui Armand Lévy este „vizitat“: arestat de jandarmii francezi, transferat la închisoarea Baumettes, care era deja plină până la refuz, douăzeci și patru de ore mai târziu le este predat germanilor împreună cu tovarășii săi de

suferință. Dis-de-dimineată, în Gare d'Arenc sunt înghesuiți aproximativ zece mii de evrei, bărbați, femei, copii, care așteaptă momentul să fie suiți cu lovituri de baionete în șale în grupuri de câte șaizeci, în vagoane pentru animale a căror podea a fost acoperită cu ciment și care vor fi sigilate.

Trenul se urnește, înaintează încet, se oprește, pornește iar, se oprește din nou, se lasă noaptea, e foarte frig, în curând se așterne un miros greu. La Pont-Saint-Esprit, li se dă puțină pâine: profitând de un moment de neatenție, doi bărbați încearcă să fugă. Gardienii asmut câinii polițiști, care-i omoară sfâșiindu-i, sub privirea atentă a soldaților germani, vizibil satisfăcuți pentru că pot să le dea o asemenea lecție prizonierilor și să le taie cheful de recidivă.

Dar noaptea, când trenul s-a pus iar în mișcare, Armand Lévy și tovarășii săi reușesc să desigileze ușa vagonului: fără să aștepte o încetinire propice, dar aleatorie, un tânăr sare – și cade sub roțile vagonului, care-l zdrobesc. În ciuda acestor precedente, Armand Lévy hotărăște, la rândul său, să încerce tot posibilul și, profitând de o oarecare încetinire la trecerea prin sate, sare și el: se rănește grav, dar unul din tovarășii săi, care a sărit chiar după el, îl ajută să meargă. În cele din urmă, în zorii zilei, ajung, epuizați și înspăimântați, la Rompont-sur-Ardèche, în casa unor țărani care-i primesc fără entuziasm, dar îi lasă să-și recapete forțele înainte de a porni iar la drum. Armand Lévy va găsi un adăpost ca să-și îngrijească rănila și va reuși să se ascundă până la Eliberare.

La fel ca Jana, care a scăpat de această primă razie: pe 25 ianuarie, împreună cu o prietenă, pleacă din Marsilia cu trenul către Agen și de acolo ajunge fără probleme în micul sat Saint-Sixte, în Lot-et-Garonne, unde se va ascunde acasă la o țarancă de ispravă, fără mari probleme, până în 1944, la plecarea germanilor. Ultimele zile ale ocupației sunt însă dramatice: precedate de reputația lor (Tulle, Oradour...), trupele în retragere răspândesc teroare. Jana trebuie să fugă imediat peste câmpuri, refugiindu-se într-o pădure până când se liniștește totul.

Se știe că trenul lui Armand Lévy a ajuns întâi la Compiègne; apoi a plecat spre Germania și spre lagăre. Apoi, nu se mai știe...

Clara va afla aceste detalii abia după război, dar știe prea bine tot ce-i amenință în mod constant pe sora ei, pe prietenii ei. Pe de altă parte, vreme de opt luni nu va avea nici o veste de la București și este foarte îngrijorată pentru Lili. Încearcă să nu se gândească prea mult: sensibilitatea ei extremă o face vulnerabilă în asemenea măsură, încât refuză practic să vorbească, și

în scrisori, despre acest război monstruos de care în prezent e apărată în chip miraculos. Studiază la pian, pe cât îi permit împrejurările, cu o energie îndârjită.

Pe 27 martie, după ce, datorită lui E.W. Rossier, susține un recital la Vevey – unde s-a instalat din nou –, la Association d'Arts et Lettres, îi scrie lui Hélène Stricker despre „grijile pe care și le face din cauza dragului și bunului nostru prieten Blanchet” – care moare câteva ore mai târziu. Dispare o prietenie de treizeci de ani, de o statornicie care nu s-a dezmințit niciodată, și Clara nu poate să uite rolul lui Blanchet în „evadarea” ei din Franța: stupoarea cu care primește vestea arată profunzimea sentimentelor sale față de cei pe care-i alege, chiar dacă nu știe întotdeauna s-o exprime – nu așa se întâmplă însă în cazul lui Blanchet. Totuși, pe 2 aprilie îi scrie lui Hélène Stricker, care încearcă s-o consoleze:

Dragă Hélène,

Gândurile dumitale mă mișcă și îți sunt recunoscătoare.

Poți înțelege durerea mea, care este imensă, și la care se adaugă senzația că o ființă dragă a murit fără ca eu să-i arăt cel mai mic semn de afecțiune... Un asemenea gând e mai rău decât moartea și mă va obseda toată viața.

Poate că acum înțeleg și mai bine ce prieten pierd, golul pe care-l lasă pentru toți cei ce l-au cunoscut și l-au iubit. Fără îndoială, aveam pentru Blanchet o afecțiune, o admirație nemărginite – oare chiar a simțit acest lucru?

De la moartea unchiului meu, care m-a crescut și care era ca un tată pentru mine, n-am mai simțit niciodată în asemenea măsură ce înseamnă dispariția unui prieten așa cum era Blanchet pentru mine.

Desigur, faci foarte bine că lucrezi, ar trebui să-ți urmez exemplul din datorie, dar un eventual concert ar fi un chin uriaș pentru mine. Voi reuși oare să-i conving pe cei care l-au solicitat să-l amâne pentru altă dată?

De fapt, o vreme este atât de răvășită, încât nu poate să se așeze la pian; totuși, până la urmă își reia studiul, regăsindu-și astfel încetul cu încetul echilibrul.

În mai dă un recital la Berna, într-un salon, apoi un altul la Universitatea din Lausanne, iar pe 30 iunie participă, în pofida împrejurărilor, la un omagiu în cinstea lui Blanchet organizat de Radio-Berne. E mai neliniștită, mai nemulțumită de sine ca oricând – ar vrea ca acolo să atingă

perfectiunea, ca să nu aibă sentimentul că-și trădează prietenul. Pe 19 iunie, îi scrie lui Hélène:

Vino să asculți lucrările lui Blanchet, care tot nu îmi ies. Mă tem de o catastrofă. Ce trebuie să fac?

La sfârșitul lui iulie se duce la Berg, unde doamna Langenhan a înființat o școală de pian, și stă acolo toată luna august: dar e foarte cald „și asta nu mă îndeamnă să lucrez. Sunt de o lenevie de care mi-e rușine“.

Acolo primește vești de la Lipatti, care o anunță că pleacă din București cu Madeleine pentru un turneu de concerte în Danemarca, în Suedia și în Finlanda, locul de sosire trebuind să fie, în măsura posibilităților, Elveția. O bucură, desigur, această perspectivă, dar tonul răspunsului său e puțin surprinzător – nu mai are căldura aceea de pe vremuri:

Dragul meu Dinu,

Scrisorile dumitale atât de interesante mi-au făcut o foarte mare plăcere și îți mulțumesc nesfârșit de mult de a-mi fi dat toate aceste amănunte despre dumneata, despre cariera dumitale artistică. Știi cât mă interesează toate acestea și câtă plăcere îmi produc succesele dumitale. Ele nu mă miră, de altfel. Totdeauna am fost de părerea că vei face o mare carieră foarte repede. Era, de altfel, lucru ușor de prevăzut, cu talentul și personalitatea dumitale.

Dacă, așa cum sper, în turneul dumitale ajungi și aici, este inutil să-ți spun cât voi fi de fericită de a te vedea. Nu uit desigur frumoasele clipe petrecute împreună, lungile noastre conversații la telefon și proiectele pe care le alcătuiam și care trebuiau inevitabil să se năruie. Toate acestea sunt ale trecutului... Cât despre viitor, eu nu mai fac proiecte. Ansermet te cunoaște acum și te apreciază: în momentul de față este absent, de asemenea și Kantor. Voi trimite acestuia din urmă, poate, scrisoarea dumitale, căci atunci când se va întoarce eu voi fi la Vevey, adică departe de Zürich. Doresc din tot sufletul să poți veni aici și nu vreau încă să mă bucur, de teamă de a nu avea o prea mare decepție.

Mii de complimente familiei dumitale și pentru dumneata, dragă Dinu, gândurile mele cele mai afectuoase.

Clara

Într-adevăr, Dinu și Madeleine vor sosi în Elveția la începutul iernii 1943 și se vor instala la Geneva. Reîntâlnirea lor este la început tensionată: Clara se teme de Madeleine și de judecata ei – poate că-i și poartă puțin

pică, inconștient... Dar foarte repede barierele cad: de patru ani încoace Dinu i-a vorbit atât de mult despre Clara lui Madeleine, încât aceasta știe cum să-i câștige încrederea. Are mai ales inteligența de a înțelege profunzimea excepțională a legăturii dintre Dinu și Clara, fără să se simtă pusă în umbră, și chiar ea se retrage adesea pentru a le lăsa singure împreună pe aceste două ființe „zămislite din lumină“ (după expresia ei), care pot, dintr-o clipă în alta, să se transforme în niște puști poznași. Dar evident, în jurul unui pian se regăsesc cu adevărat, și de îndată ce unul sau celălalt atinge clapele are loc o transformare totală, vizibilă: chiar chipul lor capătă o expresie diferită, gravă – „ca un preot care, după ce a glumit cu enoriașii săi, merge la altar pentru a rosti slujba“. Pentru Madeleine Lipatti, Clara și Dinu erau un fel de sfinți, devotați în întregime idealului lor, care era muzica. Dar, adaugă ea, nici ființele cu totul excepționale nu se scaldă fără încetare în sublim, și așa se explică acele defulări necesare, ușor copilăroase uneori, care compensau hipersensibilitatea lor – pe care Clara numai cu Dinu le lăsa să se manifeste cu adevărat.

Dacă, pentru Clara, Dinu era perfecțiunea, el era impresionat de „prezența ei radioasă“, și amândoi, deși la fel de modești, știau că sunt niște oameni speciali. În ceea ce privește admirația reciprocă pe care o aveau față de interpretările lor, aceasta îi făcea uneori să schimbe în ultimul moment o lucrare din program când aflau că va asista celălalt la concert, în asemenea măsură considerau că anumite pagini nu puteau să fie interpretate mai bine decât de celălalt!

S-au văzut de multe ori, după sfârșitul anului 1943, chiar dacă nu locuiau în același oraș: adesea posomorâtă sau tristă când ajunge la ei, la Geneva, Clara se destinde repede, devine veselă. De asemenea, Madeleine și Dinu o „scutură“ uneori când are una din zilele ei proaste, și rar se întâmplă să nu reușească s-o înveselească. În orice caz, totul se rezolvă după câteva ore de pian, la care se așază unul după altul – sau împreună – pentru a-și cânta tot felul de lucrări. Dinu „gândește“ mai mult, în vreme ce Clara își lasă mai ales instinctul să vorbească, dar concepția lor fundamentală asupra muzicii, respectul lor intransigent pentru ceea ce este scris sunt aceleași. Și Clara observă cu bucurie că, maturizându-se, înțelegerea lor este în continuare profundă, poate din ce în ce mai profundă.

Ea, care în perioada aceea practic nu are angajamente pentru ea însăși, va face tot ce poate pentru a-l ajuta pe Lipatti să le obțină și să devină cunoscut. Magaloff notează:

Pentru prietenii ei revărsa comori de amabilitate și de energie și mi-aduc aminte de adevărata campanie pe care a întreprins-o pentru a-l „lansa” pe Dinu Lipatti când a ajuns el în Elveția, în 1943. Îndemnată de prietenie și de admirația imensă pe care o avea față de el, Clara – care, instinctiv, dădea înapoi când era vorba de demersuri necesare pentru cariera ei – nu a ezitat să facă acest lucru pentru el, cu o căldură și o hotărâre care i-au deschis multe uși.

Astfel, la începutul anului 1944, când a fost angajată de Luc Balmer, șeful Orchestrei din Berna, Clara pledează ca acesta să-l angajeze pe Lipatti: ba chiar propune să-l lase pe Lipatti să cânte în locul ei. Luc Balmer a refuzat, dar acest gest este cât se poate de caracteristic pentru generozitatea ei și pentru felul în care înțelegea prietenia.

De altfel, Lipatti va deveni foarte repede cunoscut. Legația României – trebuie menționat că aceasta nu făcuse niciodată nimic pentru Clara, fără îndoială din rațiuni rasiste – i-a organizat un recital la Geneva, care i-a permis să-și dezvăluie admirabilul talent în fața unei asistențe alese. Din acel moment, situația lui s-a schimbat repede în bine, spre marea bucurie a Clarei; și, încă din 1944 (la 27 de ani), este numit profesor la Conservatorul din Geneva. Când Dinu, lansat într-o carieră strălucită, va încerca la rândul său s-o ajute pe Clara, i se va răspunde adesea: „Da... E o pianistă bună, dar...”

Clara nu a fost deloc amărâtă din cauza acestei reușite fulgerătoare, care contrasta în chip dureros cu propria ei experiență. Dimpotrivă: o considera meritată în asemenea măsură, încât ar fi fost revoltată dacă lucrurile ar fi stat altfel. Ne putem totuși întreba de ce, în ciuda notorietății pe care o avea în Elveția, ea nu s-a bucurat deloc de aceleași facilități. Să fi fost oare vorba de o urmă nemărturisită de antisemitism?

În ceea ce privește învățământul, fără îndoială ar fi refuzat orice propunere care i s-ar fi făcut. Simțea că este incapabilă să transmită ceva din geniul ei pianistic și așa se explică faptul că, și în cele mai grele momente din viață, nu a hotărât niciodată să dea lecții, nici măcar pentru a putea să câștige ceva bani: conștiința ei scrupuloasă i-ar fi dat impresia că le fura banii celor care veneau să învețe cu ea. Spre deosebire de sora ei Lili – a cărei modestie, caracteristică familiei, i-a interzis să spună că a fost, la București, un excelent profesor –, Clara nu avea deloc vocație pedagogică: în cazul ei, totul era înnăscut, prea natural ca să poată să explice nu numai cum trebuia făcut un lucru sau altul, dar și cum îl făcea. La sfârșitul vieții, îi

spunea unei prietene: „Cum vrei să înveți să atingi clapele pianului? Asta se știe, pur și simplu!...” Și când veneau la ea artiști tineri pentru a-i cere sfatul, îi primea intimidată, cu prietenie și indulgență – pentru că iubea cu pasiune tineretul –, dar era incapabilă să le dea cel mai mic sfat practic. În cel mai bun caz, dar asta se întâmpla rar, pentru că însemna să renunțe la modestia ei, se așeza la pian și spunea: „Eu fac așa...” Totuși, sunt mulți, mai ales Nikita Magaloff, care consideră că simplul fapt de a putea s-o privești cântând era o lecție în sine. Digitațiile, încă din perioada îndepărtată a Conservatorului, îi veneau în mod natural, în timp ce cânta, și ar fi fost incapabilă să le explice: trebuia să le găsească pe clape, nu erau constante și adesea erau o adevărată provocare, imposibil de realizat de alte mâini în afară de ale ei.

Pe planul interpretării se întâmpla la fel: toți cei care au văzut-o studiind, abordând o lucrare pe care n-o cunoștea, spun că, încă de la prima descifrare, cu excepția câtorva detalii, totul era perfect, atât din punct de vedere tehnic, cât și din punctul de vedere al concepției. De parcă ar fi fost vorba de prelungirea naturală a unei funcții vitale, de respirație: se poate spune că recrea lucrarea citind-o. Era de la început o execuție definitivă – ceea ce nu excludea deloc nuanțele imperceptibile care îl deosebesc pe artistul veritabil de robotul virtuos.

Așa s-a întâmplat mai ales în cazul acestei lucrări monumentale și complexe care este *Sonata postumă* de Schubert, ea fiind prima care a scos-o din umbră și a îndrăznit s-o cânte în public, după zeci de ani de uitare totală. Încă de la prima citire, a realizat interpretarea pe care ne-o restituie, imperfect, de altfel, discul; dar în cadrul constant al concepției sale originale, ea introducea o fantezie foarte bogată – i se întâmpla să modifice sau să inventeze nuanțe în timpul unei execuții în public, sub inspirația de moment.

De altfel, este instructiv și uluitor să te uiți la partiturile pe care le-a studiat: indiferent de lucrare, practic nu există nici o adnotare, de nici un fel. De exemplu, în caietul de *Sonate pentru vioară și pian* de Beethoven (pe care le-a înregistrat integral cu Arthur Grumiaux) găsim vreo cincisprezece adnotări pe cele douăzeci și una de pagini ale *Sonatei nr. 1*, vreo zece pentru *Sonata nr. 2* (singura indicație pentru digitație din toată culegerea, pe al treilea rând de pe prima pagină), doar două pentru *Sonata nr. 4* (printre care „Nu adormi!”), una singură pentru *Sonata nr. 7*, la o intrare a viorii: „să fac semn cu mâna”. Asta-i tot. Și încă e vorba de o

partitură de muzică de cameră, partiturile ei doar pentru pian și chiar cele ale concertelor ei neavând, practic, însemnări.

Ceea ce este în același timp extraordinar și, la urma urmei, explicabil: imediat ce citea o lucrare, Clara o știa pe dinafară. Din acel moment o studia din memorie, practic fără să se uite niciodată pe partitură (nu aducea niciodată partituri pentru repetițiile dinaintea concertelor, chiar cu orchestră). Cel mai adesea studia cu ochii închiși, „mezza-voce“. Evident, această memorie aproape instantanee făcea inutile adnotările cu care sunt presărate în general partiturile instrumentiștilor. Fără-ndoială, era vorba în realitate de ceva mai mult decât memorie, de o predispoziție excepțională a creierului său, care-i permitea să reproducă o lucrare ca și când ar fi conceput-o ea însăși. Două anecdote sunt revelatoare pentru această fabuloasă facultate de analiză și de asimilare.

În timpul celui de-al Doilea Război, îl întâlnește pe pianistul Vlado Perlemuter, care îi cântă *Feux follets* de Liszt. Peste puțin timp, la niște prieteni unde studiază, cântă această operă foarte stufoasă și dificilă din punct de vedere pianistic: i se cere să arate partitura – și răspunde foarte liniștită că nu a avut-o niciodată...

Peste ani, în Anglia, face cunoștință cu un tânăr pianist compozitor de origine germană, Peter Feuchtwanger. Acesta este pe cale să termine o lucrare, compoziție proprie, când Clara vine într-o zi la el acasă: ca să nu-l deranjeze, înainte de a suna, așteaptă în spatele ușii să termine de cântat. Ascultă astfel executarea acestei pagini, a cărei concepție era foarte modernă. Doi ani mai târziu, se reîntâlnesc și Clara îl întreabă pe autor cum stă cu compoziția. El o întreabă: „Care?“ Atunci ea se așază pur și simplu la pian și, în fața tânărului compozitor uluit, cântă fără nici un fel de greșală primele două pagini din această muzică complicată, cu ritmuri ieșite din comun, atât de diferită de universul muzical în care se mișcă ea de obicei, pe care o ascultase printr-o ușă cu doi ani înainte...

Dar această facultate prodigioasă i se părea atât de naturală, încât nu se mândrea deloc cu ea: probabil că mulți din cei care au cunoscut-o nu au fost niciodată conștienți de acest aspect uluitor al geniului său muzical.

Ceea ce n-o împiedică să-i scrie lui Hélène Stricker, la sfârșitul anului 1943:

Dacă aș fi studiat ca alții, din tinerețe, aș fi putut face multe. Poate că nu mi-a lipsit talentul, dar cum spune proverbul: „Kein Meister fällt vom

Himmel! ⁴³ *E trist, iar descurajarea de a nu fi reușit ceea ce aș fi putut e justificată, însă asta nu schimbă nimic.*

43. „Măiestria nu cade din cer“ (în germană, în original). (N. tr.)

Și câteva zile mai târziu:

Am descoperit că nu pot să cânt Bach, așa că nu mai îndrăznesc să-l includ în programele mele. Dacă Blanchet ar fi aici, ar putea să-mi explice multe lucruri.

Pentru că nu poate să dea concerte, merge să le asculte pe ale altora:

Am fost la Lausanne pentru concertul lui Kletzki și n-am dormit aproape toată noaptea. Am renunțat, în schimb, la concertul lui Fischer. Ieri-seară l-am ascultat iar pe Kletzki, care m-a tulburat din nou. În stagiunea viitoare, două nume vor fi peste tot și vor atrage mulțimile care îi vor aclama, Kletzki și Lipatti. Cu mai puțină strălucire, poate, al treilea artist în persoana unei tinere violoniste, Aida Stucki, care aseară (la radio) mi s-a părut că are mare clasă și, împreună cu Kletzki, m-a făcut... să plâng în hohote! Oare mă întorc în copilărie?

Situația ei este în continuare precară, dar prietenii ei nu o părăsesc, nici chiar cei de departe: de la Paris familia Desmarais reușește să-i trimită o sumă de bani care va fi bine-venită. În plus, Werner Reinhart, care o ajută și din punct de vedere financiar, o primește la Winterthur pentru sejururi prelungite. Pe 4 ianuarie 1944 el îi scrie:

Sunt fericit că ai acceptat invitația mea de a veni să stai două luni la Winterthur. Va fi pregătită pentru dumneata o cameră destul de mare ca să poți studia, și care va putea fi încălzită peste temperatura medie, aceasta nedepășind în general 15°. În ceea ce privește pianul, îl vei alege când ajungi.

În timpul unuia din aceste sejururi, în 1944, Werner Reinhart o va pune pe Clara în legătură cu un impresar din Zürich, domnul Schulthess, care ulterior se va ocupa mult de ea, secondat, începând din 1948, de Georges Payot, care îi va arăta un devotament fără pereche.

În sfârșit, de la Londra, prințesa de Polignac îi trimite scrisori călduroase și de încurajare: din nefericire, va muri câteva luni mai târziu, într-un exil strălucitor, dar lipsită de tot ce-i transforma viața de la Paris într-un fel de operă de artă.

Dar mai mult decât de încurajări, chiar mai mult decât de ajutor material, Clara ar avea nevoie să poată să cânte din nou în public. Or Pierre Colombo, pe care l-a întâlnit la familia Gétaz imediat după sosirea în Elveția, a devenit un adevărat prieten, aproape un confident: el și soția lui o primesc aproape în fiecare zi când este la Vevey, și Pierre Colombo nu va pierde niciodată ocazia de a spune tot ce i-a dăruit Clara pe plan muzical, mai ales în privința cunoașterii lui Mozart. Ca și soția lui, este impresionat de personalitatea ei, dificilă uneori, dar plină de farmec și stimulatoare, și îi admiră interpretarea. Încetul cu încetul, se conturează ideea de a organiza la Vevey un concert cu orchestra sa de amatori având-o pe Clara ca solistă: cu sfială, Colombo îi spune Clarei, care acceptă bucuroasă. Data este fixată pentru 22 februarie 1944: va fi prima oară când va cânta iar cu orchestră după concertul de la Montredon, din urmă cu optsprezece luni. Onorariul ei: rochia de concert!

Acest concert, care ar fi putut să fie doar agreabil și care se pare că la început nu a stârnit entuziasmul organizatorilor, va avea o importanță hotărâtoare pentru Clara: pe de o parte, în timpul numeroaselor repetiții pentru *Concertul nr. 3* de Beethoven face de-adevărat cunoștință cu Michel Rossier și începe prietenia de care avea să depindă în mare măsură cariera târzie, dar fulgerătoare a Clarei. Pe de altă parte, pentru că succesul acestui concert a depășit previziunile cele mai optimiste, va duce și la altele ulterior. Au fost „clipe de neuitat“, se va scrie în *Gazette de Lausanne*:

Clara Haskil a creat o atmosferă pe care n-am mai respirat-o, poate, de când a început războiul. E extraordinar că în învelișul ei fragil scânteia divină rămâne destul de vie pentru a aprinde în noi o asemenea emoție... Frumusețea desenului, timbrul transparent, tușeul fermecător, un mecanism care pare desprins de contingente au dat naștere celei mai frumoase interpretări a unei lucrări pe care nu te sature s-o ascuți. Ovațiile adresate pianistei au exprimat entuziasmul unui auditoriu impresionat, dar cum să-i spunem Clarei Haskil cât de recunoscători îi suntem pentru asemenea momente?

În ce-o privește pe Clara, aceste critici și numeroasele scrisori pe care le primește sunt „prea elogioase, dar asta îmi arată că n-a fost rău de la un capăt la altul... În orice caz, nu voi uita niciodată că domnul Colombo a fost unul dintre puținii care și-au păstrat încrederea în mine și care s-a

bucurat la fel de mult ca mine să cântăm împreună. A fost cel mai frumos concert de când sunt aici“.

Dar nu se simte bine, are din nou dureri de cap „zilnic“ și ochii o îngrijorează:

În ciuda durerilor de cap, reușesc să studiez 4-5 ore pe zi, scrie ea din Winterthur. Aș fi vrut să fac mai mult, dar nu-i chip, nu sunt bună de nimic. Abia pot să citesc. Ce s-ar întâmpla dacă ar trebui să fac curățenie, să gătesc, să fac cumpărături și să stau la coadă ca la Paris?

Îl ascultă pe Lipatti, care vine să cânte la Montana:

Toată lumea a rămas mută de uimire, de admirație. Nici măcar Horowitz nu a făcut o asemenea impresie în tinerețea lui. E o adevărată revoluție în lumea muzicală, și ai nevoie de mult curaj pentru a cânta în public după el – sau chiar înainte.

Și, puțin mai târziu, după ce l-a ascultat din nou, îi scrie lui Hélène Stricker:

Dacă ai idei de programe, spune-mi-le. Tot ce cântam și ce vreau să cânt e cântat de Lipatti. Oare de-acum înainte ar trebui să mă fac menajeră?

Nu e și părerea lui Lipatti, care, în același timp, îi scrie cadențe pentru concertele de Mozart și pentru Concertul în re major de Haydn (pe care i le dedică semnându-se „al dumitale, Bipatte“⁴⁴), scriindu-i mai ales aceste cuvinte: „Final de cadențe pentru cele ale lui Mozart la Concertul în si bemol major, la rugămintea dragii noastre Clara Haskil, cu cele mai bune urări din partea mea pentru botezul acestui concert – 15 februarie 1944.“ Dar peste puțin timp, aflând în momentul în care se pregătea să intre pe scenă că Lipatti este în sală, Clara hotărăște: „Atunci nu cânt Mozart“ – și își modifică imediat programul!

44. Joc de cuvinte în limba franceză, Bipatte însemnând „cu două labe“. (N. tr.)

În februarie cântă cu cvartetul din Winterthur, în martie cu orchestra din Berna (*Concertul în mi bemol major* de Mozart), în mai cu orchestra din Winterthur (*nr. 3* de Beethoven, sub bagheta lui Colombo) la Geneva și la Lausanne: aceste două concerte stârnesc entuziasmul publicului și al criticii.

Ce tușeu limpede! Ce intensitate și ce duioșie! Ce muzicalitate! Este impetuoasă și stăpânită. Expresivă în fiecare clipă. Chiar în momentele în care cântă fortissimo, în acele înverșunări sonore care par să-i ia viața,

efortul și limita îi conferă un anumit patetism a cărui emoție inefabilă o simți până la lacrimi.

Dar după ultima repetiție ea se întorsese „disperată, venindu-mi să mă arunc în lac...” Și chiar înaintea concertului îi scrie lui Hélène:

Sunt obosită și nervoasă la culme. Îndrăznesc să te rog să vii doar la sfârșitul concertului. După concerte nu sunt niciodată eu însămi, și aș vrea să nu văd pe nimeni. Nu te supăra pe mine, te rog.

Imediat ce cântă ultima notă, dispare în culise. Dirijorul, care nu a ieșit, o așteaptă să vină să salute: sala freamătă. Ea tot nu apare... Îngrijorat, Colombo iese de pe scenă, o caută peste tot, o ajunge din urmă pe scară, cu paltonul pe umeri, ștergând-o englezește: „Am cântat ca o cizmă, n-o să mă mai angajezi!” Când o aduce în sfârșit înapoi pe scenă, după ce și-a scos paltonul, sala o aclamă fără oprire...

După un nou sejur la Berg, aproape de doamna Langenhan, în stagiunea de toamnă rămâne din nou fără angajamente („Am pierdut un angajament la Berna cu cvartetul din acest oraș și unul la Radio-Zürich”) și, dacă n-ar fi avut un nou concert cu Colombo și orchestra sa, pe 5 decembrie, anul 1944 s-ar fi terminat destul de descurajant; de altfel, este foarte deprimată. De data aceasta e vorba de *Concertul pentru două pianе* de Mozart, cu Nikita Magaloff, care povestește:

Concertele deveneau rare, știrile erau proaste, avea o situație financiară foarte grea, surorile ei erau departe... Entuziasmul nostru a reușit să reîncălzească entuziasmul călduț al organizatorilor acestui concert! Spre marea mirare a tuturor, succesul repurtat a depășit previziunile noastre cele mai optimiste: teatrul plin până la refuz, ovații interminabile! Triumful acesta local a avut totuși rolul său, dându-i Clarei puțină încredere în ea, în steaua norocoasă a carierei ei, și sunt foarte bucuroși și mândri că am putut să contribuim la acest lucru. Fără îndoială, rar a existat un concert care să aibă nevoie de un număr atât de mare de repetiții! Vreme de cincisprezece zile aveam întâlniri aproape zilnice, pe care nu le voi uita niciodată, și care se terminau, în general, cu o ceașcă de ceai făcut de Clara pe o lampă cu alcool în camera pe care o ocupa într-o pensiune modestă. Cum să uit, de asemenea, încântarea cu care am descoperit acest concert, unele pasaje pe care ea le cânta într-un fel inimitabil și înaripat, plăcerea cu care am pregătit Duetto Concertante de Busoni, pe care l-am cântat ca bis!

Succesul acestui concert nu a rămas fără urmări: am fost angajați din nou pentru un concert la două pianе care ne-a adus alte bucurii izvorâte din studiul pe care l-a presupus. Pe lângă Sonata pentru două pianе de Mozart, Variațiunile pe o temă de Haydn ale lui Brahms, ne-am hotărât să cântăm Sonata pentru două pianе și percuție de Bartók, care era o mare noutate atunci și a cărei primă audiție a avut loc la Vevey. Cei ce asociază cu Clara Haskil un repertoriu exclusiv clasic ar fi surprinși de interesul și de pasiunea cu care a început să pregătească această lucrare.

Dragul de Dinu Lipatti, care simțea față de Clara o afecțiune atât de mare, plină de admirație, a insistat să asiste la ultimele repetiții, și pe față lui se citeau, în aceeași măsură, îngrijorarea și surpriza de a o vedea cum se luptă cu această lucrare extraordinară.

În acea perioadă Clara scrie:

Studiez neîncetat și cu cât îl analizezi mai amănunțit pe Bartók, cu atât mai mult îți dai seama că nu știi nici o notă!

Colombo este uluit de munca ei, la fel Wilhelm Backhaus, care are o profundă admirație față de Clara... dar care îl judecă pe Bartók fără prea mult entuziasm: „Cred că e mai plăcut pentru cei care sunt pe scenă decât pentru cei din sală!“

Concertul are loc pe 11 noiembrie 1945. Între timp, Clara și-a sărbătorit cei 50 de ani și războiul s-a terminat, în sfârșit; prietenia cu Michel Rossier devine mai profundă, iar Clara – care are un adevărat cult al prieteniei – pare să presimtă din acest moment importanța pe care o va avea pentru ea legătura cu acest tânăr plin de admirație, de respect, de ardoare – și de energie. El se ocupă atent de organizarea concertelor de la Vevey și a concertelor pe care Clara le dă cu orchestra din Winterthur și Pierre Colombo. Se confruntă astfel cu probleme pe care nu le cunoștea, pătrunde într-un mediu care nu-i era familiar până atunci. În plus, știe cum să-i vorbească Clarei, să-i ridice moralul, să glumească atunci când e nevoie, s-o sfătuiască, să-i dea încredere, să-i alunge tracul. Ea îi scrie pe 14 decembrie 1944:

Eu, care n-am deloc curaj să dau un recital, dacă s-ar pune problema să cânt zece concerte cu orchestră, aș face asta de azi pe mâine cu entuziasm. Două de Beethoven, cinci sau șase de Mozart, Schumann, Bach, Chopin, Ravel. Dacă aș avea cu zece, cincisprezece ani mai puțin, toate astea ar fi

încă posibil. E adevărat că am avut această vârstă, dar nu puteam să ne cunoaștem atunci...

Și pe 30 decembrie 1944:

Dragă prietene,

Prietenia este una din marile bucurii ale vieții și este lucrul la care țin cel mai mult. Dar cât mă tem să nu-i plictisesc într-o zi pe cei pe care-i iubesc cel mai mult și să le pierd prietenia...

La fel de îngrijorată, peste puțin timp îi scrie unei prietene:

Michel Rossier este o ființă cu totul excepțională. Nu mai e altul ca el, și am noroc că e prietenul meu. Ce bine ar fi să nu ajung să-l dezamăgesc sau să-l plictisesc, în ciuda blândeții, îngăduinței sale atât de rare... Mi se pare că unele persoane ajung să se îndepărteze încet cu timpul...

El nu a căpătat totuși destulă autoritate, nici influență ca s-o împiedice să renunțe la unele angajamente sau să le anuleze din cauza descurajării sau pur și simplu a tracului – cu atât mai mult cu cât ocaziile de a urca pe scenă sunt rare (unsprezece concerte în 1944, șaptesprezece în 1945); într-adevăr, găsind cele mai neînsemnate pretexte, renunță sau cere să fie înlocuită:

Am renunțat la recitalul de la Vevey de pe 2 martie (și la cel de la Berna de pe 14 martie). Lipatti va cânta în locul meu. Du-te să-l asculți..., îi scrie unei prietene pe 15 februarie 1945.

Uneori nu ea e de vină pentru anularea unor concerte:

Colombo a renunțat la trei concerte pe care voia să le facă împreună cu Magaloff și cu mine. N-am început prea bine anul 1945 din punct de vedere artistic.

Totuși, încurajările nu-i lipsesc. După ce a cântat la Geneva, pe 17 ianuarie 1945, Concertul nr. 4 de Beethoven cu Orchestra Elveției Romande (dirijor Luc Balmer), Wilhelm Backhaus îi scrie:

Ieri ați reușit, încă de la primele măsuri, să redați atmosfera de frumusețe și de grație a acestei lucrări de neuitat: o expresie remarcabilă. Mențiune specială pentru cadența din final.

De altfel, el va spune mai târziu că un concert al Clarei era întotdeauna „o sărbătoare a inimii și a spiritului“. „A fost cea mai frumoasă interpretare la pian pe care am auzit-o în viața mea.“

Casals îi va scrie după ce o va asculta cântând la Zürich cu mare succes:

Nimic nu e mai natural (ca acest succes) și întotdeauna va fi așa. Aș vrea numai să știu că ai prins curaj pentru concertele care vor urma. Știu prea bine ce suferință înseamnă pentru un artist să cânte în public. Ar trebui totuși să fim conștienți de valoarea noastră și totodată de punctele noastre slabe. Nu ne gândim decât la acestea din urmă și greșim – mai ales dumneata, care ești mai modestă ca o violetă...

Și, dintr-odată, începe să o doară un deget, care este pe jumătate paralizat, și prin urmare o împiedică să cânte: medicii au păreri contradictorii. I se fac niște ședințe cu unde ultrascurte, fără mare succes. Pe 3 martie 1945 îi scrie lui Michel Rossier:

A-nceput iar să mă doară degetul. Dacă, după douăzeci și două de ședințe cu unde ultrascurte și o relativă odihnă de cinci sau șase săptămâni, ajunge o mică oboseală pentru ca totul să fie ca înainte, nu înseamnă oare că am ceva care nu se va mai vindeca de tot?

De bine, de rău, lucrurile se aranjează și Clara scrie:

Mi se întâmplă să mi se pară că uneori ceea ce fac e chiar de calitate. Nu e îngrijorător?

Și după un Concert nr. 4 de Beethoven la Winterthur:

Concertul de seară a sunat într-adevăr bine. Mi-a făcut o plăcere enormă, rară. Mi se pare că rareori am cântat atât de bine, fără nervozitate, făcând chiar ce voiam. Orchestra a fost foarte binevoitoare, la fel ca la cele trei repetiții, și asta mi-a făcut cea mai mare plăcere.

Pentru câteva clipe am fost fericită, mulțumită de ceea ce făcusem, dar, pe măsură ce trece timpul, cred că nu trebuie să exagerez prea mult lucrurile în bine și să-mi imaginez că pot mai mult decât pot. Dar am observat cu plăcere că nu toată lumea e de părerea domnului M. R., căruia i se pare că nu am destulă forță, nici personalitate ca să cânt cu orchestră altceva în afară de un mic Mozart. Succesul considerabil la orchestră și la public nu se datorează „farmecului“, nici „tinereții“ mele, ci doar impresiei pe care o produce interpretarea mea. Este deja o mulțumire acum, când activitatea mea se apropie de sfârșit... Degetul s-a purtat frumos.

Va trebui totuși să urmeze o cură la Baden, în Elveția, pentru durerea de deget. Pe 25 iunie îi scrie lui Hélène:

Cura este obositoare – căldura, la fel. Nu studiez la pian, nu fac nimic. Citesc corespondența dintre Brahms și Clara Schumann, pasionantă. Erau două ființe de elită, dar încrederea lui Brahms în el însuși era fluctuantă și asta te pune pe gânduri. Totuși, era conștient de geniul lui.

Și, în același timp, lui Michel, după ce și-a văzut fotografia într-un ziar:

Când mă uit la fotografie, pe care ai văzut-o poate, îmi spun că, dacă talentul meu – care era cu totul excepțional – a suferit aceleași schimbări ca expresia, fizicul, într-un cuvânt, nu mai rămâne mare lucru.

P.S. O veste importantă, dacă e adevărată: medicul îmi spune că degetul se va vindeca de tot. Vreau să-l cred.

Apoi, după ce termină cura, merge la Berg, unde speră „să pună la punct – cel puțin pe hârtie – un program de recital cu doamna Langenhan“... care, în plus, îi va recomanda „cu căldură, nr. 5 de Beethoven. Nu-l voi cânta niciodată, cred, dar îl voi studia (E.W. ar face un atac de apoplexie, bietul de el! Vreau să-l scutesc de așa ceva!)“.

În august este la Zürich:

Mă întâlnesc cu Casals în fiecare zi, adesea petrec serile cu el, dar încă nu am cântat împreună. Aici cânt cu el în particular pe 1 septembrie o sonată de Brahms. Cu siguranță, e cel mai genial și mai emoționant artist care a existat vreodată și întotdeauna sunt tulburată când îl ascult.

Și reciproca este adevărată, dacă îi dăm crezare Clarei – care nu e o persoană lăudăroasă. Într-o zi ea îi cântă o suită de Bach, iar el îi mulțumește, spunându-i pur și simplu: „Mi-ai făcut bine.“ Clara adaugă, povestind întâmplarea: „Din partea unui asemenea artist e ceva!“

În octombrie, cinci concerte unul după altul, cu tot cu trac și îndoieli:

Recitalul de ieri de la La Chaux-de-Fonds a fost așa și-așa, cu excepția celor două impromptu-uri de Schubert. Eram foarte nervoasă, aveam o idee fixă, un pasaj din Bach pe care nu reușeam să mi-l cânt pe dinafară. Tehnica îmi face figuri, trăsăturile nu ies limpezi, clare ca înainte. Toți acești ani pierduți se simt, din cauza asta mi-e teamă de recitaluri... Cu orchestră, lucrurile astea sunt mai puțin vizibile (bat în lemn!). Oare mai există remediu?

După un Concert nr. 9 de Mozart la Zürich, pe 10 octombrie scrie:

Ieri n-am fost mulțumită și era cel mai important concert. Nu mai am tehnică. Nu-i spune lui Lipatti că voi cânta la Nyon; dacă știe deja, spune-i,

te rog, că nu e primit în sală.

Michel trebuie să se străduiască mult ca să nu-i permită să se lase pradă „complexului“ ei:

Lipatti cântă la Lausanne pe 11 cu OSR – prin urmare, data de 9 pentru recitalul meu mi se pare foarte riscantă, atât de aproape de concertul acestui pianist redutabil. Oare n-ar fi mai bine să renunț definitiv la recital?

Cunoaște totuși admirația sinceră și afecțiunea prietenului său, care nu pierde nici o ocazie să i le arate pe amândouă. Pe 10 octombrie 1945, îi scrie din Geneva:

Draga mea Clara,

Nu am cuvinte pentru a-ți spune cât de mult ne-ai entuziasmat și tulburat cu Mozart-ul duminică de ieri. Am rețrăit, și cât de puternic încă, emoția pe care mi-ai produs-o în str. Saint-Didier, cu același andante și, deși la radio, am fost fericit să constat că ești într-o formă cu totul excepțională.

Cu o siguranță și o noblețe maiestuoasă (tot timpul vibrant, niciodată indiferent), ți-ai ținut discursul ca și cum ai fi vorbit prin fiecare notă.

Știi că nu am obiceiul să fac complimente (la ce bun?), mai ales când e vorba de prieteni. În consecință: ești o foarte mare artistă și îți mulțumesc pentru ce ne-ai dăruit aseară.

Dacă îmi dai voie, am o poftă nebună să sugerez dlui Schulthess să-ți propună să înregistrezi acest Mozart la o mare casă de discuri. Ce crezi?⁴⁵

⁴⁵. Acest concert va fi înregistrat abia în 1954, adică nouă ani mai târziu. (N. a.)

Încă o dată bravo din toată inima, din partea mea și a Madeleinei, care ieri a sărit până la tavan de bucurie; scrie o carte poștală și spune-ne când te întorci.

Dinu

Cu toate că de fiecare dată când cântă succesul se confirmă (s-ar putea chiar vorbi de o succesiune de triumfuri), îndoielile ei par să crească:

Dacă aș studia mult și tot anul, ca aici (Winterthur, la W. Reinhart), aș recăpăta chiar gustul recitalurilor și, poate, și puțină încredere, dar între timp aș deveni octogenară (sper că nu, Doamne ferește).

Și după un concert la Lausanne cu Orchestra de cameră din acest oraș, își notează în carnet, pe 29/10/45: „am cântat ca o cizmă“. Dar reîncepe să

privească spre Paris și are unele speranțe de a restabili contactele, cu ocazia venirii în Elveția a contesei Pastré, în luna august. Perspectivele nu par strălucite, și e foarte dezamăgită. Îi scrie lui Michel:

Am văzut-o pe doamna Pastré, sosită de la Paris. Nimic îmbucurător din acest punct de vedere, dar un concert la radio în cursul iernii nu e exclus...

Totuși, anul 1945 se termină în toate privințele mai bine decât a început: Jana, care și-a recăpătat pupitrul din Orchestra Națională, anunță că vine de la Paris în ianuarie. Iar Lili reușește să-i trimită vești despre ea de la București, după încă o tăcere de mai mult de opt luni. Apoi, pentru 1946 sunt prevăzute mai multe concerte, datorită acțiunii unite a impresarului Schulthess, a lui Werner Reinhart și a lui Michel Rossier, pe care Clara îl consultă din ce în ce mai mult: în curând, nu va mai lua nici o hotărâre, uneori chiar neînsemnată, fără să-i ceară părerea întâi lui. Dacă n-ar fi problemele care apar pe plan administrativ, pentru prima dată viitorul ar putea să-i apară într-o lumină mai puțin descurajatoare: în mod ciudat, cu toate că acum războiul s-a terminat, Clara are necazuri atât cu autoritățile elvețiene (autorizații refuzate pentru a circula dintr-un canton în altul, permise de sejur limitate în afara cantonului Vaud sau chiar refuzate, cu toate intervențiile în favoarea ei etc.), cât și cu cele din România – unde se teme că va fi alungată. În această privință, Lipatti, „care, din fericire, are încă prieteni la Legație“, poate să intervină și în cele din urmă, încetul cu încetul, totul se va aranja.

Pe 7 ianuarie 1946, în ziua în care împlinește 51 de ani, susține o ședință de sonate cu violonistul Schwalbe la Geneva, o alta pe 20 la Winterthur cu Röntgen, după care se întoarce la Vevey, unde sora ei Jana tocmai a ajuns de la Paris: se reîntâlnesc pe 21, la familia Gétaz, după mai mult de trei ani de despărțire și de încercări.

Dar muzica își reintră curând în drepturi, de vreme ce, a doua zi, Clara cântă *Concertul în la major* de Mozart (nr. 23, K. 488) la Théâtre de Vevey, cu orchestra lui Pierre Colombo (Jana alăturându-se pupitrelor viorilor principale cu această ocazie, la fel ca Dominique Blot).

Timp de zece zile cele două surori nu se despart deloc și participă împreună la o ședință de muzică organizată pe 27 ianuarie, când domnul Gétaz împlinește 80 de ani, la care participă și Dominique Blot, interpretând împreună cu Clara o sonată pentru vioară și pian. Apoi Jana se întoarce la Paris, în vreme ce Clara se pregătește pentru mai multe concerte pe care

trebuie să le dea în martie la Geneva, la Zürich și la Vevey – ultimul cu Casals, pe 24.

Recitalul de la Zürich a avut un succes enorm și criticile sunt foarte, prea elogioase, fără nici o rezervă. În ajun eram bolnavă și puțin a lipsit să nu amân acest concert. Pe 24 la Vevey n-am fost mulțumită de mine (în afară de Brahms): pianul Bösendorfer închis (ideea lui E.W. Rossier), pupitru la o leghe, eram nervoasă. Păcat, pentru că peste douăzeci de ani nu voi mai cânta cu Casals, acest artist genial și unic: voi fi (sper că nu voi mai fi) o ruină.

Pentru prima dată din 1942, când a ajuns în Elveția, poate să iasă din țară și să dea două recitaluri în Italia, pe 3 și pe 7 mai 1946. Dar pe 15 mai îi scrie lui Hélène:

Mă întorc de la Milano, Lugano, Neuchâtel, Winterthur mai descurajată ca niciodată. Concert la Lausanne pe 22 mai, amânat. Nu mai am cameră nici la Vevey, nici la Winterthur – ca țiganii.

Și, în același timp:

Dragul de Lipatti i-a depășit încă o dată aseară pe toți pianiștii cu Mozart-ul său. E un ales al lui Dumnezeu, dar îi mulțumesc lui Dumnezeu că mi-a dăruit și mie ceva.

Dar din nou, pe 16 mai, la data înregistrării pentru Radio-Genève a Concertului în mi bemol major nr. 9 de Mozart, cu Orchestra Elveției Romande și Pierre Colombo, își notează în carnet: „pur și simplu infectă“.

În iunie face o nouă cură la Baden și, deoarece nu are decât un recital în acest oraș, pe 8 iulie, Werner Reinhart o primește la Winterthur. De acolo merge să stea câteva zile la Sils, în Engadine, unde se întâlnește cu Backhaus, apoi se reîntâlnește cu domnul Reinhart la Crans și se întoarce la Zürich, unde asistă la un concert al lui Furtwängler:

După concert am stat până foarte târziu în jurul unei mese cu Schnabel, Strauss, Furtwängler, Pierre Fournier și domnul Schulthess – și Schnabel a fost un interlocutor la fel de strălucit pe cât este de strălucit și ilustru ca pianist. A vorbit toată seara, fără oprire, fiind, de altfel, foarte spiritual.

Această ultimă scrisoare îi este adresată unei prietene, Anne Grandjean, pe care o cunoscuse în timpul sejurului la Lausanne după Primul Război, și cu care se reîntâlnește în timpul antractului unui concert la Neuchâtel, când

stătea singură pe o treaptă a scării... Așa s-a născut din partea lui Anne Grandjean și a soțului său una din acele prietenii înflăcărâte pe care Clara știe atât de bine să le stârnească.

Se întoarce la Vevey pe 23 august, cu perspectiva a două concerte cu orchestră la Paris, în octombrie: în sfârșit! În plus, prin intermediul unor prieteni englezi, Renata Borgatti le sugerează celor de la BBC să o angajeze pentru o serie de emisiuni consacrate sonatelor lui Domenico Scarlatti.

Pe 27 august îi scrie lui Hélène:

Parisul este fixat pe 6 și pe 28 octombrie – ambele concerte sunt cu orchestră. Între cele două trebuie să mă întorc aici pentru un concert cu Ansermet la Neuchâtel și la Baden (pe 24 și 25 octombrie). Londra este fixată pentru 2, 5, 9, 10 decembrie. Studiez la un prieten fără egal – Michel Rossier. Am găsit o pianină de proastă calitate la niște particulari: ce noroc totuși!

Pe 2 octombrie ia trenul spre Paris, fiind însoțită de doamna Magaloff. Incident la vamă, când Clara, cu un gest reflex, refuză să-i dea vameșului poșeta... lucru care provoacă o reacție imediată din partea acestuia: Clara este obligată să coboare din tren cu bagajele, să se supună unei percheziții complete – care o scoate din sărite – înainte de a i se permite, în sfârșit, să se urce iar în tren, care fusese oprit.

La ora 22, liniștită, pune din nou piciorul în Paris, de unde plecase clandestin cu aproape șase ani înainte: regăsește cu bucurie acest oraș atât de nerecunoscător, dar unde Jana și toți prietenii ei îi sărbătoresc întoarcerea. Are totuși o primă decepție: al doilea concert, prevăzut pentru 28, este amânat. Iar despre cel de pe 2, de la Sala Pleyel, cu Orchestra Lamoureux, îi scrie imediat după concert, la ora 2 dimineața, lui Michel:

A mers bine, am fost acompaniată admirabil de Bigot, precum și de orchestră, dar succesul nu a fost prea mare. Puțină lume și puțini colegi sau muzicieni care au dat dovadă de camaraderie apărând în foaiere (în afară de o pianistă, un violoncelist și de Claude Crussard). Am cântat destul de bine, dar aveam un Pleyel prost, cu sonoritate scurtă, seacă astfel încât sunetul ieșea cam subțire și mic. Ca să am Steinway-ul pe care au cântat Lipatti și Magaloff trebuia să plătesc 4000 de franci pentru închiriere și transport – sau ar fi trebuit ca firma Steinway să mi-l pună gratuit la dispoziție, așa cum a făcut pentru Lipatti.

A doua zi, în Le Figaro, prima critică semnată de Clarendon, puțin ambiguă:

Clara Haskil revine cu acest Concert în mi bemol de Mozart, al cărui andante este o minunăție. Marea pianistă a fost ovaționată pentru simplitatea perfectă a tușeului său – această simplitate izvorâtă dintr-o căutare îndelungată pe care arta, printr-un ultim artificiu, o ascunde. Interpretarea ei, în același timp pasionată și sobră, restituie cu fiecare notă imaginea fragilă a lui Mozart. Ea reinventează această muzică divină. Și ce frumos e să-i urmărești cu ochii mâinile tremurătoare, febrile, temătoare că nu exprimă destul! Dar Mozart spune totul.

După cincisprezece zile pline, împărțite între numeroșii prieteni cu care se reîntâlnește (familia Desmarais, Hilda Gélis, Simone Petit, doctorul Hamburger, doctorul David etc.), se întoarce în Elveția, unde o așteaptă șase concerte, printre care două recitaluri, între 24 octombrie și 23 noiembrie (Neuchâtel, Baden, Vevey, Zürich, Aarau, Ascona). Ritmul începe să se accelereze puțin:

Sunt îngrozitor de speriată, ocupată, copleșită de o mie de lucruri, concerte, două călătorii la Berg, pregătirea celor douăzeci și cinci de sonate de Scarlatti și o mulțime de alte lucruri pentru Londra...

Ajunge acolo pe 30 noiembrie, după o scurtă oprire de patruzeci și opt de ore la Paris. Pe 1 decembrie îi scrie lui Michel:

Sunt întoarsă pe dos cu totul și îmi fac griji în privința ședințelor de la BBC.

Pe 16, după a cincea și penultima ședință de înregistrare, scrie iarăși:

BBC, studiul, preocuparea din cauza recitalului și enervarea îmi ocupă tot timpul.

Acest recital, fixat pentru 22 decembrie, la Wigmore Hall, o îngrijorează, iar publicitatea care îl însoțește o exasperează. „Pianista de renume mondial la prima ei apariție în public în Anglia“, scrie în broșuri și pe afișe.

Sunt pe punctul să mă cert cu domnul Grindea (organizatorul) din cauza acestei reclame absurde care mă face complet ridicolă. Dacă aș fi știut dinainte...

De fapt, are un succes foarte frumos, dar a doua zi scrie:

Niciodată n-am avut atâția nervi. Aveam un Bösendorfer (dracu' să-l ia!) atât de ușor, încât nu aveam nici o putere asupra clapelor. Ambasadorul român, atașatul de presă etc. au venit în foaier ca să vadă bipedul sălbatic și nebunul furios de aproape. Se pare că aveam o înfățișare cât se poate de dezagreabilă, iar criticul de la Times s-a plâns de această atitudine, spunând că nu le lăsam oamenilor timp să râsufle, că nu salutăm, că nu știam decât să întorc scaunul etc. Vom vedea ce vor spune criticii. Ar fi păcat ca acest ultim concert să distrugă impresia excelentă și incontestabilă pe care au făcut-o ședințele la BBC.

Se întoarce la Paris pe 26 decembrie și găsește la Jana, la care petrece Revelionul cu niște prieteni, un mic brad de Crăciun care o face să-i dea lacrimile.

Dar Elveția o așteaptă – din fericire, deoarece concertul cu Lamoureux nu a avut nici o urmare și Clara nu va reuși să obțină nici cel mai mic angajament în Franța în tot anul 1947, cu excepția unui concert cu orchestră pe 1 decembrie! Pe 6 ianuarie cântă la Bâle *Concertul nr. 2* de Chopin, apoi se instalează la Winterthur ca să studieze mai ales *Concertul în re minor* de Bach (pe care trebuie să-l cânte pe 10 martie la Berna împreună cu *Concertul nr. 4* de Beethoven, sub bagheta lui Luc Balmer) și *Concertul în sol* de Ravel, înscris în programul concertului de pe 30 martie al Orchestrei Elveției Romande la Vevey, cu Pierre Colombo (*Concertul în la major nr. 23* de Mozart fiind, de asemenea, în același program). Îi scrie lui Michel Rossier:

Nu rezist plăcerii de a-ți trimite critica de la Basel, pentru că știu ce bucurie îți va face. Prin urmare, nu m-am înșelat spunând că în acea seară am cântat bine și că eu însămi am fost cuprinsă de o adevărată bucurie în timpul concertului.

M-am împrietenit mai bine cu Ravel și cu re minorul de Bach și sper că mă voi întrece pe mine însămi în amândouă. Mă simt nespus de bine și trebuie să-ți spun că datorită dumitale mi-am recăpătat încrederea și dau concerte cu plăcere. Era nevoie de îngăduința dumitale, de prietenia dumitale extraordinară ca să nu mă trimiți la plimbare când începeam să înșir toate pericolele, greutățile, temerile care mă asaltau când era anunțat un concert, în loc să mă bucur de tot ce mi se întâmplă. Fără stăruința dumitale atât de afectuoasă, nu aș mai fi acceptat nimic, sau aș fi acceptat din ce în ce mai puține, pentru că în această privință m-am luptat cu toată

lumea. Ai salvat un naufragiat și nu voi putea niciodată să-ți mulțumesc destul.

Îți scriu de la domnul Reinhart, între cinci ore de pian și ce mai urmează. Petrec aproape toate după-amiezile aici; chiar când domnul Reinhart e absent, mi se servește ceva la cină și mă întorc cu mașina, ca să nu alunec pe întuneric. Ce noroc, de asemenea, că domnul R. este atât de binevoitor, atât de prietenos față de mine! Singura bilă neagră aici... sunt concertele.

Este la Fribourg, unde urma să dea un recital pe 4 februarie, când află de moartea muzicienilor din ansamblul Ars Rediviva în catastrofa aeriană de la Lisabona, de pe 1 februarie 1947. Este atât de tulburată, încât vrea să-și anuleze concertul: în afară de admirația pe care o avea față de Claude Crussard și opera sa, este impresionată într-un mod și mai direct de dispariția lui Dominique Blot, prietenă afectuoasă și muziciană atât de subtilă. Dar își va onora contractul – și în cele trei luni care vor urma va da douăsprezece concerte în principalele orașe din Elveția, obținând un succes considerabil.

Mai ales pe 26 februarie la Winterthur, unde cântă *Concertul* de Schumann sub bagheta lui Scherchen. Îi scrie lui Michel:

Îți voi trimite două critici atât de elogioase, încât nu înțeleg nimic. I-am spus totuși lui Casals că, tot auzind că am talent, voi ajunge până la urmă să cred...

Se întâlnește cu același dirijor în aprilie, la Berna:

Chopin cu Scherchen în duminica de Paști a făcut o impresie deosebită printre muzicieni și am fost mulțumită.

Ceea ce nu o împiedică să scrie, în urma unei oferte pe care i-o face el:

Lui Scherchen nu-i lipsește umorul: îmi propune să merg o lună la Ankara și la Constantinopol pentru un „Musterkurs“ la care el ar comenta lucrările pe care le-aș cânta, și anume concertele de Beethoven, Brahms, Mozart etc. – un ciclu întreg cum a făcut odinioară Busoni la Zürich. Cel mai amuzant este că aș putea să fac asta, în afară de unul sau două concerte, dar sunt prea mulți de dar. Se pare că se plătește foarte bine!

Între timp Orchestra Națională a venit în Elveția ca să dea șase concerte și Jana a sfătuit-o să-i scrie dirijorului său:

Mi se pare că este cu totul inutil. Ar trebui să-l flatez și să-i spun lucruri pe care nu le gândesc.

Nu vrea să cânte cu orice preț, și mai ales cu oricine:

P. (viola) ar vrea să cânte cu mine sonate la Bruxelles, iar L.B. (violonist), sonate în Elveția – voi avea tot atâția dușmani. În fond, de ce nu? Heifetz, Grumiaux și alții nu cântă cu mine, și-atunci!...

În schimb, se întâlnește cu Lipatti oricând poate:

Am petrecut o seară încântătoare cu Lipatti. Pianist prodigios (ca violonistul Grumiaux de ieri): mâine-dimineață mă voi uita puțin pe Ravel cu el.

Pe de altă parte, BBC îi solicită din nou o serie de emisiuni cu sonate de Scarlatti, pe care le va înregistra pe 19, 21 și 23 iunie. În timpul acestui sejur la Londra, capătă posibilitatea de a înregistra la firma Decca Concertul nr. 4 de Beethoven: „Muncă în perspectivă, dar ce bucurie!“, scrie ea pe 22 iunie.

Înregistrarea are loc pe 1 și 2 iulie, cu Orchestra Filarmonicii din Londra și Carlo Zecchi: acesta este nu numai primul ei disc cu orchestră, ci primul ei disc comercial în adevăratul sens al cuvântului. A trebuit să aștepte vârsta de 52 de ani ca să-l poată realiza. În plus, e înregistrat în niște condiții mediocre și va trebui să se lupte cu Decca, mai ales pentru alegerea pianului:

Trebuie să pot alege un pian bun, Steinway sau Bechstein, care să-mi convină, făcând abstracție de cheltuielile pe care un eventual transport ar putea să le presupună.

Este evident că nu i se arată respectul datorat unui virtuoz renumit, dar probabil că directorii de la Decca sunt mulțumiți, de vreme ce pe 8 iulie Clara îi scrie lui Michel Rossier:

Înainte de a pleca de la Londra am semnat un contract cu Decca pentru doi ani, cu opțiunea unui al treilea an: concerte de Mozart în octombrie cu Ansermet, Chopin mai târziu, și opt bucăți pentru pian solo pe an.

De fapt, Concertul nr. 4 de Beethoven va fi singurul disc pe care îl va înregistra cu Decca: din motive necunoscute, acest contract va rămâne doar pe hârtie. Cu excepția unui disc cu sonate de Scarlatti, va trebui să aștepte

încă aproape patru ani, adică semnarea primului ei contract cu Philips, ca să-și înceapă adevărata carieră în domeniul discografiei.

Obosită, în august petrece, datorită domnului Reinhart, câteva zile la Pontresina (unde se află Strauss și Erica Morini, „amândoi invizibili“):

Hotelul la care stau e atât de luxos, încât nu prea mă simt în largul meu și mă duc la restaurant mergând pe lângă pereți, precauție cu totul inutilă, pentru că nimănui nu-i trece prin cap să mă contemple.

De acolo merge la Sils, „întâlnire cu toți artiștii de pe pământ, Schnabel, Szigeti, Magaloff, Menuhin, Lipatti, Furtwängler, Fournier, Klemperer⁴⁶, Sacher...“, se mai oprește la Luzern și se întoarce la Vevey, de unde pleacă din nou pe 10 septembrie, la Marsilia, unde a invitat-o Lili Pastré: regăsește Montredonul, de unde plecase cu cinci ani înainte, se reîntâlnește cu Lili Pastré, Youra Guler și acel du-te-vino permanent al numeroșilor invitați. Dar nu se gândește să rămână acolo: „Poate că voi merge să-l văd pe Casals în Pirinei.“ Pe 15 septembrie îi scrie lui Michel Rossier:

⁴⁶. Otto Klemperer (1885–1973), compozitor și dirijor german de origine evreiască; a emigrat în Statele Unite în 1938, în contextul ascensiunii naziștilor la putere. (N. tr.)

Mi-ar plăcea ca într-o zi să cunoști și dumneata acest loc: marea este de un albastru extraordinar – se schimbă adesea, dar întotdeauna este nemaipomenit de frumos. N-aș spune același lucru despre felul de viață pe care o duc aici invitații și care, pe termen lung, m-ar face să înnebunesc – dar merită să stai câteva zile.

Și două zile mai târziu, din Prades:

Am ajuns aseară, după o călătorie de unsprezece ore cu mașina (și trei ore de popas ca să mâncăm de prânz) și i-am făcut o vizită-surpriză lui Casals. Nu se aștepta să ne vadă pe doamna Pastré, pe Youra Guller și pe mine, lucru care l-a impresionat și emoționat.

Sunt fericită că l-am revăzut și am petrecut câteva ore cu el și cu prietena lui, dar nu-ți imaginezi cum trăiește Casals aici. Nu poți să crezi, nici când ai văzut; și doamna P. era tulburată. O singură cameră pentru el, la fel de mare ca a mea la Turing, dar pătrată, înăuntru totul e înghesuit, un birou mic, prăpădit, cu o sută de mii de hârtoage pe el, o masă de scris încărcată, pe care abia ai loc să pui un teanc de foi, un pat, trei-patru scaune, nici un fotoliu confortabil, o mică pianină (în comparație, al meu este un pian de concert, în privința calității), niște fotografii atârdate pe perete, pe o hârtie

jalnică, urâtă, de culoare închisă – în fine, e ceva nemaivăzut. Nu are menajeră, firește. Ce mai exemplu!

Te asigur că am învățat ceva și că nu voi mai îndrăzni niciodată să mă plâng nici de pian, nici de nimic. Unde mai pui că asta durează de zece ani și că în Spania (în Catalonia, la nici două ore de aici) are o proprietate ca a unui rege. Oare o s-o revadă vreodată?

Toată situația e îngrozitor de tristă și se înțelege că mă întoarce pe dos. Nici nu se pune problema să cânte în public. Casals spune întotdeauna: „E singurul meu mod de a protesta, dar dacă aș fi avut cu douăzeci de ani mai puțin aș fi plecat în America și singur l-aș fi făcut pe Franco să plece...”

În ciuda orei târzii, ieri Casals a cântat totuși un coral de Bach, la care l-am acompaniat, dar mă tem că nu pot să-i cânt nimic, pentru că pianul lui e de-a dreptul imposibil și nu poți să cânti decât pianissimo.

Casals ne-a cântat fragmente din oratoriul compus de el, a pus discul pe care l-am făcut cu preludiul lui și ne-a spus că a scris opt cvartete pentru coarde și pian – dar nu vrea să dea nici unul din ele deocamdată.

Admirația ei față de Casals, încrederea pe care o are atât în om, cât și în artist – exprimată atât de clar în această scrisoare – o fac să-l apere în orice situație mai mult decât călduros pe „Maestrul” care, deși nu e contestat de nimeni pe plan artistic, nu este întotdeauna ferit de critici în privința atitudinii sale în general: unii muzicieni, Kletzki, de exemplu, nu aprobă forța cu care Clara, plină de generozitate, îi atacă pe detractorii săi – și spun acest lucru.

Trebuie să recunoaștem că purtarea lui Casals este destul de surprinzătoare, ambiguă, pentru că, deși s-a opus cu vehemență regimului franchist și după război a refuzat să cânte din nou cu Cortot sub pretext că acesta a „colaborat”, a dat dovadă totuși, în perioada 1940–1944, de o indulgență foarte ciudată față de regimul de la Vichy. Cu toate că a luat ferm atitudine împotriva lui Franco, se pare că nu și-a arătat niciodată, cel puțin nu deschis, opoziția față de nazism.

În aceste condiții, se pot înțelege reacțiile unora și reproșurile pe care i le fac, cel mai adesea indirect, Clarei – care îl cunoaște pe Casals numai ca artist genial.

În ciuda încrâncenării din acele vremuri, se pare totuși că acesta nu poate fi considerat unul din motivele ostracizării a cărei victimă este Clara în Franța: deși se întoarce la Londra – unde e chemată din nou să cânte două concerte de Mozart pe 12 și pe 21 octombrie („a mers bine, dar publicul a

fost glacial“) și înregistrează o ședință de sonate pentru BBC cu Szigeti („era foarte mulțumit“), apoi alta ca solistă (*Waldszenen* de Schumann), la Paris tot nu reușește, practic, nimic. Culmea ghinionului, concertul pe care trebuia să-l dea pe 1 decembrie este anulat din cauza grevelor care paralizează țara în acea perioadă. După încă trei concerte cu orchestră în Elveția în noiembrie (două sub bagheta lui Karl Schuricht¹, cu care are primele ei contacte), face o nouă încercare. Pe 18 decembrie îi scrie unei prietene:

Profîtînd de o viză valabilă cîteva zile în Franța, am venit să stau aici o săptămînă încercînd să am cîteva mici emisiuni, dacă nu mai multe, dar la Paris „acțiunile“ mele nu valorează nimic și, dacă n-aș avea concerte în Elveția și la Londra, aș putea să ajung bucătăreasă sau menajeră.

Și a doua zi îi scrie lui Michel Rossier:

Domnul Leguillard, pe care l-am văzut azi, m-a primit cu amabilitate, dar, dincolo de „scumpa mea Clara, o artistă atît de valoroasă“, am plecat de la el destul de descurajată. Mi-a spus că, dacă m-ar avea la îndemînă, poate că ar putea să facă ceva pentru mine, dar așa e greu, că, de altfel, Orchestra Națională nu mai are aproape deloc soliști, doar dacă se propune o lucrare nouă, ca Bartók (care va fi cîntat de Monique Haas), și nu mi-a oferit decît o emisiune cu orchestra simfonică și un dirijor de mîna a patra pe 26 aprilie – altfel spus, nimic interesant.

Dacă n-aș avea șansa extraordinară să am concerte în Elveția și să fiu apreciată acolo... În Franța, cu două-trei emisiuni de 4000 de franci poți să mori de foame, în plus, trebuie să ai permis de ședere pentru asta...

Totuși, Hilda Gélis – care locuiește acum într-un superb apartament pe boulevard Malesherbes – vrea să organizeze o serată pentru Clara în salonul său, ca să încerce s-o ajute să devină, în sfîrșit, cunoscută. Între timp, o însoțește la Marie-Blanche de Polignac, unde Clara îi regăsește, în afară de Youra, pe Poulenc, Bernac, Sauguet etc. Se vorbește de multe proiecte – dar cîte vor fi împlinite?

Reușește pînă la urmă să „obțină“ un recital de un sfert de oră la radio, pe 23 decembrie, și, foarte descurajată, obosită, dezamăgită încă o dată, pleacă fără entuziasm la Montredon; Lili Pastré a invitat-o să petreacă acolo Crăciunul, în același timp cu Youra Guller; îi scrie lui Michel:

Eu una aş fi refuzat, pentru că va fi obositor, dar sora mea a fost indignată de o asemenea idee şi, având sentimentul vag că şi dumneata m-ai fi sfătuit să merg, am acceptat.

Încă de pe 1 ianuarie 1948, este la Zürich ca să înregistreze o emisiune la radio şi ca să cânte, pe 4, Concertul în do minor de Mozart (K. 491), cu Scherchen, „foarte nervos“, menţionează ea. Nici ea nu se simte bine nici moral, nici fizic. Îi scrie lui Anne Grandjean:

Păcat că nu m-ai chemat ieri la doamna B.! I-am făcut o vizită de pomină, pentru că eram într-o dispoziţie tare proastă, n-am scos o vorbă – în orice caz nici un cuvânt amabil – şi am petrecut, creând atmosfera asta plăcută, toată după-amiaza. Din fericire, nu am în fiecare zi crizele astea fermecătoare de amabilitate...

Pe de altă parte, îi scrie lui Michel:

Îmi lipsesc energia şi perseverenţa. Ar trebui să studiez opt ore pe zi, nu cinci – dar unde să găsesc forţă? Mai ales dormind puţin şi prost... Alaltăieri noapte am cântat în vis de cincizeci de ori Bolero-ul de Chopin, greşind de fiecare dată aceeaşi ritornelă – lucru care mi-a mâncat sufletul. Când m-am trezit eram mai obosită decât dacă n-aş fi dormit deloc.

Iar lui Hélène Stricker, pe 20 ianuarie, cu câteva ore înaintea unui concert la Berna: „Va fi un dezastru de la un capăt la altul.“

Acest tip de contrareclamă aproape permanentă pe care şi-o face – de ale cărei consecinţe prietenii ei nu şi-au dat seama întotdeauna, poate – are fără îndoială legătură, oricât de incredibil ar putea să pară, cu dificultăţile de neînţeles cu care se confruntă de aproape treizeci de ani în cariera ei, influenţându-i pe mulţi dintre cei care o cunoşteau – mai obişnuiţi cu mulţumirea de sine a majorităţii colegilor săi şi cu falsa modestie a altora...

E adevărat că are alte motive de îngrijorare care-i întunecă starea de spirit: sănătatea lui Dinu Lipatti – a cărui tăcere a interpretat-o la început, după obiceiul ei, ca pe un semn de pierdere a afecţiunii – începe să se deterioreze. Pe 17 ianuarie el îi scrie de la Geneva:

Dragă şi foarte susceptibilă Clarinette,

Citindu-mi scrisoarea, desigur că eşti plină de remuşcări, căci ea a dovedit nevinovata (!) mea tăcere, precum şi acuzaţiile dumitale rău intenţionate în privinţa mea. Eu sunt un înger, şi dumneata eşti un diavol.

Na! Dar totuși vreau să te văd cât de curând – mi se pare că nu ai mai venit de trei ani.

Saint-Gall – public excelent, pianist șters și mediocru. Bienne, publicul la fel și pianistul mai bun, dar cu capul în nori (era gata să rateze o intrare, privind ca un vițel pe dirijor!).

Acum: la pat, prin ordinul Facultății, și corespondență cu prietene pline de fantezie, a căror prezență ar face atâta plăcere prin vorbă și prin cânt. Pe când, Domnișoară? Alege și anunță.

Gândurile noastre foarte afectuoase...

Al dumitale vechi și șubrezit prieten,

Dinu

Dar, deși la început nu pare așa, ceea ce va urma este important pentru Clara: corespondentul lui Kiesgen din Olanda, impresarul Koning, a obținut o înregistrare cu orchestră, la Hilversum, pe 7 februarie, profitând de prezența ei la Haga pe 5 pentru un concert cu cvartetul reunit de violonistul Röntgen. „În Olanda a fost foarte bine, mare succes, chiar foarte mare“, scrie ea – și Koning este atât de impresionat, încât îi propune să organizeze, pe riscul său, o serie de concerte în Olanda pentru stagiunea următoare. E prima dată – și va fi și singura – când un profesionist va miza pe talentul Clarei, care nu mai este totuși la vârsta la care se începe, în general, o carieră: va fi foarte mișcată de această dovadă de încredere, mai mișcată decât arată atunci, dar îi va purta lui Koning o recunoștință adâncă.

Se întoarce în Elveția pentru o serie de recitaluri și de concerte cu orchestră (cinci între 12 și 26 februarie), mereu obosită, dar cu un moral mult mai bun:

Nu am fost încântată de concertul de acum două seri de la Lausanne, nici de ambianță. În schimb, aseară, la Schaffhouse, cu orchestra din Winterthur și Desarzens (Mozart în la și Chopin în fa minor), a fost un adevărat triumf. Pian minunat – totul a fost minunat, unul din acele concerte rare, dar care rămân.

Profită de trecerea prin Leysin, unde dă un recital, ca să-i facă o vizită lui Vlado Perlemuter, care este bolnav, apoi are un nou concert la Lausanne și un recital la Milano, pe 8 martie, înainte să plece, pe 12, la Perpignan, „ca să-l vadă pe Casals și să cânte cu el în intimitate“ (pe 18 și 19 martie).

Pe 12 aprilie cântă la Paris (singura apariție în public pe care o are acolo în tot anul 1948), *Concertul nr. 2* de Chopin cu Orchestra Simfonică Radio,

care nu are nici un ecou. Domnișoara Gélis profită de prezența ei ca să organizeze o serată muzicală în salonul său, strălucită („foarte reușită, toată lumea încântată“, va spune Clara), dar fără alte rezultate.

Iarăși nu are nici un angajament în mai, nici în iunie, merge să studieze la Winterthur, înainte de a se întoarce la Vevey pentru a face parte din juriu la examenele de la Conservatorul din Lausanne – „onoare de care m-aș fi putut lipsi“. Pe 6 mai, îi scrie lui Hélène:

L-am ascultat pe Milstein la radio și mi se pare că după asta toți artiștii sau oricum majoritatea ar trebui să se gândească să se sinucidă. Ce să facem noi, ceilalți, decât să ne rătăcim?

Și crede sincer acest lucru: încă trece prin acele perioade de depresie, de disperare, de descurajare completă, care îi pun prietenii la grea încercare. Dacă munca ei nu o mulțumește sau dacă, mai mult, apare o dificultate – oricât de mică – în timpul unui concert, totul capătă imediat dimensiunile unei catastrofe. Tensiunea în care trăiește așteptându-și concertele (prea rare pentru ca ritmul lor să-i dea încredere) o face deosebit de sensibilă și de vulnerabilă.

Totuși, nu se dezmente niciodată, orice-ar spune – și nu va înceta să spună în anii care vor urma. Imediat ce pune mâinile pe un pian, se întâmplă „ceva“. Interpretarea ei este și va rămâne până în ultima clipă de o calitate incomparabilă: niciodată nu va fi afectată de nimic – și în nici un caz de succes. Oare ce o face atât de tulburătoare? Este vorba, desigur, mai presus de toate, de „talent“, de ceea ce „nu se explică“ – după cum spunea un critic elvețian cu douăzeci de ani înainte. Dar e vorba și de izbucnirea muzicii pure, așa cum a fost scrisă; și de acea respirație naturală datorită căreia, și în cazul mișcărilor celor mai rapide, trăsăturile rămân clare, limpezi, aerate. E vorba mai ales de acea pulsație interioară, dincolo de ritm, care dă naștere vieții, o întreține, o proiectează, fără ca o frază să se termine vreodată înainte de a o anunța pe următoarea... Fiecare notă este esențială – recreată parcă în momentul în care este cântată – fiecare o pregătește, o cheamă pe cea care vine, fără cel mai mic dezacord și fără cea mai mică pauză, sunete cristaline, suspendate, detașate, dar unite de un *legato* impalpabil și omniprezent până la acordul final, care se prelungește încă în tăcerea care urmează – plină de armonice, de armonie, de emoție și de vis.

La începutul verii 1948, trebuie să stea trei săptămâni la pat, din cauza unei bronșite, și se ridică doar pentru a cânta la Geneva, pe 14 iulie,

Concertul nr. 20 în re minor de Mozart, cu Orchestra Elveției Romande și Pierre Colombo, „fără să fi putut să mă ating de pian“. Pe 23, cântă *Concertul nr. 23* (K. 488) la Glarus, cu Orchestra Mozarteum din Salzburg, sub bagheta lui Bernhard Paumgartner, apoi pleacă pe 24 la Aix, unde, datorită contesei Pastré, a fost angajată în cadrul Festivalului să cânte, sub bagheta lui Ernest Bour, *Concertul în re minor* de Mozart:

Pe 25 dimineața, repetiție, seara, concert – dacă totul merge bine voi crede în minuni.

Minunea chiar are loc, dar a doua zi Clara rămâne iar la pat, cu febră, și se ridică numai pentru a cânta pe 29 la Montredon:

Decor minunat, estrade periculoase, mulți fotografi, complimente nesincere din belșug...

La recepția care urmează, în parcul castelului, organizatorii festivalului îi fac „mii de promisiuni precise“... dar încă de a doua zi nu mai e vorba decât de „ceva prea vag ca să mai vorbim!“. Și, de fapt, organizatorii se vor grăbi să o uite.

Totuși, aceste concerte „au mers bine, dar săptămâna petrecută acolo a fost tare nesuferită“. Mai are o decepție: obosită de recidiva bolii, neputând să pregătească programul, cere amânarea unui recital pe care trebuia să-l dea câteva zile mai târziu la Arosa – dar cei de acolo „au înlocuit-o imediat“.

Nu are mijloacele de a se apăra de acest fel de decepții, după cum nu are mijloacele de a face față greutăților practice ale vieții cotidiene: incapabilă să care bagaje, călătoriile ei în Europa de după război, când hamalii sunt rari, îi creează constant probleme. Adesea roagă unele prietene s-o însoțească atunci când pleacă, uneori Hélène Stricker vine cu ea în deplasări. Iar din cauza cetățeniei române aceste peripluri, pentru care are nevoie de vize, de permise și de altele, pentru care trebuie să facă demersuri neîncetate, sunt și mai dificile. În unele țări chiar îi este interzisă intrarea, în Austria, de exemplu, motiv pentru care orice participare la Festivalul de la Salzburg (unde a fost solicitată de Mozarteum) este imposibilă. Prietenii elvețieni o îndeamnă să solicite cetățenia elvețiană, iar ea îi lasă să se ocupe de acest lucru acționând pe lângă autoritățile federale: pe lângă facilitățile pe care le va avea pentru a se deplasa, pentru ea acesta este un mod de a-și arăta recunoștința față de țara care a primit-o într-un moment de disperare și

a dat dovadă de o fidelitate constantă, precum și de o admirație din ce în ce mai mare.

Dar demersurile durează mult, și Clara petrece luna august 1948 alături de doamna Langenhan la Schloss Berg, descurajată din nou de rezultatele dezamăgitoare ale concertelor sale, strălucite totuși, de la Londra: nici un nou angajament în perspectivă!

Păcat că englezii m-au părăsit cu toții. Fidelitatea lor a fost de scurtă durată, iar succesul meu, un foc de paie...

Doamna Langenhan nu încetează s-o încurajeze: „Nu trebuie să te lași cuprinsă de îndoială.“ Dar nu putem să nu recunoaștem că ar avea câteva scuze ca să se lase pradă ei. Nici în afara Angliei situația nu e prea strălucită: un singur concert în septembrie (Concertul nr. 2 de Chopin la Groningen, în Olanda, pe 29) și unul singur în octombrie, la Vevey. Măcar acolo este vorba de o ședință de sonate (Mozart, Beethoven, Brahms) cu Enescu care are un succes imens: cei care au asistat au păstrat amintirea unor momente de emoție incomparabile. Ea însăși consideră acest concert „foarte emoționant“. Marele maestru român are o vârstă înaintată, dar sensibilitatea, sonoritatea lui uluitoare de îndată ce atinge cu arcușul coardele viorii cuceresc publicul.

În noiembrie, două recitaluri în Elveția, apoi *Concertul nr. 19 în fa major* de Mozart (K 459) pe 19 la Zürich, *Concertul în mi bemol nr. 9* pe 21 la Milano (amândouă cu Paul Sacher) și *Concertul nr. 4* de Beethoven pe 28 la Aarau, acest ultim concert bucurându-se de o critică remarcabilă. Vorbind despre concertul de Mozart de la Zürich, Clara scrie:

Concertul a avut un succes foarte mare (sala plină ochi), dar nu m-a mulțumit. Nu s-a întâmplat nimic grav, puțină nervozitate la început, câteva note false, dar finalul foarte strălucit. Andante-le prea lent (nu din vina mea). Sacher spune că este încântat. Eu, expertă în gafe ca nimeni altcineva, i-am spus unei doamne care mă întreba, cu un zâmbet larg, dacă sunt mulțumită de acompaniament că nu am simțit acea înțelegere care e necesară și că asta m-a cam tulburat. Or, se pare că Sacher și doamna cu pricina se tutuiesc... Nici dacă ai geniu nu ai putea reuși fiind așa de nătâng!

Încă o decepție din cauza anulării unui concert de sonate pe care trebuia să-l dea la Paris cu Szigeti și care devine prea riscant din pricina unei noi greve generale:

Mi-aduc aminte – scrie Joseph Szigeti – cât am suferit la Milano când am acceptat hotărârea impresarului nostru parizian. Tocmai cântasem la Scala, cu degetele împietrite de frig, pentru că încălzirea cabinelor artiștilor și a culiselor nu fusese încă restabilită. Poate că era prea ușor, în perioada aceea tulbure de după război, să renunți...

În decembrie nu are decât un concert, la Glarus, pe 6, cu cvartetul de coarde din Winterthur (unde prima vioară este prietenul său Peter Rybar): cvintete de Brahms și de Dvořák. Pe 8 decembrie, îi scrie din Zürich lui Michel:

Concertul a avut loc fără incidente, și Dvořák-ul mi s-a părut o lucrare frumoasă cântând-o cu cvartetul – a fost foarte obositor. Eram deja foarte obosită înainte de concert și noroc că nu mai sunt concerte în următoarele zile, pentru că nu știu dacă aș fi reușit să le dau.

De fapt, în afară de o reală oboseală fizică, resimte mai ales repercusiunea acumulării tuturor decepțiilor, a tuturor falselor speranțe care vin una după alta: are nevoie să cânte, în ciuda tracului intens, are nevoie de public pentru a se dezvălui complet, și până la urmă nu e nimic mai rău pentru ea decât perioadele în care nu lucrează.

Acest lucru se vede încă de la începutul anului 1949, anul în care va avea constant diverse probleme de sănătate mărunte, accese de febră, momente de depresie – care nu-i vor afecta totuși nici o clipă obligațiile profesionale: pe 5 ianuarie dă primul ei recital organizat de impresarul Koning, la Sala Diligentia din Haga. Acest prim examen olandez e trecut cu brio, succesul este răsunător, critica excelentă... dar puțini spectatori au venit să asculte o „necunoscută“, ca întotdeauna în Olanda. Pierderea este mare pentru Koning, care nu se descurajează, deși Clara scrie: „Nu prea îmi vine să repet experiența.“

Pe 8 înregistrează la Hilversum cu orchestra, se întoarce în Elveția (după un scurt sejur la Paris) pentru a da două recitaluri, pe 22 la Burgdorf, pe 26 la Basel, revine în Olanda pentru o nouă înregistrare cu orchestră, pe 5 februarie la Hilversum, trei noi concerte la Haga pe 6 (recital), pe 12 (cu orchestră) și pe 16 (recital), apoi în Elveția pentru trei concerte, pe 23, 24 și 25 cu Carl Schuricht – „care mi-au oferit o bucurie și o emoție extraordinare“, scrie ea. Apoi în martie:

Încă șase concerte neprevăzute luna aceasta: pe 7 la Locle, pe 14 și pe 15 la Berna (La major de Mozart), pe 17 la Luzern (Concertul de

Schumann), pe 20 recital la Zürich (pe care nu voiam să-l dau), pe 31 recital la Cuiră.

Concertul de la Zürich este amânat pentru 1 aprilie, iar pe 28 martie Clara scrie iarăși:

Concertul de la Zürich (de joi) va fi, cred, o adevărată calamitate: nu am mai putut să dorm din cauza lui. O idee fixă a domnului Schulthess, care este, de altfel, foarte amabil, dar...

De fapt, acest concert, ca toate cele dinainte, a primit critici excelente...

Dar la Paris tot nu se întrevăde nimic! Stă acolo câteva zile și îi scrie lui Michel Rossier: „Ți se pare că ar trebui să cânt încă o dată cu Lamoureux fără nici un onorariu?“, semnează un contract pentru Festivalul din Strasbourg pentru luna iunie, se întoarce în Elveția ca să cânte pe 25 și pe 26 la Baden (orchestră și recital), pe 29 la Neuchâtel (recital), pe 1 mai la Thun (orchestră), pe 4 la Winterthur (cvartet), pe 6 la Baden (trio), pe 12 la Lausanne (recital), pe 20 la Zürich (orchestră).

Abia are vreme să răsufle puțin și pe 5 iunie scrie:

Cânt pe 15 la Strasbourg, pe 16 la Mulhouse, mă întorc la Basel pe 17 dimineața, stau până pe 19. Aș renunța la concertul de pe 20 de la Strasbourg, care include, printre altele, Carnavalul de Schumann, pentru că sufletul meu nu are nimic carnavalesc de câteva săptămâni încoace. În schimb, la Mulhouse programul e original, dar nu am nici un merit: Beethoven op. 31 nr. 3; trei Scarlatti; Nocturnă, Mazurci, Bolero de Chopin și... concert de Chopin în final, cu orchestră, bineînțeles. Uite un program puțin obișnuit!

Pe 23 iunie îi scrie lui Michel de la Haga, unde s-a întors ca să cânte pe 26 la Scheveningen cu cvartetul Röntgen și pe 27 la radio la Hilversum:

Concertele Brahms de la Strasbourg și mai ales cel de la Mulhouse au avut un succes imens – dar pianul de acolo (Gaveau) este foarte prost. Totuși, sala arhiplină, audiența și orchestra foarte simpatice.

În schimb, concertul Schumann a fost îngrozitor, cumplit. Tot începutul Carnavalului până la „valsul nobil“ merita fluierături – continuarea la fel. N-am masacrat niciodată o lucrare așa și criticii mi se par foarte binevoitori și indulgenți. Domnul Leguillard a spus: „începutul a fost laborios, dar apoi...“ Eu una nu înțeleg cum de-am avut îndrăzneala să continui să cânt.

Aflată încă sub influența acestui concert nefericit am făcut, fără-ndoială, o prostie cu care nu vei fi, poate, de acord: le-am scris celor de la BBC rugându-i să nu difuzeze Carnavalul, explicându-le că, din diferite motive, printre care un pian Pleyel destul de prost, interpretarea acestei lucrări nu m-a mulțumit. Dacă, împotriva oricărei așteptări, Londra ține cont de această rugămintă, cred că ar fi totuși o mare șansă dacă n-aș fi ascultată în asemenea condiții în Elveția și în Olanda...

Doamna Brown mi-a scris de la Paris ca să mă sfătuiască, din partea lui Caratgé, să-i scriu lui Bigot ca să-l rog să cânt cu Lamoureux: firește că, după acest început strălucitor în Franța, nu voi formula o asemenea rugămintă. De altfel, n-aș putea să scriu o astfel de scrisoare.

Deși critica a observat, într-adevăr, „un început nesigur“ în *Carnaval*, cronicile sunt, în rest, excelente, atât la Strasbourg, cât și la Mulhouse: „Doamna Clara Haskil te face să te gândești la cealaltă Clara, cea pe care Schumann o adora...”

Se odihnește, în sfârșit, cincisprezece zile în iulie, la Paris. Se întâlnește aici cu prietenii ei, Hilda Gélis, familia Desmarais, doctorul Hamburger, Youra etc.:

Alaltăieri cu doamna Pastré și cu Youra acasă la Enescu, în vila lui de la Meudon, și stăteam lângă regina Belgiei și am vorbit cu ea, fără să știu cine e, pe deasupra! Cu toate acestea, a fost fermecătoare și m-a întrebat de ce nu cânt la Bruxelles...

La plecare, pentru că numărul persoanelor era mai mare decât al mașinilor, regina mi-a oferit un loc alături de ea, lucru care a făcut-o pe o persoană binevoitoare să spună: „A făcut în așa fel încât să fie în mașina reginei, ar fi putut cel puțin să se așeze lângă șofer...”

Se întoarce la Vevey, unde o urmărește amintirea neplăcută care i-a rămas după experiența de la Strasbourg. Pe 17 scrie:

M-am întors ieri din Franța și m-a cuprins o criză de „proastă dispoziție”... Știu că în afara muzicii nu exist și sufăr destul de mult pentru că nu am o cultură, o inteligență care înalță o ființă umană peste nivelul obișnuit... Plec pe 25 la Tarasp pentru vreo cincisprezece zile și asta mă enervează destul de mult.

Pe lângă neliniștea ei latentă, are cu siguranță motive de „proastă dispoziție”, în ciuda dezvoltării încurajatoare a activităților ei: această

rătăcire permanentă, fără legături, fără cămin nicăieri, fără acoperiș măcar, o apasă; o tulbură, de asemenea, divorțul unui prieten foarte drag, apoi, mai ales, boala lui Lipatti...

I-a ținut locul pentru două concerte în Olanda („astfel oamenii au avut parte de Artă pură și eu n-am avut nici o remușcare...“, îi scrie el), dar acum este imobilizat pentru multe luni. Pe 20 februarie i-a scris:

Sunt tot în pat, aceeași boală ca vara trecută. Alaltăieri puncția: au scos 500 gr. de lichid, însă, cum s-a refăcut la loc, mâine probabil că vor scoate iar apa din mine. Am început un tratament nou în care îmi pun ultima mea speranță...

Nu vrei să cânți cu Balmer la Berna? Mi-ai face un mare serviciu și o mare bucurie. Pentru mine, concertele sunt suspendate până în octombrie 1949.

Apoi, pe 4 martie:

Dacă nu ți-am telefonat după concertul din Geneva este că 1) nu puteam părăsi patul 2) nu puteam respira deloc și 3) a doua zi aveam o nouă puncție, foarte plicticoasă.

Acum că sunt bine pot să-ți spun cât de minunat ai cântat și ce mare artistă ești. (Nu este nevoie să ți-o mai spun.) Îmi pare așa de rău că nu te-am putut vedea! Iată mai mult de o lună de când zac la pat. De o săptămână mă simt mai bine, temperatura scade, respirația redevine normală... Lucrez cu capul, fără pian și casc gura la soare. Dă-mi o idee pentru un Bach frumos și impozant.

Un nou tratament duce la o oarecare vindecare (pe 13 august el scrie: „sănătate bună“), dar îngrijorarea continuă, pentru că se știe, fără să se spună, cât de gravă este boala care îl macină. De altfel, au loc recidive: „De-o săptămână sunt rău bolnav, febră mare, neliniști etc. M-am săturat! Aș vrea atât de mult să studiez!“ Fiecare din aceste probleme este o nouă rană pentru sensibilitatea Clarei. Din fericire, are în Michel Rossier prietenul credincios, pe care se poate baza. Pe 1 mai îi scrie:

Știi ce înseamnă prietenia dumitale pentru mine. E o sursă de bucurie, de alinare constantă, o rațiune de a trăi. Datorită dumitale am putut să studiez în ultimii ani acasă la dumneata cu sentimentul că am un cămin unde mă simt în familie, în siguranță, și unde am fost primită întotdeauna cu atâta bunăvoință.

Tot dumitale îți datorez faptul că am cântat atât de mult în Elveția și în alte părți, pentru că fără încurajarea afectuoasă și sprijinul dumitale n-aș fi putut niciodată să pregătesc și să duc la bun sfârșit toate aceste concerte.

Apoi, într-o bună zi din iunie 1949, același Michel îi dă o veste foarte bună: va obține cetățenia elvețiană, care nu numai că va simplifica mult lucrurile din punct de vedere practic, dar îi va da și o impresie de siguranță. Din Olanda, unde află vestea, Clara îi scrie unei prietene:

Nu e nevoie să-ți spun ce fericită sunt. Dar aproape nu îndrăznesc să cred și aș vrea să pot deja să întorc pașaportul pe toate fețele ca să mă conving că e un document elvețian în posesia mea. Să sperăm că se va întâmpla până la sfârșitul anului.

La sfârșitul lunii iulie pleacă să facă o cură la Schuls Tarasp, unde se simte „ca întotdeauna cam singură, dezrădăcinată și... melancolică!“ – dar are proiecte, carnetul ei se umple de date:

Pe 11 august voi cânta la Davos cu cvartetul din Winterthur și singură două lucrări de Schumann (nu Carnavalul, din fericire!), pe 6 septembrie la Radio-Zürich (La major Mozart) și începând cu 20 septembrie voi avea douăzeci de concerte până pe 25 noiembrie în Olanda și în Elveția.

Dar între timp se întâlnește cu Bruno Walter la Luzern, petrece seara de 14 august cu el, și pe 24 august îi scrie lui Hélène, din Zürich:

Nu-ți închipui cum trec zilele de când ne-am întors la Zürich. Am fost la Luzern, la Winterthur, la Cuir, mă întâlnesc cu prietenii, cu Casals aproape toată ziua, cântă mai bine ca niciodată, a întinerit cu zece ani – ieri o serată muzicală intimă s-a terminat la 3 dimineața, în fine, nu știu cum fac față. Nu studiez nici cinci minute, dar am cântat cu Casals diferite lucrări.

Cât despre concerte mele... Plec poimâine cu Casals la... Zermatt cu mașina și voi fi la Vevey de luni 29 până pe 5 septembrie. Va trebui să studiez zece ore pe zi... Se pare că nopțile albe, dar bogate în emoții artistice și în impresii profunde, m-au făcut să arăt bine.

Într-adevăr, se pare că acest regim îi priește în toate privințele, pentru că, după emisiunea de la Zürich, Lipatti îi scrie pe 8 septembrie din Montana:

Dragă Clarinette,

Ai cântat și mai deosebit decât de obicei. A fost din toate punctele de vedere o execuție magistrală. Te-am auzit foarte bine și mi-e imposibil să formulez cea mai mică critică. Poate tempoul orchestrei puțin prea agitat în

final. Dar ce s-a întâmplat la început (tema a doua, mi major)? Ești o mare, o foarte mare artistă și muziciană și o remarcabilă pianistă! Dacă într-o zi va trebui să înveți alte concerte de Mozart, mă înscriu elevul dumitale. Fără nici o glumă.

Iată patru zile de când ispășesc cu aproape 39° seara. Am capul ca un butoi și stau la pat. Maestrul Backhaus a sosit, vesel, încântător și bun ca întotdeauna. Va fi încântat să te revadă. Când vei veni îți voi da Cadența și vom discuta proiecte, programe, recitaluri.

Te îmbrățișez cu afecțiune și mare admirație.

Vechiul dumitale Grégoire

În noiembrie este din nou în Olanda. De data aceasta publicul se îmbulzește: Koning a câștigat, Clara la fel. Totuși, pe 14, ea scrie de la Haga:

Nu sunt în formă și sunt pe cât de deprimată, pe-atât de dezorientată din toate punctele de vedere. Cred că e începutul sfârșitului pentru mine... Sper că n-ai ascultat retransmisia concertului de Mozart și că nu-l vei asculta pe cel de Chopin...

În timp ce în ziarul olandez Haagsh Dagblad din 21 noiembrie se poate citi, sub titlul „Clara Haskil, o solistă ideală“:

Prin urmare, mai există așa ceva: o artistă care slujește arta la perfecție, împlinind, parcă, un sacerdoțiu. Se adaugă o măiestrie aproape supraomenească și o interpretare de o frumusețe pură și captivantă – am putea spune a unor mâini inspirate – care nu este posibilă decât datorită unei înțelepciuni interioare care te face smerit. Clara Haskil are darul de a transmite acest mesaj atât de înălțător, atât de frumos, atât de emoționant, de o puritate atât de senină, atât de omenesc și, în același timp, vibrant...

Și pe 3 decembrie, după o interpretare extraordinară a Concertului nr. 2 de Chopin la Lausanne, Clara îi scrie lui Hélène Stricker:

Casals mi-a scris ca să-mi spună ce „frumos“ a fost Chopin-ul cu Desarzens, și pare încântat de concert... Trebuie să ai o doză de indulgență! Dar e prea mult, căci nu pot să cred că exact așa gândește.

Astfel, cu toată unanimitatea laudelor cu care-i sunt primite toate concertele, nu există nici o interpretare pe care ea chiar să o aprecieze – e de-a dreptul incorrigibilă! Pe 1 decembrie dă ultimul ei concert din acel an,

un recital la Lugano, în vreme ce Lipatti urcă pe scenă pentru prima dată de când s-a îmbolnăvit. Pe 19 decembrie, el îi scrie:

Draga mea Clarinette,

Mulțumesc pentru telegrama dumată de prietenoasă, primită două minute înainte de intrarea în scenă. Am fost fericit să pot constata că mai pot fi încă în stare a face ceva în viață. Public foarte mișcat și nici cea mai mică urmă de trac, încât întrebam tot timpul pe Madeleine dacă eu eram acela care trebuia să cânte sau altcineva.

Sănătatea e normală, acest concert a fost șocul necesar pentru a ieși definitiv din încurcătură. În fine, să nu spunem vorbe definitive, dar să așteptăm și în fond să nu ne mai gândim la aceasta...

Și, când Clarei i se acordă cetățenia elvețiană, îi scrie un lung poem umoristic pe care i-l dedică:

*Clarei Haskil,
Cetățeană elvețiană,
Locuitoare în Vevey,
Prințesă a Muzicii.*

În timp ce, tot pe 19 decembrie, Clara îi scrie lui Anne Grandjean:

Iartă-mă pentru întârzierea mare cu care îți scriu să-ți mulțumesc din suflet pentru zilele minunate pe care le-am petrecut la dumneata, pentru frumoasa plimbare la Berna și, mai ales, pentru prietenia caldă și sinceră pe care o simt la dumneata, pe care o știu adevărată și pentru care n-aș putea să-ți fiu destul de recunoscătoare. Mă accepți și ții la mine așa cum sunt, nu e puțin lucru, pentru că sejurul în Argovia m-a îmbogățit din anumite puncte de vedere: cusururile mele, defectele mele sunt mult mai numeroase decât credeam, și totuși mă cunosc bine...

Poate că ai aflat sau ai citit că mi s-a acordat cetățenia elvețiană și le sunt nespuse de recunoscătoare tuturor celor care m-au acceptat și mă consideră una de-a lor.

Sfârșitul acestei luni se desfășoară așa cum era prevăzut, cu schimbare de domiciliu încă de trei-patru ori, apoi întoarcere la Vevey, de care nu pot să-ți spun cât mă tem. Prietenii mei pleacă pe 1, camera mea nu este nici mobilată, nici curățată, impersonală, un cuib de melancolie. Ce însoțitor fidel! Dar nu am dreptul să mă plâng și îmi cer scuze...

Prin urmare, petrece sfârșitul lunii decembrie „când la unii, când la alții, deranjându-i – este cam neplăcut“. Totuși, dacă face bilanțul acestui an 1949, nu poate să nege că a lucrat mai mult ca niciodată și, pentru întâia oară, a câștigat ceva bani: pe 7 ianuarie 1950 va împlini 55 de ani, și pentru prima dată în viață nu va mai depinde material de alții! Desigur, situația e încă precară și nu se poate simți încă în siguranță, dar această independență complet nouă este deja un semn. Semn așteptat atâta vreme, încât nu va ajunge niciodată să creadă întru totul că e adevărat și va păstra până la sfârșitul vieții o anumită neîncredere în realitatea succesului ei.

III

GENIUL RECUNOSCUȚ

Gloria

1950–1957

În ziua de 12 februarie 1950 Clara îi scria lui Anne Grandjean:

Astăzi, la Amsterdam, s-au simțit în sală o tensiune și o liniște aproape emoționante. Am interpretat foarte bine fuga „dumitale“ în la minor (cel mai bine de până acum), opus III și Brahms. Variațiunile Abegg au ieșit mai puțin „strălucite“ decât ieri, ca și restul. Eram deja obosită, iar pianul mi-a pus bețe-n roate, prea rigid pe bucățile mai suave și rapide. Numai de-am avea succes în continuare: Olanda și Elveția sunt singurele țări care mă solicită pentru concerte de pian – și cine știe pentru cât timp de-acum încolo?

Nu i se poate reproșa nici pe departe această îngrijorare, nici nesiguranța: după succesul magnific pe care-l avusese la Londra în anul precedent, nu mai primise nici o propunere, în Italia nu mai găsește nici o ocazie de a cânta, iar Franța o tratează mai departe cu totală indiferență. Fără îndoială, nu știe cu ce arme să lupte în asemenea situații, iar candoarea aceasta transpare într-o scrisoare trimisă, din Hilversum, lui Michel Rossier:

Ieri am luat masa cu familia Schuricht... După cina asta, rămân cu impresia dezgustătoare a răutăților pe care pot să le spună artiștii unii despre alții. Mi se pare incredibil și dezamăgitor, sinceră să fiu.

Cu toate acestea, anul 1950 rămâne un an de cotitură în cariera sa, deși fără doar și poate nu-și dă seama de acest lucru deocamdată – și deși încă are destule motive să se îndoiască. Perseverența lui Koning începe să dea roade, răsplătindu-l pentru toate riscurile pe care și le asumase de dragul Clarei: în mica țară care este Olanda i-a aranjat trei turnee (în februarie, aprilie și decembrie) în decursul cărora Clara susține nu mai puțin de douăzeci și două de concerte (fie cu orchestră, fie în recital), fiecare în parte dovedindu-se un adevărat succes. Acum încep să se facă auzite prin vocea criticilor muzicali, tot mai puternice odată cu trecerea timpului – pe măsură ce Clara se va bucura în sfârșit de succes și glorie –, uimirea și regretul care

vor deveni un laitmotiv: „Nu putem decât să deplângem faptul că abia acum ni s-a oferit ocazia de a fi încântați de talentul ei excepțional.“

Ar trebui făcut un inventar al tuturor cronicilor apărute atunci, cronici care stau mărturie atât pentru execuția, interpretările și geniul Clarei, cât și pentru calitățile de auditori și de iubitori de muzică ale criticilor, ale căror analize sunt cu adevărat remarcabile. Regăsim aceeași fervoare, aceeași uimire în cronicile despre concertele susținute de ea între timp în Elveția, unde fusese descoperită de multă vreme, dar unde lumea nu se mai sătura s-o asculte.

În 5 aprilie, după un concert foarte reușit la Bergamo, Clara notează în carnetul ei: „Franco Rossi⁴⁷ a sosit special de la Veneția pentru acest recital. N-am mai trăit niciodată așa ceva!“

⁴⁷. Franco Rossi (1921–2006), violoncelist italian, membru al Cvartetului italian vreme de 35 de ani. (N. tr.)

După încheierea celui de-al doilea turneu al ei din anul petrecut în Olanda, stă la Paris primele două săptămâni ale lunii mai, unde se întâlnește cu prieteni și face noi încercări de a-și aranja concerte: zadarnic. Tot la Paris urmează un tratament pentru o inflamație la încheietura mâinii stângi, de care suferă de aproape două luni: din această pricină își modificase de mai multe ori în Olanda programul de concert, fără însă ca acest lucru să-i afecteze vreodată calitatea interpretării. S-a pus totuși și problema operației, de care Clara nici nu voia să audă: un medic din Paris o asigurase că avea să se vindece cu ajutorul unor injecții locale. Începe așadar tratamentul, cu toate că injecțiile erau foarte dureroase și nici nu se întrevedea vreo ameliorare în scurt timp.

Nici în celelalte privințe nu stă mai bine, iar scolioza de care suferă, accentuându-se de la an la an, aduce cu sine noi și noi probleme, care-i afectează moralul: găsește totuși resurse de energie, interpretând uneori cuprinsă de febră, de dureri, ocazii cu care notează în carnet: „bolnavă“ sau „recital deplorabil“...

La 1 iunie pleacă la Prades, unde Casals reușise să-și organizeze festivalul, în cadrul căruia a invitat-o să cânte. În ziua de 5 iunie, va interpreta acolo *Concertul în fa minor* de Bach (care tocmai fusese „reeditat“ pe disc); se vede cu această ocazie cu Serkin, un alt discipol al profesorului Robert, și, mai ales, îl întâlnește pe Arthur Grumiaux: Casals prevăzuse un concert Beethoven, cuprinzând o sonată pentru violoncel și

pian, o sonată pentru vioară și pian și un trio, în toate trei pianul căzând în grija Clarei.

Încă de la prima lectură a *Sonatei pentru vioară (nr. 10 de Beethoven)*, armonia dintre interpreți e desăvârșită, iar execuția este perfect acordată: Arthur Grumiaux e uluit de interpretarea Clarei – care-l admiră la rândul-i, ascultându-l de mai multe ori înainte. În mod curios, Grumiaux mai avusese cu un an înainte o experiență similară, care-l fermecase: este vorba despre întâlnirea cu Lipatti. Dar Lipatti se îmbolnăvise, iar acea primă întâlnire avea să rămână și singura.

Așadar, la Prades a apărut pentru prima dată ideea ca Grumiaux să facă echipă cu Clara, dar vor mai trece încă vreo câțiva ani până când aceasta va prinde contur.

Pe 28 iunie, când se întoarce la Vevey, Clara notează:

Săptămânile petrecute la Prades aproape că m-au îmbolnăvit din pricina atâtor emoții. Au fost de o frumusețe de neimaginat și doar trecând prin asemenea emoții poți simți cât de aparte e atmosfera acestui festival. Dar toate celelalte, cazarea dintre cele mai neplăcute, hrana care lăsa de dorit, căldura tropicală, încheietura care mă doare, toate m-au făcut să nu scriu nimănui decât surorii mele, care-a ajuns să mă creadă cam nebună, într-atât de mult mă neliniștea ideea de a participa la acest festival. N-am mai fost niciodată într-o asemenea stare, dar printr-o minune a ieșit totul bine și m-am bucurat de un succes la care în mod cert nu mă așteptam... Pentru că trebuie să mă consum nervos, mă consum pentru programele de concert, care vor fi și mai multe în toamnă, și nu mai apuc să studiez și opere noi. E groaznic.

A doua zi Lipatti îi scrie:

Dragă Clarinette,

Ce păcat că nu te-am auzit la telefon! Ard de nerăbdare să te revăd, să te aud. Casals pare că interpretează și mai dumnezeiește pe Bach. Va trebui să ne povestești mii de lucruri.

Sunt alt om de la cortizon: nu mai am febră, nu mai am dureri, forțe proaspete, ore de pian, o oră de plimbare, poftă de mâncare sălbatecă. Peste două zile încep discurile mele la Geneva cu Legge¹ și cu tehnicienii săi din Londra. Două pianе Steinway noi, de concert, minunate, mă așteaptă acolo. Douăsprezece seri de discuri, fără întrerupere, muncă grea.

Cum merge încheietura mâinii? Cere-i lui S. să-ți facă un flacon de cortizon (trei zile), veși fi vindecată pe loc...

Te îmbrățișez cu afecțiune,

Al tău, Dinu

În iulie, Clara petrece câteva zile împreună cu Michel Rossier și soția acestuia (căsătoriti de abia câteva luni), merge la Braunwald, unde susține patru concerte într-o săptămână, iar după o scurtă călătorie la Paris ca să-și consulte medicul, va lua o pauză de opt zile pentru a se odihni la Montana. Acolo se afla în ziua de 6 august, când scria:

Medicul din Paris vrea să reia seria de injecții la mâna stângă – dar eu nu sunt de acord... Am introdus în programul de concert Sonata în si bemol (interminabilă), a lui Schubert – din care încă n-am învățat nici prima pagină. L-ați ascultat pe Lipatti vineri seară? Vindecarea lui e un adevărat miracol, datorat unui medicament american, cred. Ce bucurie pentru el și pentru întreaga lume muzicală!

La 10 august merge la Salzburg, unde întregul ei proces de naturalizare de dată recentă o ajută să cânte în sfârșit la Mozarteum Concertul în mi bemol major al lui Mozart:

Urbe încântătoare, plină de amintiri, emoționantă – fără îndoială de aceea am ales-o să cânt cât se poate de prost. Sunt tristă și cam descurajată. Să fie deja începutul sfârșitului pentru mine?

Pe drumul de întoarcere poposește pentru douăzeci și patru de ore la doamna Langenhan, apoi pentru câteva zile la Werner Reinhart, iar când revine la Vevey găsește o transcriere a Pastoralei în fa major a lui Bach pe care o făcuse Lipatti pentru ea, cu o dedicație datată 13 august, la Geneva.

Jana sosește și ea la începutul lui septembrie: poate să urmărească extraordinara muncă pe care o depune Clara pentru sonata intitulată *Postumă* a lui Schubert și pentru a pune la punct programul pe care trebuie să-l înregistreze la Winterthur pentru firma Westminster – imediat după susținerea unui concert la Locarno.

În ziua de 16 septembrie, Dinu Lipatti ține un recital la Besançon, în cadrul festivalului local, poate cel mai frumos dintre recitalurile sale, fără îndoială cel mai emoționant din toată cariera lui: va fi ultima lui apariție în public. Chiar a doua zi după concert, cade la pat. Și-i trimite răspuns lui

Segovia, care-i propusese să meargă să-i cânte ca să-l mai destindă: „Nu acum – nu sunt vrednic să-l ascult.“

Sâmbătă, 23 septembrie, și duminică, 24 septembrie, în doar patru sedințe, Clara înregistrează pentru firma Westminster *Concertele nr. 19* (fa major, K. 459) și *nr. 20* (re minor, K. 466) ale lui Mozart, împreună cu Orchestra simfonică din Winterthur, sub bagheta lui Henry Swoboda. Duminica următoare, după ce a interpretat la Zofingen cu aceeași orchestră *Concertul în mi bemol* al lui Mozart și *Concertul nr. 3* al lui Beethoven, înregistrează de la ora 9 la ora 20, fără pauză practic, unsprezece sonate de Domenico Scarlatti.

Încă trei recitaluri în Spania („mare succes – public foarte simpatic“), câteva concerte în Elveția, și urmează al treilea turneu în Olanda (treisprezece concerte între 25 noiembrie și 14 decembrie): acolo află, „din ziar“, de moartea lui Lipatti, la vârsta de 33 de ani, în 2 decembrie 1950. Deși nu venea ca o surpriză, după evoluția fulgerătoare a bolii sale din ultimele săptămâni, „a fost o lovitură teribilă. Îl admiram din toată inima și-mi era un prieten drag“. Clara va fi profund afectată de dispariția acelei reciproce „tandreți nesfârșite“, dar, cu felul ei de a fi extrem de discret, nu și-a îngăduit să-și arate sentimentele. Îi scrie doar atât lui Hélène Stricker:

Sunt obosită, nu lucrez și nimic nu-mi iese. Moartea lui Lipatti m-a întors pe dos, și nu am nici o tragere de inimă să dau concerte...

Sosește la Paris la 18 decembrie, unde se odihnește câteva zile alături de Jana, în compania lui Hélène Stricker. Atmosfera nu e prea veselă, dar, cu ajutorul lui Hélène, Jana împodobește un pom de Crăciun „foarte micuț“, care va readuce zâmbetul pe chipul Clarei. În privința viitorului ei profesional în Franța, ea scrie:

Veștile de aici nu sunt deosebit de interesante. Chiar și azi, domnul Bigot, un dirijor care mă cunoaște și cu care am cântat, mi-a spus la telefon: „Aici trebuie să ai bani de pierdut sau să te pricepi la tras diverse sfori ca să poți ține concerte.“ E adevărat, dar doar până la un punct, deoarece interpreții mari cântă fără să fie nevoie de tras sfori sau de bani. E ciudat însă cum la Paris nu s-au aranjat niciodată lucrurile. Poate pentru că nu am purtat haine de blană și nu mă dau cu ruj?

Clara se întoarce de la Paris dezamăgită și tristă și încheie anul cu o înregistrare – sclipitoare – la Radio Zürich, în 31 decembrie, împreună cu grupul local Collegium Musicum; pe 1 ianuarie se află la doamna

Langenhan, lângă care se va înzdrăveni și va „lupta cu îndoielile“; mai apoi, se va bucura câteva zile de primirea ospitalieră a credinciosului Werner Reinhart.

Astfel, anul începe pentru ea în prezența a doi oameni care au înțeles-o, au iubit-o, au ajutat-o, fiecare în felul său, cu o consecvență care le va face dispariția amândurora, la un interval de doar câteva luni în decursul aceluiași an 1951, foarte greu de suportat. Cei doi îi fuseseră alături în clipele cele mai grele, când nu se întrezărea nici o speranță, și se sting atunci când în sfârșit Clara se bucură de succes, căpătând astfel – și din ce în ce mai mult după aceea – un pic de încredere în sine (deși mereu șovăitoare) și siguranță materială. De parcă ar fi așteptat amândoi ca ea să nu mai aibă o nevoie absolută de ei...

Contractele încep să se înmulțească, are o mulțime de proiecte, toată lumea vrea nu s-o descopere, ci să-i laude geniul, ca și cum ar fi fost recunoscut de multă vreme. Nimeni nu vrea să rămână mai prejos, toți confirmă victoria Clarei! Firește, victoria i se datorează geniului său (după ce fusese totuși trecut cu vederea vreme de treizeci de ani exasperanți tocmai de cei care îndrăzneau în prezent să scrie: „S-a spus totul despre perfecțiunea interpretării și a stilului unicei Clara Haskil“ sau cum avea să se exprime ceva mai târziu un critic parizian inconstient ori cinic: „Melomanii așteptau cu nerăbdare revenirea Clarei Haskil. Au fost... copleșiți“), dar victoria ei se datorează și perseverenței și energiei extraordinare a acestei femei cu sănătatea șubredă, cu trupul plătând și care, îndoindu-se de sine într-un mod aproape bolnăvicios, era totodată conștientă de propria-i valoare și credea în muzică. Victoria se datora, trebuie să stăruim în această privință, și sprijinului de care s-a bucurat în plan moral și în cel practic din partea lui Michel Rossier de-a lungul acelor ani din urmă – fără a uita de pariul pe care-l făcuse în privința ei impresarul olandez Koning.

E solicitată în Olanda din ce în ce mai frecvent în acea perioadă, unde i se aduc elogii, ecoul acestor succese trecând dincolo de granițele țării. La 2 ianuarie, ea notează:

Pe 17 ianuarie Milano, în Olanda toată luna februarie până pe 6 martie inclusiv, la La Chaux-de-Fonds pe 8 martie, Aarau pe 3 aprilie, Ascona pe 5, Lausanne pe 10, St. Gallen pe 19, Thun pe 25, începutul lui mai în Olanda, pe 11 mai la Zürich (Collegium Musicum), Baden-Baden pe 20,

Perpignan în iunie (Festivalul Casals: Bach, Mozart, Beethoven). Partea cu înregistrările e deocamdată în ceață, ceea ce-mi provoacă destule griji.

De fapt, firma Philips vrea s-o preia cu totul, iar Clara semnează pe 7 aprilie un contract de exclusivitate, lucru pe care avea să-l regrete amarnic deoarece nu va putea înregistra cu anumiți parteneri preferați de ea.

Cât despre concerte, trebuie amintite și cele susținute împreună cu grupul Mozarteum de la Salzburg, chiar în Salzburg în luna august, apoi la Scala din Milano (patru concerte) și la San Carlo din Napoli (două concerte) în noiembrie, fără a mai pune la socoteală toate concertele susținute în Elveția și în Italia. E un ritm tot mai alert, iar încheietura mâinii își revine, „nu mă mai doare deși n-am făcut nimic“. În ziua de 11 noiembrie 1951, aflându-se la Napoli, îi scrie lui Hélène:

Cele patru concerte de la Scala s-au bucurat de un succes absolut fenomenal. Recital neprevăzut la Basel pe 25 noiembrie, și apoi la Napoli până pe 18.

În sfârșit, datorită atât lui Carl Schuricht, cât și prietenilor de la Orchestra Națională, susține un concert la Paris cu respectiva orchestră și cu respectivul dirijor, pe 23 aprilie: este prima ei apariție după doi ani! Atunci notează în carnet: „Repetiție superbă, însă la concert a ieșit prost – bolnavă.“ Și de această dată cronicarii sunt aproape inexistenți...

În Olanda lucrurile stau exact pe dos, lumea e într-un adevărat delir și, cu toate că fiecare voce a criticii vine cu noi elogii pe plan artistic, ea notează:

Modul în care mă prezint publicului, cum salut, cum stau la pian, toate acestea produc un efect dezastruos: nu-mi dădusem seama până acum – toate cronicile pomenesc lucrurile astea.

Ca de fiecare dată, totul arată mai sumbru din perspectiva ei, ceea ce nu o va împiedica să aibă o întâlnire de mare importanță pentru ea, aceea cu dirijorul Rafael Kubelík⁴⁸. Concertează împreună pentru prima dată în Haga, pe 1 iunie, iar acesta va fi începutul unei prietenii de o rară calitate. El povestește că, la acest prim concert, în momentul intrării în scenă a Clarei, pradă tracului deja obișnuit, de care Kubelík nu avea cunoștință, ea se oprește „ca un catâr în fața obstacolului: până la urmă a trebuit s-o împing cu fermitate – și am ajuns, râzând, împreună pe scenă“.

48. Rafael Kubelík (1914–1991), dirijor și compozitor ceh, stabilit în Marea Britanie, devenit mai târziu (1967) cetățean elvețian. A colaborat cu orchestre celebre din Europa și America, precum

Chicago Symphony Orchestra (1950–1953), The Royal Opera, Covent Garden (1955–1958) și Orchestra Simfonică Radio Bavaria (1961–1979). (N. tr.)

Colaborarea lor își găsește o ilustrare în această anecdotă: Kubelík știe că ea va depăși toate obstacolele, iar Clara își dă seama că poate să se bazeze pe el, că o va ajuta dându-i câte un brânci, „nici prea tare, nici prea încet“. La fel ca mulți dintre colegii săi, și Kubelík e de părere că interpretarea ei nuanțată, dozată în mod subtil și magistral, îi determina pe toți membrii orchestrei s-o asculte și să reacționeze până și la cele mai mici intenții ale ei. Și notează în continuare:

Îi datorez Clarei Haskil evoluția mea nu doar în plan artistic, ci mai întâi de toate în plan uman, una dintre prietenii cele mai însemnate.

I se va adresa de fiecare dată – ca un simbol – cu numele Clarissima. Dar și pentru Clara această prietenie e „însemnată“: pare să simtă un fel de dragoste la prima vedere față de artist – așa cum i se va întâmpla și în anul următor cu un alt dirijor de calibru, Ferenc Fricsay, cu care va intra de îndată în armonie în plan muzical. Clara îi scrie din Perpignan lui Anne Grandjean:

Concertele cu Kubelík au reprezentat pentru mine un eveniment extraordinar. Mai ales cel din Amsterdam mi-a lăsat o impresie de neșters. Un dirijor și un muzician cu totul excepțional, și totuși de o simplitate și o cordialitate pe măsura talentului său. În prezența unei asemenea personalități mă simt și mai neînsemnată, dar, în fine, fiecare trebuie să-și dea silința în ce face. N-am nici un drept să mă văicăresc, spun doar că aș fi putut folosi mai bine darurile pe care le-am primit. De asta îmi pare rău.

Am concert aici pe 21, sâmbătă, apoi de pe 2 august la Zermatt, pentru următoarele patru săptămâni.

Clara și Kubelík vor concerta împreună de câte ori va fi posibil: dar nu vor reuși să semneze un disc împreună, lucru pe care Clara îl va regreta mereu. Legați cum erau amândoi prin contracte cu firme de înregistrări diferite, nu vor ajunge niciodată, în ciuda eforturilor, să se elibereze de aceste constrângeri. Chiar și în prezent, nefericite circumstanțe materiale împiedică publicarea unor splendide înregistrări realizate de ei în cadrul unor concerte publice, cum ar fi admirabilul concert al lui Chopin... Nu e scandalos? Arta nu este oare sacrificată iar și iar în detrimentul unor sordide calcule seci?

În realitate, Clara își dorea atât de mult să înregistreze împreună cu Kubelík, încât probabil că, dacă l-ar fi întâlnit un pic mai devreme, n-ar mai fi semnat contractul cu Philips, sau oricum nu s-ar fi prelungit atât de mult contractul exclusiv. Dar actele erau semnate și astfel la Baarn, în Olanda, Clara înregistrează la 4 iunie *Variațiunile Abegg*, de Schumann, iar pe 8 (de la ora 7 seara până la 4 dimineața) *Sonata postumă* a lui Schubert:

Domnii au dat dovadă de curaj, la fel și biata H., care, la ora 2 dimineața a reușit să facă rost cu uz de forță, nu știu de unde, de șuncă și cafea. Zorile și soarele au fost un eveniment în sine.

Pentru ea totuși, Sonata lui Schubert nu era terminată, deoarece anumite pasaje nu sunau prea bine, dată fiind durata întâlnirii, și n-o mulțumeau: tehnicienii, pe de altă parte, erau de părere că nu era posibil să le refacă, lucru care o supăra pe Clara; era însă prea timidă ca să solicite încă o ședință de înregistrare, așa cum își dorea. Doar la insistențele surorii ei Jana, care s-a ținut de capul tehnicienilor de la Philips, s-a reușit refacerea pasajelor respective după cum își dorea Clara. Tot în legătură cu această sonată, un tânăr pianist povestește o întâmplare grăitoare pentru respectul arătat de Clara față de tot ce e scris. Tânărul a interpretat sonata în fața Clarei, iar la finalul acesteia trebuie executat un tril cu mâna stângă, apoi mâna dreaptă atinge o clapă neagră, o pătrime... pe care el o ține însă doar valoarea unei optimi. La încheierea sonatei, Clara i-a atras atenția în această privință. El îi replică glumind: „Nu-i decât o optime! A opta parte dintr-o măsură!“ La care ea răspunde: „E a opta parte de veșnicie.“

În timpul unui nou turneu în Olanda, în toamna anului 1951, mai înregistrează, la 8 septembrie, o serie de trei sonate de Scarlatti, a doua zi *Sonatina* lui Ravel, iar pe 12, *Concertul lui Schumann* cu Orchestra Filarmonică din Haga și cu Willem van Otterloo⁴⁹ – dar s-a simțit rău și a părăsit patul doar pentru a merge la înregistrări, fără a mai putea studia: „Nu m-am mai simțit niciodată atât de obosită...“

⁴⁹. Willem van Otterloo (1907–1978), dirijor, violoncelist și compozitor olandez. (N. tr.)

Adevărul e că nu apucase să se odihnească în acel an, cu toate activitățile în care fusese prinsă: nici chiar la Zermatt, unde a petrecut bună parte din luna august în compania lui Hélène Stricker și a ținut un recital, organizat de prietenii ei, familia Seiler. Aceștia refuză să modifice data concertului de la Salzburg, care era cu o zi înainte de Zermatt, unde Clara cânta în locul lui

Claudio Arrau⁵⁰, căzut la pat pe neașteptate. Deși înfuriată de această intransigență, Clara se hotărăște să accepte totuși concertul de la Salzburg.

⁵⁰. Claudio Arrau León (1903–1991), pianist chilian. (N. tr.)

Îi scrie Janei:

Cl. Arrau trebuia să țină un recital, iar pentru mine au organizat un concert cu orchestra Mozarteum. Ar fi fost mai mult decât nepotrivit și regretabil să refuz așa ceva. Am fost de acord și cu onorariul cerut de Schulthess, și cu cheltuielile de călătorie cu vagonul de dormit clasa întâi dus-întors, era singura variantă ca să accept această propunere. Ca pe o curiozitate, îți trimit detaliile legate de călătorie și ca să-ți dovedesc că mă țin tare, căci am interpretat cum se cuvine (două concerte de Mozart) și a fost un succes (șase, poate chiar opt chemări la scenă deschisă după cel de-al doilea concert).

Am plecat de aici vineri la ora 14, am ajuns la Zürich la ora 21, am pornit din nou la drum la 23.30 și-am sosit la Salzburg sâmbătă la ora 10.30, repetiții până la 12.30 fără măcar să pot bea ceașca de cafea care mă aștepta de o oră (o oră a avut întârziere trenul), la ora 20 concert, la 1.50 noaptea înapoi în vagonul de dormit spre Zürich, și am ajuns aici astă-seară, duminică, la ora 20, proaspătă ca o roză – moralicește, trebuie să precizez...

La gară m-am întâlnit cu Hélène și, mai mult, cu doi membri ai familiei Seiler și cu un fotograf care mă așteptau ca pe o vedetă de cinema, ca să mă pozeze la coborârea din tren, din față, din profil, pentru o publicație ilustrată, spre amuzamentul poporului din Valais!

Avea să se răzbune însă în felul ei inocent: câteva zile după aceea merge să susțină un concert nu departe de Zermatt; pentru a doua zi, Seiler planificase un alt concert chiar la Zermatt, iar Clara sosește, așa cum era prevăzut, seara la 21.30 (concertul era programat să înceapă la 21), dar aranjează în așa fel lucrurile încât să coboare din tren pe partea opusă peronului, fără să fie zărită de tânărul Seiler, care venise să o aștepte. Se stârnește harababura, desigur, asta până când la ora 21 fix, Clara își face apariția în sală, calmă, pregătită de concert și încântată de reghiul pe care-l jucase!

Se află încă la Zermatt, unde Jana a venit în vizită pentru câteva zile, când primește vestea că sora lor Lili ajunsese teafără și nevătămată în Israel, în sfârșit, după nenumărate eforturi. Ani și ani la rând Jana insistase să

meargă să locuiască în Franța, dar, foarte atașată de țara ei, Lili nu voise niciodată să plece din București. Încet-încet totuși, s-a lăsat convinsă și, ajutată de anumite circumstanțe, Lili s-a hotărât să meargă la surorile ei.

Va obține într-un final autorizația de a emigra în Israel: având drept bagaj șaizeci de ani de amintiri, sosește, la 14 august 1951, la Tel Aviv, unde este întâmpinată de prietenii săi, pictorul Marcel Iancu împreună cu soția acestuia. Va locui la ei vreme de un an, până când va fi confirmată viza de intrare în Franța – viză pe care Jana reușise s-o obțină de îndată, cu ajutorul doamnei Vincent Auriol.

În vreme ce Lili își pierde căminul, Clara își va găsi un adăpost: cum starea materială i se îmbunătățise, Michel Rossier insistă pe lângă ea să-și găsească un loc al ei, unde să se simtă în largul ei, să se simtă acasă. A izbutit și a convins-o până la urmă, nu fără multe bătăi de cap, întrucât, deși rățacea dintr-o cameră de hotel într-alta, înconjurată de valize mereu nedesfăcute, nu mai avea grija altor aspecte practice. Sau poate îi era teamă să se regăsească singură, între patru pereți – cu atât mai mult când spațiul e îngust! Michel i-a găsit, la ultimul etaj din fostul Hotel d'Angleterre, pe cheiul Perdonnet din Vevey, „un apartament minuscul cu toate utilitățile, cu doar trei obiecte de mobilier, dar drăguțe – deși divanul e cam scurt pentru mine! Dar e cu atât mai fermecător!”

Clădirea, retrasă puțin de la cheiul umbrit și plin de flori, are o fațadă victoriană care dă înspre lac, iar ferestrele apartamentului ei dau spre miazănoapte, înspre dealurile înverzite, presărate cu vile, ale cantonului Vaud. Câțiva pași mai încolo, la intersecție, Turnul Orientului, a cărui pendulă marchează, în terță, fiecare sfert de oră, răspunzându-le astfel feluritelor clopote și orologii ce ritmează zi și noapte existența pașnică a orașelului. Clara semnează contractul de închiriere în data de 10 iulie 1951, dar nu va locui deloc acolo pe parcursul aceluia an: concerte, turnee, înregistrări se înșiruie unele după altele, punându-i la încercare sănătatea destul de fragilă. Cade la pat în Lugano, pe 19 noiembrie, apoi e internată cinci zile într-o clinică din Zürich, după care se îndreaptă cu forțe proaspete spre alte orașe, alte scene, alt public.

Există însă un public pe care Clara n-a încetat să sperie că-l va cuceri, în ciuda indiferenței totale pe care acesta i-o arătase până atunci: cu susținerea financiară a domnișoarei Gélis, care a preluat cheltuielile operațiunii, se pune la punct un recital la Paris, în Sala de concerte Gaveau, pe 18 decembrie. Din program:

Preludiu și fugă în la minor de J.S. Bach

Sonata op. 31 nr. 3 de Beethoven

Sonata postumă de Schubert

Scene din pădure de Schumann

S-au făcut eforturi majore pentru publicitate (afișe, fotografii în ziare etc.), tot cu ajutorul domnișoarei Gélis, care-i pune în gardă printre altele pe critici și, cu pricepere, îi invită la o recepție la ea acasă, chiar a doua zi după concert. În ciuda tuturor preparativelor, în ciuda celebrității din străinătate a Clarei, care începe să aibă ecouri și în Franța, sala de concerte aleasă e aproape necunoscută. Clara, care sosise la Paris cu două zile înainte de concert, este pesimistă: „Nici de astă dată n-o să vină nimeni” – iar circumstanțele par să-i dea dreptate. Cu un sfert de oră înainte de începerea spectacolului, sala era practic goală. Dar apoi, pe neașteptate, lumea dă buluc și, când, la 21.20, Clara își face apariția pe scenă, cuprinsă de neliniște și paralizată de trac, sala e aproape plină.

Două ore mai târziu se dezlănțuie un adevărat delir: publicul prezent a descoperit-o, a adoptat-o, a acoperit-o dintr-odată cu lauri. A doua zi, la recepția domnișoarei Gélis, în saloanele de pe boulevard Malesherbes, Clara se află în centrul atenției tuturor, este regina, prada – tot ceea ce detestă mai mult: anumite evenimente „de după concert” reprezintă pentru ea „cele mai penibile” clipe din viață, cum scria la un moment dat... Dar e și bucuroasă, și uimită, și se străduiește să-și păstreze cumpătul.

În numărul din 24 decembrie al ziarului *Le Figaro*, Clarendon scrie, sub titlul „Revenirea Clarei Haskil”, articolul de mai jos:

Într-un trup de o fragilitate înduioșătoare, sufletul arde ca un felinar. Aplecată asupra clapelor, atentă la sonoritățile pe care le stârnește, artista le supraveghează venirea pe lume, existența împlinită, ecoul lor. O interpretare de finețe, o gamă de nuanțe nu foarte largă, ce dă totuși iluzia de a fi vastă grație felului în care sunt dozate contrastele. Unii pianiști evoluează de la fortissimo gălăgios la pianissime abia perceptibile: pianista noastră se rezumă doar la forte și piano, dar, între aceste granițe, câte nu născocesc pentru a înlocui estetica brutalității cu idealul poeziei! O ascult, îi primesc cu râvnă mesajul prețios și-mi spun în gând: „Așa cânta și Chopin, rafinat până la inefabil, misterios și fantastic!” E minunat ce reușește ea să facă din sonatele de Schubert, faimoase c-ar fi lungi și pline de repetiții. Fără multe pedale și fără a se folosi deloc de brațe ca de

niște pârgii naturale, doar din simpla mișcare a degetelor și a încheieturilor, mlădioase precum șopârlele, Clara Haskil ne vrăjește. Este impunătoare, nu prin forță, ci prin personalitate: nu strălucește, ci radiază, transmite însăși grația muzicii: în două ore, șterge amintirea strălucitoare și iluzorie a unei armate întregi de virtuozii. Ce mai așteaptă oare asociațiile noastre ca s-o aducă în concerte pe Clara Haskil?

Clara nu aștepta, în aparență, decât asta... și totuși nu era de-ajuns! Cu toate că de atunci propunerile au început să curgă din toate părțile, încât foarte curând a trebuit să mai refuze din ele, nici una nu venea totuși de la Paris – de unde scria pe 28 decembrie:

Dacă, din punct de vedere artistic, concertul a fost un mare succes, nesperat pentru mine, sănătatea mea în schimb, în momentul de față, lasă mult de dorit. Dureri de cap zi de zi mă obligă să iau două pilule câteodată și-mi strică diminețile. Nu reușesc să lucrez.

Dar nu se mai odihnește bine: prinsă în angrenajul succesului, e condamnată să se achite de contractele pe care le așteptase prea mult timp când era mai tânără, mai rezistentă fizic. În anul 1952 a susținut în jur de șaptezeci de concerte:

Dacă nu altceva, măcar am învățat să-mi fac și să-mi desfac bagajul!

Din Haga îi scrie, în 15 februarie, lui Anne Grandjean:

Ai aflat și dumneata că a încetat din viață doamna Langenhan, a cărei lipsă o resimt teribil? Era unul dintre sufletele acelea rare care înțelegeau totul, iertau multe și aveau darul de a alina, de a insufla curaj și încredere în ciuda a toate...

Dintre cele treisprezece concerte susținute în Olanda, trei au fost pe placul meu, și mai ales datorită lui Kubelík, care e un dirijor genial și una dintre acele ființe remarcabile pe care n-ai cum să nu le admiri și să nu le iubești. În ultimele zile mă simt epuizată, la capătul puterilor – de aceea am interpretat Concertul nr. 4 de Beethoven într-un mod pur și simplu strigător la cer (din fericire nu împreună cu Kubelík și la Utrecht, ceea ce e poate mai puțin grav decât dacă se întâmpla la Amsterdam).

Luni plec la Paris, apoi în Italia via Basel, unde voi sta până la sfârșitul lui februarie. Concertul de la Londra, cu Adrian Boult⁵¹ (Schumann) a fost de asemenea un mare succes. Aș fi putut lua parte la un festival din Anglia, dar mi s-a solicitat Concertul lui Grieg, care nu-mi place și pentru care nu

am calitățile potrivite, „acel panăș și acea virtuozitate strălucitoare“ necesare. Lipatti, care avea o fire profundă și tot ce trebuia ca să stârnească emoția, avea și capacitatea de a-i da personalitatea care i se cuvine unei opere precum aceasta. Discul lui cu concertul este o adevărată capodoperă.

51. Adrian Boult (1889–1883), dirijor britanic, fondator al Orchestrei Simfonice BBC (1930) și al Orchestrei Filarmonice din Londra. (N. tr.)

M-am gârbovit și mai tare, parcă n-aș mai avea cap, într-atât s-a lăsat în față. Nu izbutesc să-l țin sus, sunt aproape cheală și așa mai departe...

Într-adevăr, se simte extrem de obosită, spatele se curbează tot mai tare („îmi simt capul ca pe o povară permanentă“, scrie la 5 mai din Rabat, în timpul unui turneu în Africa de Nord), iar problemele de sănătate sunt tot mai frecvente, dar nimic nu-i afectează calitatea interpretării, care trezește pretutindeni pe unde ajunge val după val de laude, fără nici cea mai mică reținere; cu toate acestea, se observă uneori cum forța sa slăbește, și atunci Clara compensează printr-o gradare rafinată a nuanțelor care stârnește contraste uluitoare. Așa cum reiese din scrisoarea precedentă, este ea însăși conștientă că nu mai are acea vigoare care o caracteriza în urmă cu câțiva ani și fără de care nu va putea aborda anumite repertorii.

Dar nu această problemă o preocupă în mod deosebit, ci tocmai cele cărora le dă naștere propriu-i succes. Pe 27 mai îi scrie Janei:

Poate că Rosbaud⁵² ți-a spus că am cântat cu el la Zürich (Concertul nr. 3 de Beethoven) și că a fost o reușită excepțională. În afară de Kubelík, nici un alt dirijor nu m-a mai acompaniat într-un mod așa plăcut ca el – e foarte de treabă și fără fandoseli, lucru de asemenea agreabil... Schulthess m-a anunțat că am trei concerte în plus în iunie (două recitaluri în Italia, iar pe 16 la Strasbourg, la festival, unde-i voi ține locul lui Fischer, care e bolnav). Asta n-o să te bucure, și nici pe mine de altfel. E prea mult: într-o zi, cum totul se întâmplă pe nepregătite, o s-o pățesc la un moment dat. Am cântat iar și iar tot ce se putea cânta, și atunci, ca la Milano, trebuie să includ și opere pe care nu le știu încă pe de rost. Asta n-ar fi făcut-o niciodată Lipatti – de aceea înregistrările lui sunt unice, în vreme ce ale mele sună ca ale unei diletante în anumite privințe.

52. Hans Rosbaud (1895–1962), dirijor, compozitor și pianist austriac. (N. tr.)

Dar sunt și alte țări care o așteaptă: mai întâi Statele Unite („Serkin a făcut demersuri în nume propriu ca să-mi facă rost de concerte acolo“ – dar un concert planificat pentru luna ianuarie a anului 1953 nu a putut fi onorat până la urmă), țările scandinave și, în fine, Germania. Fusesse solicitată deja de mai multă vreme să meargă să cânte dincolo de Rin, dar ea a ezitat mereu... Toți prietenii săi o îndeamnă să-și învingă reținerile și scrupulele. „Nu știa ce-i aceea ură“, o descria Zenta Maurina; și totuși, uneori o năpădeau îndoielile și se întreba atunci dacă procedase corect deoarece acceptase până la urmă să facă o înregistrare pentru Radio München, la 23 mai, între un concert la Stuttgart cu Schuricht, pe 21, și altul la Köln, pe 30, împreună cu Ferenc Fricsay.

A fost primită cu o căldură ieșită din comun, iar colaborarea cu Fricsay i-a provocat un asemenea entuziasm, încât îi va păstra o amintire excelentă din primele întâlniri. La München, în *Merkur*, sub titlul „Trimisă pe pământ să cânte Mozart“ se pot citi următoarele:

Mozart ascultat într-o asemenea interpretare e un eveniment artistic care-ți poate marca întreaga viață.

În ceea ce-o privește, ea scrie astfel, când se afla la Stuttgart:

Concertul a decurs bine. Am cântat cum se cuvine din fericire, măcar mă agăț de această iluzie plăcută.

În curând va primi un nou angajament și va avea bucuria să cânte în Germania, dar se va întreba mereu „cum de un public de o asemenea sensibilitate, care-l înțelege atât de bine pe Mozart, poate fi alcătuit din aceiași indivizi care au comis asemenea atrocități...“

Viitoarele sale concerte în această țară vor trezi rivalități între cei doi impresari ai săi, cel elvețian și cel olandez, care-și doreau la fel de mult s-o reprezinte în exclusivitate: e și dovada succesului de care se bucură, dar cu această ocazie preferințele sale personale (în care intră o mare parte de recunoștință) se ciocnesc de ideile lui Michel Rossier. Se ivește astfel între ei o mică criză, care pentru Clara ia proporții pe măsura sensibilității sale. Îi scrie Janei:

Mi-am îmbolnăvit efectiv sufletul din pricina asta și am cântat într-un asemenea hal, încât orchestra și publicul au fost șocați.

Nimic nu-i afectează însă felul ei simplu de a fi, nici umorul; din Köln îi scrie următoarele lui Hélène Stricker:

Stau într-un palat – ce idee bizară, căci ai impresia că numai ca să deschizi o ușă te costă 20 de mărci. Nu mă simt deloc în largul meu.

E mereu preocupată de viitor și se plânge că „nu mai plouă cu contracte“, dar de fapt zilele îi sunt mai pline decât ar fi fost cazul. Din Zermatt, unde ar fi trebuit să se odihnească (și să lucreze în liniște), alături de Hélène, scrie, în ziua de 11 iulie:

Sunt bucuroasă că au decurs cum trebuie concertele de la Strasbourg și că astfel am putut înlătura impresia dezastruoasă – din toate punctele de vedere – pe care am lăsat-o în urmă cu trei sau patru ani chiar în orașul ăsta. Nici nu mă gândeam c-o să revin aici vreodată și m-a uimit primirea pe care mi-a făcut-o publicul.

În jur de 25 o aștept pe Jana, iar pe 4 voi fi la Aix și la Luzern, unde trebuie să cânt în cadrul a două festivaluri (ambele se difuzează, pe 31 și pe 9 august).

A doua zi îi scrie Janei:

Am studiat patru ore – și ar fi nevoie de șase ore ca să pun la punct toate programele mele. Mă doare încheietura stângă, de săptămâni întregi, iar uneori durerile se intensifică.

De fapt, altitudinea la care se află orașul Zermatt se dovedește a fi de nesuportat pentru ea și trebuie să plece de acolo de urgență. André de Ribaupierre îi pune la dispoziție casa lui de la Clarens, și acolo își va încheia vacanța de studiu, atât de nefericit începută, alături de Hélène, Jana și pisica acesteia din urmă: „Ne înțelegem de bine, de rău, după cum ne îngăduie nervii și presiunea atmosferică!“; pe de altă parte, pe 17 august scrie:

Concertele susținute la Aix și Luzern mi-au adus mare bucurie. Întâlnirea cu Barbirolli⁵³ a fost un eveniment: nici un dirijor, în afară de Kubelik, nu m-a acompaniat așa ca el în Luzern (Concertul nr. 2 de Chopin).

⁵³. John Barbirolli (1899–1970), dirijor și violoncelist britanic. (N. tr.)

Urmează apoi deschiderea stagiunii, cu o serie de noi concerte, ca și de noi dirijori, printre care Thomas Beecham⁵⁴ („foarte rece, nici un fel de legătură, nimic cordial cu el. Iar la repetiții nu spune nimic, ci pur și simplu o luăm mereu de la capăt“) și mai ales Herbert von Karajan⁵⁵, alături de care cântă la Viena, pe 25, 26 și 27 octombrie, Concertul nr. 4 de Beethoven.

După ce puțin mai înainte avusese „un succes nemaivăzut“ în Salzburg („unde muzicienii și presa m-au declarat, într-un fel, reprezentanta lui Mozart pe pământ“), Clara îi scrie Janei, pe 29 octombrie:

54. Sir Thomas Beecham (1879–1961), dirijor, mecena și impresar britanic. (N. tr.)

55. Herbert von Karajan (1908–1989), dirijor austriac, a colaborat cu numeroase orchestre mari din lume. Deși a aderat la Partidul Nazist în 1933, s-a căsătorit, în pofida legilor rasiste în vigoare, cu o evreică; totodată, au fost artiști care au refuzat să colaboreze cu el din cauza trecutului său nazist (Isaac Stern, Itzak Perlman). (N. tr.)

Succesul în Viena a fost triumfal. După prima mișcare din Beethoven, sala întreagă (2000 de persoane) a aplaudat timp de trei-patru minute. Karajan (unul dintre cei mai mari dirijori și foarte de treabă) i-a spus lui Schulthess la telefon că nu a mai văzut niciodată un asemenea succes, cu vreun alt artist, în Viena. Am concerte programate pentru toată stagiunea viitoare și chiar și pentru iunie, dar atunci va fi vorba de un recital și de un juriu din care voi face parte, pentru concursul internațional de la Viena...

Un personaj important din Columbia m-a ascultat și se arată dornic să facem împreună un disc – asta-și dorea Lipatti pentru mine de ani de zile...

Reușește să petreacă câteva zile la Vevey, unde se instalează în sfârșit decent: Michel Rossier i-a găsit, în aceeași clădire cu el și la același etaj, ușă-n ușă cu garsoniera lui, un apartament cu două camere, frumoase, confortabile, cu ferestre pe trei părți și, mai ales, la miazăzi, înspre lacul Lemman și Alpii din Haute-Savoie. Are aici destul loc ca să-și aducă un pian cu coadă: „Azi-dimineață, scrie ea pe 29 octombrie 1952, am rezervat un pian Steinway nou-nouț, care va sosi zilele astea.“ Și astfel, a trebuit să ajungă la vârsta de 57 de ani ca să aibă în sfârșit un pian al ei – și demn de ea – dacă nu luăm în calcul efemera posesiune a Pleyel-ului de la concurs, vândut atunci când se afla la Berck în timpul Primului Război Mondial!

De acum, a scăpat de problemele materiale, care au urmărit-o toată viața, în vreme ce, la Paris, pe 29 septembrie 1952, una dintre cele mai credincioase binefăcătoare ale ei, Hilda Gélis, își găsește sfârșitul. Îi datorează mult, să nu uităm acel recital de la Sala Gaveau, din anul precedent, precum și un alt recital pe care urma să-l organizeze la Théâtre des Champs-Élysées, la începutul anului 1953. Astfel, cei din „trecutul“ ei, care au cunoscut-o în vremuri de restriște, dar care nu și-au pierdut încrederea în ea, dispar unul câte unul – în vreme ce se înfiripă noi și noi prietenii, poate pe un plan mai afectiv de astă dată. Pe primul loc se numără

prietenia cu Michel Rossier, care-și va lua în grijă, pe măsură ce ea va câștiga din ce în ce mai bine, administrarea averii ei, și pe care Clara se va baza în totalitate: fusese însă într-atât de multă vreme obișnuită cu nesiguranța materială și cu dependența de alții, obligată să țină cheltuielile din scurt, încât nu-i vine a crede că începe să se descurce și financiar. Totuși, încetul cu încetul, începe să se bucure – cu măsură – de noua situație și va trăi plăcerea de a se îmbrăca, de exemplu, așa cum dorește, cumpătat, cu o anumită cochetărie. Se va arăta încântată când va trezi admirația pentru toaletele sale. Printre altele își va cumpăra o haină de blană, lucru de care se va bucura mult... Îi place să-și aleagă singură ținutele atunci când are timp, este atrasă de lucruri frumoase, rafinate – ceea ce are și o parte neplăcută: „Cât de caraghios, aleg mereu tot ce-i mai scump!”

Din nefericire, această independență cu greu câștigată nu o caracterizează în toate aspectele vieții ei. Îi scrie Janei, cu tonul autocritic obișnuit:

Discurile sunt, așa cum mă așteptam, o mizerie și nici un muzician competent nu ar fi de acord cu publicarea Concertului lui Schumann, extrem de nereușit ca înregistrare și din punct de vedere tehnic. Părțile solo nu sună nicidecum mai bine, dar ca să nu refuze totul de la un capăt la celălalt, Michel și Schulthess sunt de acord cu publicarea lor. Ceea ce îmi va face mai mult rău decât bine. Dacă Philips publică Schumann deși toată lumea se opune, voi fi îndreptățită să rup contractul cu ei...

Cu toate acestea (și din fericire pentru public) concertul va apărea, spre marele ei regret și chiar spre furia ei: considerentele comerciale, care au prevalat, aduc atingere valorilor ei profunde și mai ales respectului pe care-l are față de muzică. Celor care-i cer să includă într-unul dintre programele sale Variațiile Goldberg ale lui Bach le răspunde fără drept de apel: „Ar fi trebuit să le exersezi timp de zece ani înainte să pornesc într-o asemenea aventură...”

Există și opere pe care ar fi vrut ea să le înregistreze, de pildă o anumită sonată de Beethoven (cel mai probabil este vorba de *opus III*):

Am vrut s-o înregistrez la Philips, dar ei au refuzat. Oamenii de-acolo nu-nțeleg nimic, e cert, și totuși... De ce am succes – căci există țări în care mă bucur chiar de mult succes, și chiar numai cu Mozart? Ce anume îi emoționează pe unii oameni până la lacrimi? Nu e nici chestia genială, nimic de genul ăsta, nici considerațiile personale...

Nu degeaba își pune astfel de întrebări: ea simte că în interpretarea ei e ceva inefabil, ceva ce nu poate stăpâni, ceva ce unii simt foarte intens, dar care rămâne de nepătruns pentru alții. Asta s-a întâmplat la Paris! În vreme ce oriunde altundeva Clara e în culmea succesului, la Paris ea nu reușește să se impună, în ciuda recitalului din anul precedent, în ciuda aparițiilor răsunătoare de la Strasbourg, de la Aix-en-Provence – și chiar în capitală, unde, pe 16 noiembrie, cântă alături de Carl Schuricht și de Societatea de Concerte Concertul nr. 20 în re minor al lui Mozart. Ca de fiecare dată în cazul acestor concerte duminicale (ca și la avanpremiera din ajun) sala este arhiplină, iar succesul de care se bucură e considerabil. Dar oare publicul nu a venit mai degrabă pentru dirijor, sau poate pentru orchestră? E o întrebare! Snobismul specific capitalei nu a pus încă stăpânire pe Clara, și se poate spune cel puțin că nu e solicitată cu surle și trâmbițe, din moment ce-i scrie Janei următoarele rânduri surprinzătoare:

Kiesgen e gata să organizeze un recital fără să mă plătească și cu condiția ca el să aibă exclusivitatea (pentru Franța, bănuiesc). Michel mă sfătuiește să refuz, ceea ce oricum aveam de gând, și mă bucur.

E doar un fel de-a spune, întrucât e extrem de tristă că nu e înțeleasă și că e ignorată de publicul parizian. La sfârșitul anului 1953, în Avignon, unde Societatea de Muzică i-a organizat un concert care se dovedește a fi un triumf, poate încă să-i repete, dezolată, organizatoarei Simone Girard ceea ce spunea și în urmă cu cincisprezece-douăzeci de ani: „Nu sunt iubită la Paris...”

Și totuși anul 1952 îl încheie la Paris, alături de surorile Jana și Lili – care sosise din Israel cu trei luni mai devreme. Sosirea ei îi stârnise griji Clarei, care nu-și mai văzuse sora „româncă” de aproape 14 ani: „Ce-o să facă la Paris? Nici nu ne mai cunoaștem!” Dar regăsirea va fi călduroasă, iar curând Lili va începe să-și însoțească sora în călătorii – de pildă, la Strasbourg, pentru senzaționalul recital din 12 decembrie; la întoarcere, vor regăsi Parisul acoperit de zăpadă. În ziua de Crăciun a anului 1952 îi scrie lui Anne:

Nu știu dacă îți place zăpada la fel de mult cum îmi place mie. Spectacolul acestui alb imaculat, al copacilor complet albi, mă face încrezătoare și-mi dă un fel de bucurie de a trăi. E ciudat, dar poate că e vorba aici de o nouă metodă terapeutică, ai putea să vorbești despre asta la facultate.

Pe 3 ne întoarcem la Vevey, unde stăm până pe 14, când pornim spre Berlin și Olanda.

La Paris va locui de-acum la hotelul Cayré, unde domnișoara Gélis o instalase în urmă cu doi ani: o alegere bizară, dacă ne gândim ce fusese această clădire cu zece ani înainte! Anexă a hotelului Lutetia, sediul Gestapoului, Clara încă simțea „miasmele“ locului. Ce n-a știut însă niciodată e că la nr. 88, încăperea care-i era dragă, de la etajul al cincilea, cu ferestrele care dau spre rue du Bac și de la care poți privi pe deasupra acoperișurilor dimprejur, s-a aflat vreme de patru ani una dintre camerele de tortură ale clădirii, unde numeroși oameni, mai ales evrei, au trecut prin bine-cunoscutele „interogatorii“... Acea cameră îi era rezervată în mod special de fiecare dată când ajungea în Paris, iar pentru perioadele mai lungi va aranja să-și aducă acolo un pian.

La Cayré se simțea ca acasă, chiar mai bine, deoarece nu avea pe cap nici un aspect de natură practică, de menaj, de hrană, era înconjurată de un personal care veghea să nu ducă lipsă de nimic și pe care îl cucerise cu personalitatea ei, tratându-l cu cea mai mare delicatețe. Îi plăcea de asemenea atmosfera ca de familie a clădirii, care, în acea perioadă, avea ca oaspeți personalități ale vremii: aristocrați emigrați, muzicieni, scriitori, precum Julien Benda, Annette Kolb, Cortot etc. Aproape fără excepție Clara lua masa în camera ei și acolo primea cu bucurie vizitele numeroșilor amici, care veneau s-o vadă.

Hotelul Cayré din Paris și apartamentul din Vevey vor deveni de acum înainte cei doi poli ai existenței sale rătăcitoare. Întrucât caruselul începe să se învârtă tot mai repede, așa cum pătesc în general – și ajung să deteste – artiștii răsfățați de public. Pentru Clara, anul 1953 înseamnă Olanda (27 de concerte între 22 ianuarie și 20 februarie) și mai ales Elveția, dar și Berlin, Germania, Italia, Austria, Belgia și, în sfârșit, dar tot la fel de modest, Franța, în total mai bine de optzeci de concerte pe parcursul anului! Pe 17 ianuarie, de la Berlin, unde sosise seara cu avionul (nu-i plăcea să zboare, dar era tot mai frecvent obligată să recurgă la avion), îi scrie lui Anne Grandjean:

Concert pe 26 februarie la Luzern cu orchestră. Pe 1 martie, plec la Frankfurt, apoi la Baden-Baden, apoi la Paris pe 10 martie (recital Champs-Élysées). Am discul Schubert, Schumann (Bunte Blätter): această operă îmi face plăcere aproape în întregime. Concertul de aici va fi difuzat

luni: Fricsay este un dirijor cu adevărat excepțional și simt o bucurie de nestăpânit la gândul că voi cânta cu el și orchestra RIAS, minunat. Peste opt zile voi cânta Schumann cu Kubelik la Amsterdam, fără măcar să-l fi studiat: nu izbutesc să lucrez la toate și am de ce să mă îngrozesc. La Haga până la 20 februarie.

Din acest din urmă oraș îi scrie peste opt zile lui Hélène:

Concertele de la Berlin și Amsterdam cu Kubelik au decurs minunat și au avut un succes nebun. Planuri să înregistrăm pe disc cu Fricsay și pentru Radiodifuziunea din Köln. Cu Kubelik o să cânt din nou în Olanda iarna viitoare. E un om absolut excepțional, una dintre acele firi rarissime de care mă simt mereu atrasă și cu care mi-aș dori să semăn. Vai, dar cât de departe sunt...

Jana vine cu Orchestra Națională la Haga pe 17 și 18 februarie, apoi va fi la Bruxelles până pe 22. Și eu am concerte în ambele seri, în alte părți.

Astfel, cele două surori, purtate fiecare de propria-i carieră, se intersectează, se regăsesc... sau nu. Se află ambele la Paris, împreună cu Lili, pe 8 martie, după ce Clara cântase pe 2 martie, la Frankfurt, *Concertul nr. 4* al lui Beethoven sub bagheta dirijorului Georg Solti⁵⁶, cu care se întâlnește pentru prima dată: pe 10 martie, Clara e pregătită pentru primul ei recital pe Champs-Élysées – și plină de emoții. Tot Hildei Gélis îi datorează și faptul de a putea ține acest recital, pentru care Kiesgen nu dorise să-și asume responsabilitatea: binefăcătoria ei nu mai e în viață, dar, din fericire, una dintre prietenele ei de suflet, domnișoara Elvire Choureau, a preluat ștafeta. În numele domnișoarei Gélis, ea va reuși să ducă treaba la bun sfârșit și va depune toate eforturile în acest sens, astfel încât Clara să se bucure de toate șansele la succes. Lucrurile sunt de altfel într-atât de incerte, încât, în chiar dimineața zilei cu recitalul, Gavoty anunță după cum urmează concertul respectiv, printr-o notiță specială apărută în *hebdomadarul Comœdia*:

⁵⁶. Sir Georg Solti (1912–1997), dirijor englez de origine maghiară. (N. tr.)

Dacă publicul ar gândi logic – dar oare gândește? – diseară s-ar călca în picioare la Théâtre des Champs-Élysées, unde Clara Haskil susține un recital consacrat celor patru mari clasici și romantici, în a căror transpunere ea nu are egal: Bach, Schubert, Beethoven și Schumann.

Nu s-au „călcat în picioare“, dar sala a fost „aproape plină“, cum scrie Clara, care adaugă că a avut „mare succes“. Criticii s-au prezentat de astă dată în număr mare, iar verdictul a fost unanim entuziast – de parcă ar fi fost evident – susținând că artista este „aparte“, „inegalabilă“, „dincolo de orice abordare rațională“, un „înger“, un „miracol“ ș.a.m.d.

Presa publică imediat după aceea, pe 7 aprilie, o primă listă a discurilor premiate de Academia Charles Cros: un prim Mare Premiu i-a fost atribuit Clarei pentru înregistrarea *Sonatei postume* a lui Schubert. Ea le scrie astfel surorilor sale: „Ce ziceți de asta? Nimeni nu-i mai șocat decât mine de întreaga situație!“ Cucerii în mod clar, cronicarii debordează de lirism.

Ascensiunea Clarei e de-acum constantă, dar oboseala pe care o implică îi afectează sănătatea și, câteodată, și starea de spirit. Pe de altă parte, celebritatea de care se bucură nu-i permite în toate cazurile să-și traseze cariera după cum și-o dorește. În data de 11 aprilie îi scrie următoarele Janei, de la Stuttgart:

După-amiaza asta trebuia să înregistrez trei lucrări la radio, dar în două ore n-am reușit să înregistrez decât două, din care numai Bach a fost bun din prima încercare. Pe Beethoven (op. 111) a trebuit să-l iau de la capăt și tot nu a ieșit bine. În țara asta totul se face la perfecție, de aceea nici o notă aiurea sau neclară nu poate fi lăsată așa – și-ți imaginezi la ce poate duce asta cu una ca mine! În plus, capul îmi cântărea azi o tonă, degetele-mi erau umflate, cred că de la circulația proastă sau de la oboseală. E păcat, deoarece toată lumea era într-o dispoziție bună, ceea ce ar fi de bun augur pe plan muzical. Ca să faci înregistrări reușite, trebuie să fie totul fără cusur din punct de vedere tehnic, de aceea n-am făcut nimic bun niciodată.

Am stat de vorbă pe-ndelete cu impresarul, care e foarte serios și pare animat de sentimente bune în ceea ce mă privește. Mi-a prezentat clar situația și, într-un cuvânt, pentru mine e mai greu deoarece, pe lângă faptul că nu sunt cunoscută de public și deci acesta nu se îmbulzește să mă asculte, eu cânt doar lucrări din acelea pe care oamenii preferă să le audă interpretate de Fischer, Gieseking și alți pianiști care se bucură deja de o celebritate neîndoielnică. Géza Anda⁵⁷ a cucerit o țară întreagă după ce a interpretat o singură dată concertul lui Bartók. Mie mi s-au solicitat deja de mai multe ori și acest concert, și compozitorii moderni. Ravel pentru două mâini nu e foarte iubit, iar Falla e, ca și Hindemith, o lucrare orchestrală obligatoriu cu pian – nu e un concert...

57. Géza Anda (1921–1976), pianist maghiar stabilit în Elveția; apreciat în special pentru interpretarea lucrărilor lui Mozart, Beethoven, Schumann, Brahms și Bartók. (N. tr.)

Aflată câteva zile mai târziu la Roma, se îmbolnăvește și-i scrie lui Hélène:

Am pierdut înregistrarea de la Radio de ieri, din cauza unei indispoziții pe cât de neașteptate, pe-atât de neplăcute. Sper să nu pierd duminică și concertul de la Acquila. Firește, te-aș ruga să nu le menționezi surorilor mele nimic despre starea mea de sănătate.

În această perioadă cele trei surori încep să nu-și mai împărtășească totul în legătură cu starea lor de sănătate: fiecare e într-atât de preocupată de sănătatea celorlalte două, încât și cea mai mică „indispoziție” provoacă neliniști și griji pe care îndeosebi Clara, chinuită cel mai frecvent de răceli, se ferește să le stârnească și le face față cu greu.

Pe 18 iunie se află la Prades, iar de acolo trebuie să plece, din nou bolnavă (clima, mai ales căldura, nu-i prieste), patru zile mai târziu, după ce a susținut un concert cu orchestră și încă unul, de muzică de cameră, cu Casals și Grumiaux, pe care-i și revede cu această ocazie.

În august, merge să se odihnească în Monts-de-Corsier, aproape de Vevey, cu cele două surori și cu Hélène. E obosită, starea de sănătate e fragilă, trece printr-o „perioadă de proastă dispoziție”, pe care nu izbutesc s-o risipească nici cadențele trimise de Magaloff pentru prima și a treia mișcare din *Concertul în do minor* al lui Mozart (K. 491), pe care i le ceruse ea – și care-i plăceau atât de mult. Îi scrie prietenei sale Anne:

Mă aflu într-o vilă, am un pian și trei persoane care-mi stau la dispoziție. Aș putea spune chiar că se bat pentru „onoarea” de a se îngriji de ființa-mi gracilă! În tot acest context reușesc să mă ocup cât de cât de programele mele pentru stagiunea viitoare.

Pe 30 august are un nou succes răsunător la Salzburg, unde membrii din orchestră îi scriu poeme lirice, aducând elogii felului ei de a interpreta compozițiile lui Mozart! Pe 4 septembrie, ea notează:

Stagiunea 1953–1954 se anunță destul de încărcată și-mi provoacă oarece neliniști, pentru că am inclus nu puține lucrări noi, dar oare vor fi ele bine pregătite până atunci? Încep noua stagiune cu un recital la Sion, unde urmează să fac „rodajul” pentru o parte dintre aceste lucrări: Feux Follets al lui Liszt, studiile și mazurcile lui Chopin și opusul 31 nr. 2 de

Beethoven (re minor). La Baden (cu înfricoșătorul S.) voi interpreta Concertul pentru pian nr. 2 al lui Beethoven pentru prima dată. În octombrie voi cânta la Locle, la Milano, la Genova (cu Kletzki), la St. Gallen și la Thun. Apoi în Germania, Olanda, Italia etc.

Nu mai are deloc răgaz să-și tragă răsuflarea și trăiește într-un ritm epuizant, de „vedetă“, cu care nu e obișnuită, asta în timp ce se apropie de șaizeci de ani și, în ciuda energiei sale uimitoare, nu se mai bucură de rezistența fizică de altădată. Cu un amestec de mândrie, uimire și resemnare, îi mărturisește compatriotului său Golea: „Vezi dumneata, lucrurile s-au pus pe roate – iar eu trebuie să călătoresc ca la douăzeci de ani!“ Și scrie:

La modul general, trebuie spus celor care vor să urmeze o carieră artistică că e unul dintre cele mai grele lucruri, chiar și când nu duci lipsă de talent. Trebuie să muncești din greu, mai trebuie să ai și un dram de noroc, de cele mai multe ori să ai valoare nu-i de-ajuns – și trebuie să începi de tânăr...

Deși uneori notează în carnetul ei, referitor la câte un concert, că a ieșit „infect“ sau că a interpretat „foarte prost“, criticii o potopesc încontinuu cu elogii excepționale, care-i fac plăcere fără doar și poate, dar care o surprind fără a o convinge cu adevărat și care nu-i suprimă totuși exacerbatul simț autocritic. Aflată la Milano pe 27 octombrie 1953, îi scrie următoarele lui Hélène:

Să-ți spun în treacăt că nu a ieșit prea rău concertul. Mozart a fost un triumf. Restul mai puțin bine, dar acceptabil, una peste alta. Mă mulțumesc cu puțin... Îți închipui dumneata ce înseamnă Scala cu trei mii de spectatori! Mă vezi singură acolo, pe scenă? Pornesc spre Gent.

Îi este propus un concert – unul singur! – în America:

Schulthess se împotrivește, dar Michel pledează pentru. Cu un singur concert am șanse minime, dar fără el nu le-aș avea nici chiar pe acelea. Oare se va mai ivi alt prilej mai bun? Ne îndoim și eu, și Michel. Dl S. nu e de acord, dar ce va face mai mult de-atât? Nimic, fără nici o îndoială. Mi-a spus că în Elveția nu voi avea oricum nici o propunere cu orchestră, după ce-am cântat pretutindeni acolo în ultimii doi ani, lucru perfect adevărat. Mai rămân recitalurile...

Dacă nu mai am concerte, sau în fine voi avea prea puține, voi vedea ce-o să fac la momentul respectiv. Starea mea de spirit de astăzi e în ton cu frigul și vremea mohorâtă... am început douăzeci de lucrări și n-am studiat nici una...

După un concert susținut la Vevey, în noiembrie, Clara face cunoștință cu Charlie Chaplin, care era fascinat de talentul ei și care povestește astfel:

Am întâlnit-o pentru prima dată pe Clara la o recepție oferită în onoarea Cvartetului ungar de către prietenii mei foarte dragi, dl și dna Emile Rossier.

Nu știam nimic despre Clara, m-am trezit față în față cu o doamnă mignonă și foarte plăpândă. După ce am luat masa, cineva a rugat-o să se așeze la pian. Nu mi se părea că e cazul de așa ceva, deoarece tocmai ascultaserăm un concert foarte reușit, foarte frumos, strălucit; dar lumea a insistat și Clara s-a așezat la pian și a început să cânte. Să te ții atunci!

Nu pot spune decât că, după ce a încheiat, am mers la ea și i-am spus cu candoare: „Dar sunteți o artistă de mare valoare!“ Ea a zâmbit și acesta a fost începutul prieteniei noastre.

De atunci aveau să se întâlnească frecvent și se pare că Chaplin descoperise datorită Clarei o anume formă de muzică: acesta avea să cumpere un pian Steinway la care Clara venea cu plăcere să cânte, în vreme ce gazda ei – argint-viu din fire – stătea așezat lângă ea, absolut nemișcat și ca vrăjit de interpretarea ei. În general asta se întâmpla, ca într-un soi de ritual, după ce luau masa (superb pusă la punct de Oona), iar serile acelea intime, vesele erau o sărbătoare pentru Clara. Masa de Crăciun luată împreună cu câțiva prieteni comuni acasă la familia Chaplin va deveni de asemenea o tradiție – iar toată lumea o copleșea pe Clara cu daruri. Această prietenie, pentru care cuvintele erau de prisos, a fost fără doar și poate foarte importantă pentru Clara.

Iar „marele om“ de cinema avea să spună mai târziu:

Pe parcursul vieții mele am cunoscut trei genii: pe Clara Haskil, pe profesorul Einstein și pe Sir Winston Churchill.

Astfel au trecut săptămânile, lunile, anii: în 1954, nu va sta acasă la Vevey în total decât trei luni, în cursul a douăzeci și trei de scurte sejururi, uneori de doar câte douăzeci și patru de ore, cel mai lung abia de două săptămâni. Celelalte nouă luni le petrece prin trenuri, avioane, camere de

hotel, călătorind dintr-o țară în alta, de la gară la aeroport, dintr-un oraș de provincie într-o capitală, de la un teatru la o sală de concerte, din culise pline de praf și fum (atunci când interpretează alături de o orchestră) în culise pline de praf și pustii (atunci când ține recitaluri), de la un pian la altul (având și surprize neplăcute din când în când), dintr-un studio de radio într-unul de înregistrări – chinuită ba de câte un curent de aer, ba de hrana proastă sau de un pat incomod, adeseori de una singură, mereu îngrijorată de următorul concert. Fațeta ascunsă, plină de încercări, adeseori deprimantă, a unei profesii din care publicul nu zărește decât vârful, fără să bănuiască cel mai adesea ce exigențe și ce suplicii impune o profesie pe care o invidiază și al cărei succes i se pare pasionant sau plin de glorie.

Realitatea e mai puțin plină de strălucire, și chiar și atunci când se bucură de succes după succes, odată stinse aplauzele, Clara se regăsește cel mai adesea singură, stoarsă de energie, epuizată și funcționând după un program când mai încărcat, când mai relaxat. Din Köln scrie la un moment dat:

Nu cunosc pe nimeni și nu pot pleca decât mâine în zori, ceea ce voi face în mare grabă.

Altă dată, din Roma:

Roma mă entuziasmează ca de obicei... dar nici de data asta n-am văzut nimic din ea și nici nu voi vedea mai mult ca sigur! Poate că voi avea ocazia să mă întorc aici.

Sau într-o scrisoare către o prietenă din Vevey:

Mă întorc joi, dar plec a doua zi pentru mai multe săptămâni.

Iar pe 31 ianuarie 1955, din Manchester:

Îmi pierd vremea așteptând un concert care va avea loc peste trei zile, fără pian, fără să știu pe nimeni, în țara asta mohorâtă, indiferentă și prea puțin plăcută...

Călătoriile în sine reprezintă pentru ea o grijă permanentă și mereu caută să aibă tovarășie. Cu toate acestea, i se întâmplă adeseori să fie singură; iată cum relatează despre o călătorie la Londra:

Am ajuns, iată, fără incidente, dar mă supără niște aspecte lipsite de importanță. Unui puști nesuferit i-a mers încontinuu gura ca o meliță. A trebuit să stau în picioare cam tot voiajul cu feribotul, puștiul avea loc fix

lângă fotoliul meu. Mai mult, în vagon, drăcușorul ăsta era așezat tot în apropierea mea...

La Londra am găsit zece taxiuri într-o fracțiune de secundă. Însă la coborârea de pe feribot oamenii se îmbulzeau și se împingeau ca sălbaticii. Mai că mi-au frânt mâinile și mi-au ferfenițit pașaportul. Ce brute pot fi oamenii câteodată! Te-apucă disperarea.

Din acest moment Lili o însoțește frecvent, Lili, care se instalase la Paris, unde dă meditații, dar căreia Michel Rossier îi cere ajutorul într-o bună zi. La Vevey, singură fiind, în casa ei, Clara are o alimentație dezastruoasă: cum nu mai avusese niciodată grijă de o casă, iar tot ce ține de menaj o plictisește, și nici nu are timp să se preocupe de așa ceva, nu mai gătește de teamă să nu se rănească sau să nu se ardă, iar drept urmare obișnuințele ei alimentare lasă mult de dorit – atunci când chiar se hrănește. La chemarea lui Michel, Lili sosește în mai puțin de douăzeci și patru de ore și preia în grijă casa surorii sale. La început nu fără oarecare frecșuri, deoarece Clara accepta cu greu prezența permanentă a altei persoane lângă ea: îi place să fie înconjurată de atenție, dar, spirit extrem de independent, urăște să fie deranjată. Datorită celor două apartamente alăturate din Vevey (cel mai mic pe care Clara îl abandonase în favoarea celui alt, mai mare, a putut fi recuperat), între cele două s-a instituit de îndată o conviețuire perfectă. De acum înainte fiecare are spațiul ei, dar, pentru perioadele când se află la Vevey, Clara are pe cineva care s-o elibereze de preocupările materiale de zi cu zi – iar în consecință și viața ei se va schimba.

Ar fi neinteresant să prezentăm lista celor optzeci de concerte susținute de ea pe parcursul anului 1954 și a celor optzeci și cinci de concerte susținute în 1955, ca și enumerarea volumelor de cronici laudative la adresa ei publicate în toate limbile, pretutindeni pe unde ajungea în țările europene. Găsește și timp ca să facă înregistrări, în 1954, ale operelor lui Mozart: *Concertul nr. 9 în mi bemol major* și *nr. 23 în la major* cu Orchestra simfonică din Viena, sub bagheta maestrului Sacher, *Concertul nr. 20 în re minor* și *Rondo pentru pian și orchestră în la major* (K. 386) cu aceeași orchestră, dar cu dirijorul Paumgartner, în sfârșit *Sonata pentru pian în do major* (K. 330) și *Variațiunile pe un Menuet de Duport* (K. 573), care vor fi publicate fie cu eticheta Philips, fie cu cea Mercury. Discul cu *Sonata* și *Variațiunile* îi vor aduce un nou Mare Premiu al Discului, în anul 1956. Ceea ce nu o va împiedica să scrie în acea epocă:

Nu există decât mici frânturi, ici-colo, în două sau trei discuri de-ale mele, care mă mulțumesc și au ieșit cu adevărat bine.

Spre finalul vieții nu devenise cu nimic mai indulgentă față de sine; cu toate acestea, îi plăceau discurile pe care le-a realizat în 1957 cu Fricsay (mai ales Concertul nr. 27 în si bemol de Mozart), motiv pentru care îi scrie lui Joseph Morpain:

Singurele mele discuri cu adevărat reușite sunt cele cu Mozart cu vioara, Mozart Sonata și Variațiunile (parțial), și în discul Schumann, B. Blätter și mai ales Variațiunile Abegg.

Cu o repeziciune uluitoare, ea, care fusese ignorată vreme de mai bine de treizeci de ani, începe să ocupe în lumea muzicală un loc de prim rang de care nu e deloc conștientă; uimită, la fel de modestă, neliniștită, nu-și dă seama de succesul pe care-l are. Pe 13 ianuarie 1954 îi scrie prietenei sale Anne, care se reface cu greu după o operație dificilă:

Dragă Anne,

Înainte să plec din Berlin, vreau să-ți mulțumesc pentru scrisoare și pentru vorbele frumoase și să-ți mărturisesc cât de mult mă umple de bucurie și de emoție afecțiunea dumitale pentru mine. Mă uimește în continuare simpatia cu care sunt înconjurată adesea, pentru care sunt cu atât mai recunoscătoare. În mare, am impresia că te simți totuși mai bine și că te refaci...

Mă întristează faptul că trebuie să-ți amâni întoarcerea acasă. Dacă aș prinde trei zile libere și dacă te-ai afla undeva unde să pot ajunge ușor, la o altitudine acceptabilă pentru mine, aș veni să te văd.

Deocamdată îmi ocupă gândurile concertele cu Orchestra Elveției Romande în care este înscris în program Concertul în do minor al lui Mozart. De astă dată Mozart pare să nu fie de partea mea, și atunci concertele astea să fie oare începutul sfârșitului activității mele artistice?

Oare asta să fie motivul pentru care mă simt atât de deprimată, să fie oboseala sau retransmisia unuia dintre concertele de la Berlin pe care am ascultat-o ieri? Pentru că până acum n-am avut decât decepții în domeniul ăsta. Totuși, ar putea ieși atât de bine, și uneori, rareori, chiar iese – dar se întâmplă rarism...

Publicul a fost, ca și anul trecut, foarte cald, în mod clar oamenii iubesc muzica în țara asta. Am fost acompaniată în mod admirabil, cu o grijă și o amabilitate emoționante, de către Fricsay, pe care-l admir mult. Pare să-i

placă execuția mea și stilul meu de interpretare – mi-a zis în mai multe rânduri, într-o manieră care-i demonstrează fără dubiu sinceritatea totală și de care n-am cum să mă îndoiesc. Mi-a vorbit chiar de proiecte precum cel de a cânta Mozart cu el în America (unde a fost și va mai merge), în Palestina, dar eu am reținerile mele în privința realizării acestor proiecte. Am senzația că trebuie să fii ori tânăr și plin de talent și de vise, ori o stea de primă valoare care să atingă perfecțiunea – deși se spune că nimic pe lumea asta nu poate fi perfect.

După concertul de la Ulm, de pe 16, mă gândesc să merg puțin la Vevey înainte să mă întorc în Germania, pentru un unic concert la Hagen, apoi de acolo în Olanda, până pe 5 februarie. Dar iată că dl și dna Fricsay mă invită cu atâta amabilitate și insistență să petrec acele trei zile la ei la Ermatingen (care se află mult mai aproape de Ulm decât Vevey), încât nu îndrăznesc să-i refuz. Mă mișcă simpatia lor față de mine și mă bucură, căci și eu îi plac mult, dar mi-e teamă... de copii oare? Sau poate că n-am dat încă uitării aceste vorbe ale unui ambasador care se referea la un artist: „Vi se pare că artiștii au de câștigat dacă lumea îi cunoaște îndeaproape?” Sigur, nu poți generaliza...

Iar pe 23 ianuarie, după concertul la Hagen, îi scrie lui Hélène:

Concertul de seară a decurs bine – publicul deloc interesant. La ora 14 plec spre Haga.

Șederea la familia Fricsay a fost minunată. Sunt oameni absolut excepționali, buni la suflet, de o delicatețe care-mi place mult. Casa lor e un adevărat muzeu, nu găsești decât lucruri frumoase. Au bun-gust și un dar neobișnuit de a găsi lucruri deosebite.

Concertul în do minor de Mozart mă bântuie și se transformă într-un coșmar.

În ceea ce-l privește, Ferenc Fricsay avea cea mai mare admirație și afecțiune față de Clara. După moartea ei, avea să o pomenească în cuvinte de o sinceritate autentică. Pentru el faptul de a o fi acompaniat sau pur și simplu de a o fi ascultat reprezenta o bucurie rară printre toate cele pe care i le scosese în cale cariera lui strălucită: „Avea capacitatea miraculoasă – pe care o au atât de puțini artiști – de a scoate la iveală ca prin farmec magia sunetului unui instrument percutant.” Dar ceea ce-l uimea cel mai mult era identitatea personalității ei cu aceea a lui Mozart, cu care împărtășea

aceleași trăsături, aceleași tristeți și aceleași gesturi tragice, și mai ales acea capacitate de a le aduce celorlalți bucurie izvorând din propria-i tristețe...

Plină de complexe și de griji înainte să se așeze în fața pianului, plină de îndoieli după aceea, mereu în căutarea desăvârșirii și niciodată mulțumită pe deplin, se simțea de neîmpăcat sau, arareori, strălucitoare: avea nevoie să fie menajată, încurajată și trebuia să simtă că acompaniatorii săi îi sunt prieteni. Armonia artistică și umană nu transpărea doar din interpretarea sa, ci și din colaborarea cu ceilalți. Eu nu am întâlnit partener mai atent, mai lejer – și de o modestie care mă stânjenea adesea, într-atât de recunoscătoare se arăta pentru orice sugestie în plan muzical, în vreme ce propriile-i idei în domeniu păreau inspirate! În rest, toți muzicienii din toate marile orchestre din Europa cu care am cântat (și nu există nici una care să nu ne fi primit împreună) o iubeau cu adevărat pe Clara și se bucurau să o acompanieze; căci toate interpretările sale erau un eveniment, o adevărată revelație.

A fost o mare artistă din toate punctele de vedere și va rămâne un exemplu pentru toți.

Fricsay mai povestește că li se întâmpla să stea de vorbă despre moarte, singurul subiect esențial – și redutabil – pentru Clara alături de interpretarea muzicii; avea întrebări legate de modul în care mor oamenii și i-a spus și lui, ca și altor prieteni ai ei: „Sper ca bunul Dumnezeu să mă ia la el înainte să nu mai pot cânta...” (Clara pomenește rar despre Dumnezeu căci, mereu discretă și reținută în manifestarea sentimentelor sale launtrice, nu a dat niciodată vreun indiciu despre existența sau natura credințelor sale religioase.)

Pe 14 august 1954 cei doi susțin, în cadrul Festivalului de la Luzern, *Concertul nr. 2* al lui Beethoven, iar pe partitura de buzunar a Clarei el face următoarea însemnare: „Pentru Clara mea, cu mult drag, în amintirea anului 1954 la Luzern – Ferenc Fricsay.”

Două luni mai devreme ea le scrisese surorilor:

Dragile mele surioare,

Mă simt ușoară ca un fulg. Am încheiat aventura înregistrării lui Mozart în mi bemol în mai puțin de trei ore (legate) și a ieșit aproape perfect. Văd la orizont un frumos premiu al discului! Dl Ackermann e un dirijor excelent. E de la sine înțeles că această înregistrare e numai pentru radioul de aici. Cealaltă va fi pentru Philips de la Viena, în octombrie, cu Sacher.

Pe parcursul anului 1954, va mai cânta alături de Karajan, Kubelík, Monteux (cu care se revede după douăzeci și cinci de ani), Ansermet, van Otterloo și, pentru prima dată, cu compatriotul Celibidache, André Cluytens, Eugen Jochum, Wolfgang Sawallisch, Alceo Galliera, Edouard van Remoortel – apoi, în 1955, cu Joseph Keilberth, Ferdinand Leitner, Rudolf Kempe, Georges Szell. Tot în 1954, datorită lui Rolf Liebermann, pe atunci director al Orchestrei Radiodifuziunii din Zürich, îl va cunoaște pe Géza Anda, cu care va lega o prietenie după prima lor interpretare a *Concertului pentru două pianе* de Mozart.

Deși în general se arată devotată marilor dirijori cu care colaborează, i se întâmplă câteodată să fie ironică, poate chiar severă. Trebuie umblat cu mânuși cu ea. Așa stau lucrurile în cazul lui Carlo-Maria Giulini. La prima lor întâlnire, în 1959, el o întreabă cum vede ea concertul lui Chopin pe care trebuie să-l interpreteze împreună: în loc de răspuns, Clara se așază la pian și-l interpretează integral, piano și fără orchestră, mezza-voce. Giulini, fascinat, este cucerit din start, iar prea scurta lor colaborare va fi pentru amândoi exemplară și sursă de bucurie.

Dimpotrivă, unui dirijor care o întreabă dacă-i place Mozart „rococo sau parfumat“, ea îi răspunde furioasă: „Eu nu mă parfumez – cum l-aș putea parfuma pe Mozart! Nu-l cânt nici rococo, nici parfumat – interpretez pur și simplu ce-a compus!“

Împreună cu un alt dirijor, trebuie să susțină două concerte unul după altul: la repetiția generală dirijorul se încurcă la un moment dat, apoi din nou la primul concert. Și atunci, înainte de a intra în scenă pentru cel de-al doilea concert, ea îl întreabă: „Și, în seara asta unde ne mai încurcăm?“

Altă dată, în timpul unui concert susținut la Londra alături de un dirijor celebru, la sfârșitul cadenței primei mișcări din *Concertul în la major* de Mozart, Clara așteaptă zadarnic intrarea orchestrei: după câteva secunde, dirijorul, care o privea țință, ca fascinat, se trezește în sfârșit din visare. În culise, după concert, ea îl interpelează: „Ce așteptați?“ „Vă priveam mâinile...“ „Mai bine ați fi privit muzica“, i-a răspuns ea sec. După care n-a mai vrut să cânte alături de el...

În ciuda indulgenței cu care-și trata de regulă camarazii, reiese din toate acestea respectul pe care-l avea față de muzică și față de public – precum și modestia ei: la fel i se întâmplase și în urmă cu douăzeci de ani, în timpul unei repetiții la un trio (partenerii ei furați de soloul de pian rataseră intrarea), și abia după multe zile a putut trece peste incident, convinsă într-

un fel că fusese o glumă. În realitate, din punctul în care ajunsese – în care mulți virtuozii au tendința de a trăi pe propria lor experiență și reputație – le scrie surorilor sale în timp ce lucrează la *Davidsbündler*⁵⁸ de Schumann:

⁵⁸. *Dansurile Davidienilor* (în germană, în original). (N. tr.)

Am petrecut patru ore cu două mici pasaje în octavă pe care n-am reușit să le execut așa cum ar trebui. Nu stăpânesc tehnica asta nici la nivel de începător! Dacă aveam de dat un examen...

Ce s-ar mai fi amuzat lumea să audă asemenea aprecieri! Dar de fapt ea gândește adeseori așa, dintotdeauna! Diferența stă doar în aceea că, dat fiind succesul său indubitabil, așa-zișii muzicieni care se calcă în picioare acum la concertele ei și în culise nu se mai lasă influențați. De-acum înainte ea poate fi oricât de autocritică dorește, chiar nedreaptă, așa cum era și la cincisprezece ani, dar nimeni nu o mai crede – uneori s-ar putea trage chiar concluzia că se poartă cu cochetărie, poate chiar fals... Uneori chiar exagerează, fără riscul ca publicul larg să-și dea seama mai târziu... Dar altfel n-ar mai fi Clara Haskil pe care-o cunoaștem, mereu în căutarea perfecțiunii, mereu tinzând să ajungă mai sus. Se scria în acea epocă în *Gazette de Lausanne*:

Nici unul dintre concertele sale nu e o victorie sigură, fiecare e o adevărată cucerire. Nu o cucerire a publicului, acesta e de mult câștigat, ci o biruință a spiritului asupra materiei, îndrăznesc să spun: Clara Haskil merge de fiecare dată până la capătul puterilor sale fizice, iar forțele sale par a nu avea limite. Acesta este, după părerea mea, semnul sacerdoțiului suprem, în fața căruia ajungi să te prosternezi; aproape că nu mai are egal în istoria marilor interpreți, nici măcar printre cei care nu au fost recunoscuți.

În ziua de azi, un asemenea succes global, un asemenea triumf al muzicii pure are un preț imens. Iar asta se întâmplă atât spre gloria Clarei Haskil, cât și a celor care se solidarizează în susținerea unui asemenea triumf dincolo de orice snobism.

În septembrie 1954, participă pentru prima dată la Festivalul de la Besançon. José Bruyr, precum cei mai mulți dintre confrății care vorbesc despre recitalul Clarei – și mai ales precum Clara însăși –, își aduce aminte de Lipatti:

Și ne amintim din nou de prezența, de umbra altui poet al pianului pe care trebuia să-l evocăm în sala Parlamentului, unde, chiar pe locul unde a venit să se așeze Clara Haskil, venise el să ne spună, acum trei ani, cel din urmă rămas-bun în lumina adumbrită a unei după-amiezi de septembrie. În ziua aceea, sala nu era ocupată în întregime. Astăzi e arhiplină, o îmbulzeală nemaipomenită. Chiar și pe treptele scenei oamenii stau unul lângă altul, iar câțiva vor trebui să se ridice, astfel încât marea artistă să poată ajunge la pian.

După încercarea de a explica ceea ce un alt critic elvețian spunea că „e cel mai greu: să deslușești miracolul Clara Haskil“, articolul conchide:

Nu vom uita prea curând imaginea pe care ne-a lăsat chipul ei plin de durere aplecat asupra claviaturii, trăsăturile sale frumoase și suferinde, parcă iluminate dinăuntru, lăsând să transpară limpede spiritul consolării și al rugăciunii.

Un alt critic citează, cu prilejul acestui concert, un paragraf din *Beethoven* de André Suarès:

Când o femeie vrea să interpreteze opusul 111 sau adagioul din opusul 106 sau oricare altă operă dintre marile compoziții pentru orgă ale lui Johann-Sebastian Bach, îmi vine să râd... Pianul lui Beethoven la bătrânețe și al lui J.-S. Bach le este interzis virtuozilor și femeilor. E nevoie de un interpret și de un martor: un confident spiritual. E nevoie, alături de cele două mâini, de un al unsprezecelea deget, de cel care aruncă fulgerul vieții, ca în fresca lui Michelangelo, care conferă gravitate gândurilor și întregului elan al voinței cuceritoare.

După care adaugă scurt:

Suarès nu avea cunoștință de Clara Haskil, confidenta puternică a sufletului, cu toată aparența-i plăpândă care o caracterizează.

Printre numeroasele concerte pe care le susține după aceea, va fi un recital la Viena, după care Clara îi va scrie Janei a doua zi:

Mă aflu încă la Viena și voiam doar să-ți spun că recitalul de ieri a avut un succes extraordinar. Nu doar că sala era ticsită – s-au mai adus scaune în plus, vreo două sute, ocupau aproape toată sala –, dar înainte să încep să cânt m-au aclamat pur și simplu. N-am mai văzut în viața mea un asemenea public, s-ar zice că oamenii ăștia vibrează și iubesc muzica. Mai

mult ca sigur, concertul de acum trei ani cu Karajan și Concertul nr. 4 de Beethoven au lăsat o impresie puternică și durabilă...

Întreg programul a avut un succes enorm și am dat patru bisuri. Aș fi putut să nu mă opresc deloc: oamenii stăteau în picioare pe scenă, lângă pian, de parcă nu mai văzuseră în viața lor așa ceva.

Erau mulți tineri și pe chipurile lor se citea bucuria. Mulți colegi, printre care Grumiaux, care aplauda ca un apucat.

Am primit de la aceeași organizație propuneri pentru 1955 sau 1956 cu toate sonatele lui Mozart, ceea ce iese din discuție, și le-am și zis. Am propus în schimb concerte de Mozart, rămâne să le studiez – mi-e teamă că pe veci. De asemenea, s-a mai propus un recital în mai, iarăși rămâne de văzut, din cauza programului. Nu excelez nici în domeniul ăsta.

Discurile au fost realizate în cele mai plăcute condiții, dar nu vor ieși perfect, deși ar fi putut. Trebuia să fiu prezentă când s-au făcut toate retușurile, inclusiv selecția și ordonarea pieselor. Dar eu plec mâine și rămân să termine ei, care se vor mulțumi cu puțin și vor face probabil alegeri greșite. Singurul concert pe care l-am ascultat are intrări în apogiatură și note cu un semiton prea jos la instrumentele de suflat...

Câteva săptămâni mai târziu, Antoine Golea scrie:

Miercuri 1 decembrie. Tot pe Champs-Élysées, Clara Haskil. Fără orchestră, deoarece avem de-a face cu un recital. Ar trebui deci să fie singură pe scenă. În realitate, înainte să intre ea în scenă au intrat două sute de membri ai grupului Tineretul muzical, care nu mai găsiseră locuri în sala arhiplină...

Și da, Clara Haskil, lucrurile stau după cum urmează: sunteți pe aripile gloriei, acea glorie de care se bucură doar geniile, al căror nume e de-ajuns să fie pe afișe ca să fie luate cu asalt toate casele de bilete. Și veți fi purtată îndelung pe aceste aripi, nu mă îndoiesc: calitatea inegalabilă a interpretării dumneavoastră nu va avea de suferit, ca la atâția alții dintre iluștrii colegi. Căci nu e personalitate mai plină de modestie, de smerenie, de spirit autocritic, de neliniște decât dumneavoastră în lumea pianiştilor, a muzicienilor. Sunt convinși. Ați fost și ați rămas astfel: așa cum v-au cunoscut doar câțiva melomani și amici la început, demult, cei care vă admirau la nesfârșit așa cum a ajuns să vă admire în prezent o lume-ntreagă...

Oriunde merge de-acum, oriunde va cânta, sălile vor fi arhipline, biletele nu vor ajunge pentru toată lumea. De pildă, la Montreux, unde alături de Orchestra Națională cântă pentru prima dată sub bagheta lui André Cluytens: după încheierea *Concertului nr. 2* de Chopin, orchestra s-a ridicat în picioare și a ovaționat-o. Iar douăzeci de ani mai târziu unul dintre muzicienii de acolo avea să-și amintească, emoționat: „În interpretarea Clarei era ceva ce doar la Enescu se mai simțise... acea mică deosebire neanalizabilă care este geniul.“ Venind dinspre un instrumentist, trecut prin decenii de cântat în orchestră și de acompaniat fără preferințe personale cei mai mari artiști ai lumii, e fără îndoială cea mai de seamă apreciere posibilă: cea căreia Clara i-ar fi acordat cel mai mare preț și pe care ar fi acceptat-o în modestia-i posacă.

Întrucât Golea are dreptate: nu se schimbese și nici n-avea să se schimbe. Resimțea aceeași neliniște înainte de a intra în scenă, ceea ce o storcea din start de vlagă: în cel mai bun caz, ritmul concertelor îi îngăduie să se obișnuiască oarecum. Dirijorul Joseph Keilberth, pentru care toate concertele alături de Clara au reprezentat evenimente „de neuitat“, evocă acele momente, atât de dificile pentru ea, care precedau intrarea în scenă:

Biata de ea suferea de un trac teribil, n-am mai văzut așa ceva la artiști atâta de mari. În majoritatea timpului avea mâinile înghețate și aștepta cu o expresie de angoasă pe chip semnalul de intrare în scenă. Am încercat de fiecare dată să o liniștesc așa cum am putut, încălzindu-i mâinile într-ale mele, conducând-o până la pian. Odată încheiate primele acorduri ale orchestrei și început soloul, orice urmă de neliniște se risipea ca prin farmec și interpreta cu o asemenea implicare, încât părea că face totul fără efort și absolut firesc.

Cu toate acestea, prietenii ei notează că în urma succeselor constante a devenit mai stăpână pe sine și, fără a atinge chiar seninătatea, mai scăpase de neliniștea cronică – ceea ce n-o împiedică să iasă adesea din scenă furioasă pe ea însăși. Dar, chiar după un concert mai puțin reușit, nu mai e cuprinsă de disperare, de crize de plâns cum știau cei apropiați că se întâmpla în vremurile de început sau chiar mai de curând... Fără prea mare convingere, Jeanne Correvon îi scrie, pe 12 februarie 1954: „Sper că nu mai aveți obiceiul să vă respingeți admiratorii ca o pisică sălbatică!“

Ea le rămâne credincioasă celor pe care-i iubește, fie că sunt prieteni care au susținut-o în vremurile grele (deși se vede cu ei, prin forța împrejurărilor,

mai rar decât înainte) sau foști dascăli: de câte ori se află la Paris merge să-l viziteze pe Joseph Morpain, la fel cum se vede bucuroasă cu Lazare-Lévy. Mai e un aspect important: păstrează legătura cu văduva lui Busoni, care trăia retrasă, împreună cu sora ei, la Stockholm, în mari lipsuri. În pregătirea unui turneu pe care-l va întreprinde în Suedia în ianuarie 1955, îl roagă pe prietenul Peter Rybar să înregistreze cu ea *Sonata pentru vioară și pian* de Busoni, cu titlu particular: ea se ocupă de tot, deși are programul încărcat, și profită de un scurt sejur la Vevey, unde sosește și partenerul ei, pentru a repeta și a înregistra această sonată. Chiar în seara înregistrării, pe 31 decembrie, ia trenul și pleacă la Roma, prima etapă a unui scurt turneu în Italia. Ține un recital la Padova, pe 7 ianuarie 1955, de ziua ei de naștere: împlinește șaiszeci de ani. Iar a doua zi îi scrie din Florența lui Anne Grandjean:

Concert reușit la Roma, aici mai puțin reușit, la Padova la fel. Sunt prea obosită, iar de ziua mea chiar am resimțit povara vârstei mele. În seara asta cânt la Perugia, iar mâine la ora 1 iau trenul de Basel, unde voi cânta marți.

Zece zile mai târziu se află la Malmö, iar a doua zi la Stockholm. Merge s-o vadă pe doamna Busoni și îi oferă discul realizat special pentru ea cu opera soțului ei: bătrâna doamnă nu-l va asculta probabil niciodată, întrucât nu are la ce... Pe 31 ianuarie Clara îi scrie din Manchester lui Peter Rybar:

Am fost în vizită la doamna Busoni și la sora ei, care, la 89 de ani, are încă un farmec și un spirit fascinant. Dar câtă tristețe totuși la doamnele acestea două atât de în vârstă, dintre care una e oarbă, sprijinindu-se una de cealaltă, trăind singure și cu destule lipsuri... Când te gândești cât de mare a fost Busoni, cât de strălucit pentru lumea întreagă!

Se gândește probabil la deșertăciunea succesului – „atât de efemer!“ – în timp ce trăiește ca într-un carusel propriul succes, în ritmul frenetic al concertelor sale. De pe 29 ianuarie până în 10 februarie se află în Anglia. Din Londra îi scrie Janei:

Sunt de o săptămână aici și am susținut șase concerte. Primul cu Kubelík a fost o reușită excepțională și un imens succes. Celelalte nu m-au mulțumit deloc, n-am interpretat așa cum aș fi putut și cum mi se întâmplă prea arareori.

Hotelul nu e tocmai bun, n-am baie, iar oamenii sunt cam reci, dar nu-i o scuză pentru concertele mele mai puțin reușite.

Kubelik mă sfătuiește să merg în America doar cu condiția să fie organizate concerte importante cu orchestra. El are o serie de 27 de concerte din Mozart cu Myra Hess și prefer să aștept încă un an ca să cânt alături de el.

Acest turneu în America, a cărui posibilitate îi este fluturată prin față Clarei de zece ani și la care ea visează, se lovește de indiferența organizatorilor de peste Ocean. Eugene Ormandy⁵⁹, în euforia unei petreceri de după un concert, i-a promis marea cu sarea pentru a-i organiza un periplu cu orchestra lui, dar după câteva luni promisiunile s-au vădit a fi vane și nimic nu va prinde contur în acest sens. Clara e foarte dezamăgită. Nici cu Kubelik nu se va concretiza nimic, din cauza programelor incompatibile. Cel care va prelua frâiele, cu un devotament și o dăruire remarcabile, va fi în cele din urmă tânărul pianist Eugene Istomin⁶⁰, discipol al lui Casals pe care Clara îl cunoscuse la Prades și care era subjugat de decana sa de vârstă. El va încerca să-i organizeze chiar și un turneu în America de Sud, venind cu ideea (într-o scrisoare din 25 mai 1955) de a grupa cele două călătorii, în august/ septembrie – emisfera sudică, iar în octombrie/noiembrie – emisfera nordică.

⁵⁹. Eugene Ormandy (pseudonimul lui Jenő Blau) (1899–1985), dirijor și violonist maghiar stabilit în Statele Unite. A colaborat vreme de 44 de ani cu Orchestra Philadelphia. (N. tr.)

⁶⁰. Eugene Istomin (1925–2003), pianist american; a alcătuit un trio celebru împreună cu Isaac Stern și Leonard Rose. (N. tr.)

Până la urmă va rămâne în schemă doar America de Nord (fără îndoială din rațiuni de climă și pentru a nu irosi forțele Clarei), iar în 13 iunie 1955 E.W. Rossier îi scrie lui Istomin:

Clara dă dovadă de o rezistență uimitoare; e, aș putea spune, permanent în formă excelentă, dar e important să nu-i forțăm limitele și e absolut necesar ca oamenii care se vor ocupa de concertele din America să știe cum s-o menajeze și să-i lase răgaz să răsuflă între concerte. Mi-a spus că nu intră în discuție să plece din sala de spectacole noaptea direct la aeroport ca să ajungă cu avionul în următorul oraș pentru concert.

Iar în vreme ce prietenii săi lucrează pentru ea, caruselul se învâрте mai departe. Ea întreprinde un turneu cu Camerata Academica de la Mozarteum,

iar pe 6 martie 1955 îi scrie lui Anne de la Paris, unde avea să susțină un nou recital înainte să plece într-un turneu prin țară:

Interpretez Concertul în si bemol al lui Mozart pe 28 luna asta și timp de șapte zile după aceea. Deocamdată, nu știu cum începe acest concert și cum am nouă concerte de acum încolo trebuie să mă bazez pe inspirația divină și pe miracol – încă unul...

Firește, „miracolul“ se produce – atunci ca și o lună mai târziu – pentru prima serie de concerte pe care le vor susține împreună Clara și Arthur Grumiaux, începutul unei colaborări care se va dovedi fără cusur. La Milano vor avea primul concert împreună, cu integrala sonatelor lui Beethoven pentru pian și vioară. Pe 23 aprilie Clara scrie:

Sesiuni de sonate aici pe 26, 28 și 29. E foarte plăcut să lucrez cu Grumiaux și mi-ar plăcea să muncim ore-n șir, dar sunt aproape moartă de oboseală și, vai, deloc pregătită! Zece sonate de pregătit în patru-cinci zile...

Din nefericire nu am putut modifica programul, iar ultimul concert cuprinde sonatele care-mi plac cel mai puțin, a șasea, a cincea și a noua, of! Organizatorii țin cu tot dinadinsul ca Sonata a noua să încheie seria, asta ca să satisfacă gustul publicului...

Pentru Grumiaux, Clara este dintru început partenera ideală, „de neînlocuit“: în prezența lui, ea se manifestă echilibrat, chiar dacă i se întâmplă, pe la începutul ședințelor de lucru, să devină și „morocănoasă“. Se relaxează repede, adesea e ghidușă, râde din suflet... și muncește cu plăcere: „Energia pe care o manifesta la pian era incredibilă, aproape nesfârșită. Mă epuiza!“, va mărturisi el mai târziu. Totuși, odată intrați în armonie, Clara avea să-i mărturisească unei prietene, cu un zâmbet malițios: „Cu Grumiaux repetam mereu prima mișcare, niciodată *andantele*...“

Adevărul e că ritmul călătoriilor și al concertelor o stoarce de vlagă, iar moartea lui George Enescu, pe 4 mai, o umple de tristețe și melancolie... Încă o pagină dată, una dintre cele mai frumoase... Dar caruselul trebuie să se învârtă în continuare, iar săptămânile trec una după alta, pline. Pe 30 iunie, scrie de la München:

Mă bucur că am ajuns și că-i revăd pe toți. Voi avea zece zile înainte să mă întorc în Olanda – ultima călătorie în străinătate, apoi liber până la sfârșitul lui august! Asta chiar că nu mi s-a mai întâmplat de mult. În sfârșit

o să pot lucra în liniște și cu regularitate, fără să fiu stresată sau să am alte griji.

A doua zi interpretează Cele patru temperamente, de Hindemith, chiar sub bagheta acestuia: armonia dintre ei este evidentă pentru toți instrumentiștii din orchestră și se produce fără întârziere. Clara rezonază la farmecul, spontaneitatea, căldura umană a maestrului. Ea scrie:

Pentru aniversarea de șaiszeci de ani a lui Hindemith, am cântat Variațiunile lui, la München, sub bagheta lui – și a fost ovaționat. E un om fermecător, de o simplitate și un firesc fără egal.

Pe 14 și 15 iulie, cântă pentru prima dată la Amsterdam împreună cu Georges Szell, partenerul insuportabil de la Viena. „Mai bine mai târziu decât niciodată... În amintirea primei noastre colaborări după... ani!“, notează el pe partitura de buzunar a Concertului în fa major a Clarei, care la rândul-i menționează: „Un dirijor magnific, de primă valoare, zic eu.“

Reversul acestor activități, al acestei tensiuni permanente e că la Epalinges, unde merge să se odihnească alături de surorile ei și de credincioasa Hélène, cade pradă unei „indispoziții stăruitoare“. Nu-și pierde totuși simțul umorului:

Iată-ne adunate patru femei laolaltă, iar uneori ne mai și ciorovăim. N-am sucombat însă nici una până acum...

De fapt, va fi vorba de o perioadă de odihnă întreruptă de concerte (la Luzern cu Karajan și Géza Anda pe 10 august, la Salzburg pe 28) și foarte studioasă: exersează noi opere, „o sonată de Schubert admirabilă“ (în la minor, op. 42) și-și pregătește următoarele programe. Ar dori să înregistreze toate concertele lui Mozart cu Kubelík, dar el are contract cu Decca, ea cu Philips, ceea ce nu le lasă de ales. Kubelík îi scrie:

Nu cred că Decca îmi va da drumul, dar știți cât de mult îmi doresc să înregistrez cu dumneavoastră... să sperăm că-ntr-o bună zi se va întâmpla.

Nu se va întâmpla niciodată, lucru pe care Clara îl va regreta teribil. În ce-l privește, Keilberth va declara ceva mai târziu:

Regret din toată inima că nu am avut posibilitatea să înregistrez discuri împreună cu ea: fiecare avea contract exclusiv cu altă firmă, iar dorința noastră de a cânta împreună în această formulă era imposibil de pus în practică.

Cât de regretabilă, a câta oară, ca să nu spunem chiar mai rău, această rigoare comercială, sau mercantilă, care face abstracție de artă și nu îngăduie să se conserve mărturia comună a doi artiști care puteau lucra armonios! Clara era profund șocată de considerentele triviale de acest gen, care o legau de mâini și de picioare. Din fericire, altfel au stat lucrurile cu Grumiaux, care avea contract tot cu Philips, ceea ce le-a îngăduit să facă primul lor disc: cele două sonate de Mozart (K. 454, K. 456) care le vor aduce Marele Premiu al Discului din 1957 – cel de-al treilea pentru Clara.

Pe 10 ianuarie 1956, îi scrie de la Hanovra, între două concerte, lui Anne, care e îngrijorată de amploarea muncii ei:

Și pe mine mă înspăimântă programul care mă așteaptă, și totuși îmi place să cânt, îmi place să călătoresc și-mi place ritmul alert, dar n-am fost nicicând mai obosită ca acum, și nu e decât începutul programului!

Pe 31 eram bine sănătoasă în trenul care mă ducea la Amsterdam, ca să repet cât de cât două sonate de Mozart cu Grumiaux, pe care le-am înregistrat pe 2 și 3 ianuarie. Ne potrivim perfect în plan muzical, dar nu sunt sigură dacă și în planul sonorității, adică al echilibrului sonor, ar fi ideal.

Două discuri de-ale mele (Concertele în mi bemol și re minor de Mozart) pe care tocmai le-am ascultat (Philips) mă dezamăgesc, iar și iar. Probabil am să mor și n-am să izbutesc să fac un disc așa cum îmi doresc. Ce amăgire! Încă stau și mă întreb cum de am succes!

La Hanovra, succesul – cu ultimul concert al lui Mozart, „care nu o mai plăcea“ și pe care l-a interpretat două seri la rând – este considerabil: „Orchestra mea nu a mai cântat niciodată atât de bine“, declară dirijorul Johannes Schüller, aducându-i Clarei acel omagiu care o impresionează cel mai mult. La încheierea primului concert, la ușa cabinei Clarei a ciocănit o doamnă blondă, fermecătoare, singură: este Doreen von B., ai cărei părinți Clara îi cunoscuse în Elveția, ceea ce nu explică totuși extraordinara simpatie care s-a născut între ele – atât de caracteristică, stând mărturie pentru fascinația pe care Clara putea s-o exercite asupra oamenilor și pentru încrederea pe care i-o poate inspira de la bun început celui care știe cum să se apropie de ea, cu simplitate și spontaneitate. Văzând-o pe Clara singură și nu în cea mai bună formă (era răcită), tânăra se hotărăște să lase pentru câteva zile casă, soț, copii și s-o însoțească pe Clara cu trenul până la Liège,

unde trebuie să susțină un concert de Mozart și *Concertul nr. 3* de Beethoven.

În ciuda febrei și a unei căderi pe scenă la repetiții (s-a lovit la frunte, chiar lângă cicatricea operației), ea cântă minunat, iar Doreen rămâne lângă ea până după concert. Când se întoarce la Hanovra, a doua zi dimineața la ora 6, Clara e trează și-și ia rămas-bun – iar trei zile mai târziu avea să-i scrie prima scrisoare dintr-o amplă corespondență:

Întâlnirea noastră și toată seria de evenimente mi se pare că fac parte dintr-un vis... Prietenii mei de aici vă binecuvântează pentru tot ce ați făcut pentru mine! Ați fost întruchiparea Providenței! Sper să nu fi supărat pe nimeni că ați dispărut așa, și sper că nu sunteți foarte obosită...

Am ajuns la Vevey, dar stau în pat pentru că sunt încă foarte răcită, tușesc, am un pic de febră, iar doctorul îmi interzice cu desăvârșire să ies din casă...

Următoarele mele concerte au picat așadar, inclusiv cel de la Londra cu Klemperer, dar aș vrea să-l salvez pe cel cu Karajan – fără el, o să mă apuce criza de neurastenie...

Pentru acest turneu, organizat cu ocazia bicentenarului lui Mozart, fusese adus ca dirijor Herbert von Karajan, și el solicitase să fie adusă ca solistă Clara: douăsprezece concerte în treisprezece zile, între 25 ianuarie și 6 februarie, cu Orchestra Filarmonicii din Londra – mai puțin primele concerte de la Viena, cu orchestra simfonică din același oraș. Pe 22 ianuarie, ea scrie:

M-am săturat de aventura mea la Liège: mi-a trecut răceala, nu mai am febră, dar mă simt ca bătută! Lucrez cu greu, ceea ce mă neliniștește de asemenea, întrucât, atunci când mă voi vedea pe scenă, cu orchestra, cu Karajan și cu o sală plină ochi...

Va pleca în turneu, care se va dovedi un adevărat triumf: „Clara Haskil a fost trimisă pe pământ ca să cânte Mozart“, scrie un critic vienez. Pe 25, 26 și 27 ianuarie urmează Viena: apoi pe 28, Salzburg; pe 29, München; pe 30, Friburg-am-Brisgau; pe 31, Berna; pe 1 februarie, Zürich; pe 2, Strasbourg; pe 3 și 4, Paris (două programe diferite); pe 6, Londra. Rezistă perfect acestui regim drastic, susținută pretutindeni de primirea extaziată a publicului, de gentilețea muzicienilor din orchestră, de atenția constantă a unui Karajan mereu grijuliu, extraordinar de „umanizat“, cum vor remarca mai multe cronici. Timp de două săptămâni, dirijorul și solista trăiesc în

simbioză, în același ritm al trenurilor, avioanelor, hotelurilor și restaurantelor, repetițiilor și concertelor zi de zi. E greu de închipuit două personalități mai diferite, dar îi apropie într-un mod unic o profundă admirație reciprocă – avându-și sursa în prima lor întâlnire, cu patru ani mai înainte. Iar în fiecare seară se regăsesc în aceeași dragoste față de muzică, pe care o slujesc cu aceeași preocupare pentru desăvârșire. Pentru Clara:

Turneul cu Karajan a fost unic și de neuitat, mai ales la Viena, Salzburg, München și Paris. La Londra am interpretat mai puțin mulțumitor, era cel de-al doisprezecelea și ultimul concert și eram dinainte deprimată și într-o dispoziție sumbră.

Fără îndoială, atmosfera excepțională în care s-a derulat întregul turneu i-a oferit una dintre cele mai mari bucurii din viață – după care a suferit urmările. Nu are de unde să știe că, la despărțirea tristă de Karajan la Londra, carierele lor, supraîncărcate, nu se vor mai intersecta...

Nu are însă timp să se complacă în păreri de rău; după câteva zile petrecute la Vevey (întrerupte de un recital la Bienne, pe 14 februarie), pleacă din nou în Olanda: cinci concerte la Haga și Amsterdam, de pe 17 pe 25 februarie. Pe 29, la Basel, primul dintr-o serie de patru concerte în Elveția cu orchestra Mozarteum, iar pe 7 martie se află la Poitiers („două recitaluri, după-masa și seara“), apoi pe 10 și 11 la Paris pentru a cânta la Société des Concerts ultimul concert al lui Mozart.

Ar trebui să fie pe 14 la Milano, dar a răcit din nou la Poitiers și trebuie să stea la pat: „Am pierdut patru recitaluri în Italia“... Se pune totuși repede pe picioare și petrece două zile la Vevey, de unde scrie pe 18 martie:

Mâine plec în Italia, concerte pe 20 la Veneția, 21 Treviso, 23 Roma cu Grumiaux, 24 Florența, 25 Pesaro, 26 Bologna cu Grumiaux, 28 Roma cu orchestra (Chopin). Pe 22 aprilie, Viena cu Kubelík, apoi Anglia și vai, de trei ori vai!, Stockholm pentru doar două concerte, ceea ce e o tâmpenie. Tot nu-mi place mie să zbor cu avionul! Să nu vă îngrijorați prea tare pentru mine pentru stagiunea care vine: între concerte am numeroase pauze.

Pe de altă parte renunță, cu inima neagră de supărare, să ia parte la Festivalul de la Prades, din iulie: nu se simte destul de puternică să înfrunte nici căldura, nici condițiile precare legate de cazare. Trebuie, de altfel, să facă niște analize medicale – „nimic grav, totuși“, scrie ea de la Paris, pe 11 iulie: „Mă simt mai tânără ca oricând, seducătoare și trândavă după plac.

Nici măcar nu mai petrec timp alături de pian, pianul meu drag, rațiunea mea de a fi.“

Se va odihni pe tot parcursul lunii august la Rosiaz, în apropiere de Lausanne, pentru a-și reface forțele înainte de deschiderea stagiunii, care e din nou foarte încărcată pentru ea: „Când o să găesc timp să pregătesc toate programele astea?“ Câteodată starea ei de spirit e afectată de oboseala acumulată, pe care cele câteva săptămâni de odihnă, când a exersat foarte mult, nu reușesc să o înlăture complet. Îi scrie astfel amicului Röntgen:

Trebuie, din nefericire, să plec în America. Spun din nefericire pentru că, sincer, nu văd ce interes ar prezenta această călătorie pentru mine. La ce bun? Sunt destui pianiști și acolo, dintre cei mai mari – și nu numai –, așa că cu una în plus sau în minus... Dar în fine, trebuie s-o fac și basta.

Mai trebuie să merg și în Israel, iar înainte și după Israel – toate celelalte concerte ca-n fiecare an – Germania, Italia, Anglia etc. Din fericire, încă mai am concerte. Mă întreb încontinuu pentru câtă vreme.

Acest turneu american, care se va reduce până la urmă la New York și Boston, devine o obsesie pe măsură ce se apropie ziua plecării. Ceea ce denotă o anume tendință a Clarei, nu de dată recentă: își dorise foarte mult să facă un asemenea turneu, i-ar fi părut tare rău dacă nu s-ar fi concretizat, dar acum, când turneul a devenit realitate, Clarei începe să-i fie teamă și ar face aproape orice ca să scape de el...

Înainte va trăi totuși o mare bucurie, aceea de a interpreta o serie de sonate cu Isaac Stern (la Vicenza pe 29 septembrie: *Sonata în fa major* a lui Mozart, cea în *sol major* și cea în *la major*, ale lui Beethoven, și cea în *re minor* a lui Brahms). Au avut un succes într-atât de răsunător, încât Scala s-a oferit să-i angajeze pentru stagiunea în curs: furios, Arthur Grumiaux – căruia Clara n-a îndrăznit să-i mărturisească această „greșeală“ înainte s-o comită – a perceput însă întregul episod ca pe o adevărată trădare... și atunci, ca să nu pună în pericol o colaborare la care ținea mult, Clara va renunța la Scala și la partenerul său de-o seară. Stern nu i-a purtat pică după aceea, ci avea s-o întâmpine cu brațele deschise la sosirea ei la New York, câteva săptămâni mai târziu.

Între timp, Eugene Istomin îi scrie, pe 23 septembrie:

Dragă Clara,

Vă rog să mă iertați că răspund cu așa de mare întârziere scrisorii dumneavoastră. Am bătut lumea în lung și-n lat ca un nebun toată vara – și

într-un final m-am prăbușit de oboseală în Australia: un doctor mi-a impus să anulez restul turneului – slavă Domnului! Prin urmare am liberă toată toamna până la sfârșitul lui noiembrie și vă voi putea întâmpina personal în America. Mă bucur enorm de vizita dumneavoastră.

Veți locui în apartamentul meu, împreună cu părinții mei și cu mine însumi, și vă promit că vă veți simți foarte bine acolo și nu veți duce lipsă de nimic. Am un pian bun, care vă va aparține pe toată durata șederii – eu voi merge să exersez în apropiere la niște prieteni sau la familia Steinway.

Pe scurt, nu vă faceți griji în nici o privință. Știu că veți avea un sejur plăcut la Boston și nu cred să găsiți partener mai bun decât Paray la New York.

De-acum eliberați-vă de orice grijă legată de călătoria aceasta. Venim să vă luăm de la vapor.

Pe 6 și 7 septembrie Clara cântă în deschiderea Festivalului de la Besançon. Notează „concert și recital, infecte“ – în vreme ce critica începe: „Această gală de inaugurare a fost admirabilă!“ În fine, cu o zi înainte de plecarea din Franța – după un ultim și splendid concert susținut la Florența alături de Paul Kletzki, pe 14 octombrie –, Clara scrie, pe 18 octombrie:

Plec fără nici cea mai mică tragere de inimă, ba chiar parcă ar fi o pedeapsă – și mai mult decât atât –, dar nu mai pot face nimic.

Lili și un mic grup de prieteni o însoțesc până la Havre (Jana se află la Praga cu Orchestra Națională), unde se îmbarcă pe Flandra. Este extrem de deprimată la gândul traversării de una singură a Oceanului, dar și pentru că, fără îndoială, această călătorie trezește amintiri vechi de treizeci de ani, pe care îi e groază să le înfrunte. Însă cine dintre cei care o înconjoară cu afecțiune pe puntea pachebotului – de pe care la un moment dat vrea să plece – ar putea bănuî o asemenea rană secretă? De pe vapor, din largul mării, ea îi scrie lui Hélène pe 26 octombrie:

Momentul în care cei care nu sunt pasageri coboară de pe vapor și începem să ne fluturăm mâinile și să ne luăm rămas-bun e pur și simplu înfiorător. Zilele acestea petrecute pe mare au fost lungi, pline de nostalgie, de griji de toate felurile și copleșitoare, e aproape absurd. Și totuși așa stau lucrurile.

Legănatul vaporului pe valuri, lipsa aerului în cabine – deși cabina mea e pe puntea exterioară, are ferestre și e mare –, toate acestea sunt extrem de

epuizante. Nu am poftă de mâncare, cu toate că meniurile sunt foarte atrăgătoare și îmbelșugate. În sfârșit, ajungem mâine-dimineață la 7, adică la prânz după ora voastră.

Dacă o să mai fac vreodată o asemenea călătorie? Mă îndoiesc. Singură, în nici un caz. De altminteri, să vedem mai întâi dacă o să mai fiu chemată...

La rugămintea comandantului, miercuri am ținut un recital de patruzeci de minute, a fost foarte apreciat. Dar chiar și pentru acesta câte griji mi-am făcut!

Foarte curând, legendara ospitalitate americană o ajută să dea uitării trecutul: Eugene Istomin mai ales, dar și Isaac Stern și soția lui, Vera („au fost foarte drăguți cu mine“, va scrie Clara), toți o înconjoară cu o atenție plină de afecțiune și o ajută să descopere un oraș care nu mai are mare lucru în comun cu cel cunoscut de ea. Petrece „câteva ore la Națiunile Unite, unde a asistat la dezbaterile legate de situația din Egipt⁶¹, din Ungaria⁶², așezată pe banca delegaților (aproape lângă ei) – ceea ce a fost încântător, dar nu îmbucurător“, iar într-o seară senină Istomin și Vera Stern o duc să vadă New Yorkul din vârful Empire State Building (clădire pe care o văzuse în stadiu de șantier). Clara pare fascinată nu atât de orașul uimitor care sclipеște sub picioare, cât de cerul înstelat. După o clipă de tăcere, șoptește în mod curios: „Exact ca Vevey...“

⁶¹. Tocmai se declanșase în Orientul Apropiat conflictul care avea să fie cunoscut sub denumirea de Criza Suezului. (N. tr.)

⁶². Este vorba despre Revoluția ungară din 1956 (începută în 23 octombrie), când populația maghiară s-a răzvrătit împotriva dictaturii bolșevice și a ocupației sovietice. (N. tr.)

Pe 2 noiembrie susține primul concert dintre cele patru de la Boston, alături de Orchestra Simfonică din Boston și de Charles Münch. Întâi de toate, publicul rămâne uimit la intrarea ei în scenă: dacă în Europa publicul meloman era deja familiarizat cu înfățișarea ei, publicul american nu știa nimic despre Clara Haskil, doar că e celebră și apreciată. Or anii, încercările, boala o marcase ră puternic, iar ea nu făcea eforturi să fie elegantă așa cum fac de regulă, ca să fie pe placul publicului, numeroși virtuozii. Clara era tocmai opusul a ceea ce se așteptau să vadă americanii. Cu franchețea care-i caracterizează și care compensează conformismul specific, americanii își exprimă părerile fără menajamente. În numărul din 3 noiembrie din *Boston Herald* se poate citi:

Nici dacă-și făcea apariția aseară, ca solistă a Orchestrei Simfonice din Boston, însăși văduva sexagenară a lui Schumann n-ar fi fost mai șocant decât felul în care s-a înfățișat o altă Clara, sexagenară la rându-i, la acest concert. E vorba despre Clara Haskil, care și-a început seria de concerte cu orchestră în America, și să spunem că și-a subjugat publicul n-ar fi de ajuns: de ani și ani de zile nimeni n-a mai stârnit asemenea ovații cum a izbutit aseară această femeie plăpândă și căruntă – și nimeni nu le-a meritat cu atâta prisosință.

Spectatorii au fost fascinați încă de la intrarea ei pe scenă: nu se poate imagina o apariție mai imprevizibilă. Domnișoara Haskil și-a făcut apariția într-o rochie de tafta bleumarin, cu un guler alb care putea la fel de bine să-i fi fost dăruit de însăși Clara Schumann. Pantofi fără toc, care abia dacă se zăreau de sub rochia lungă până la pământ; părul, grizonant, era adunat la spate într-un coc neglijent, de parcă l-ar fi aranjat fără să se uite în oglindă; brațele păreau slabe și osoase, iar chipul ca o mască ce tresărea din când în când. A pășit cu greu parcă spre pian, s-a așezat fără să se uite spre public, cu capul puțin plecat pe durata introducerii simfonice. Dumnezeule mare, oare ce avea să urmeze?

Și atunci când bătrâna aceea extraordinară a atins în sfârșit clapele, cu capul cărunt aplecat la nici treizeci de centimetri de claviatură, atunci s-a produs una dintre acele revelații magice care se întâmplă în domeniul muzicii o dată la o generație. Acompaniată, cu o măiestrie impunătoare, de dl Münch și de orchestră, domnișoara Haskil ne-a dăruit cea mai frumoasă interpretare a Concertului nr. 3 de Beethoven pe care am ascultat-o în viața mea și care nu-și va găsi egal...

Urmează un lung elogiu, care se va regăsi în toate cronicile celor patru concerte din Boston (de trei ori *Concertul nr. 3* de Beethoven și, la rugămintea lui Münch, *Concertul în re minor* al lui Mozart pentru ultima seară): în cinci zile, patru săli arhipline, patru succese nemaivăzute în orașul acela puritan și sobru. Instrumentiștii din orchestră au adunat toate aceste cronici și i le-au dăruit ca pe un omagiu având ca motto un citat extras din ele:

Spectatorii – cel puțin cei din Boston – au un motiv întemeiat atunci când ovaționează în picioare, iar față de domnișoara Haskil publicul s-a ridicat în număr mare în semn de recunoștință.

Charles Münch notează pe o partitură de buzunar a Concertului lui Beethoven, aparținându-i Clarei:

Boston, 2, 3 și 4 nov. 1956. În amintirea primului și atât de emoționantului triumf al dragii mele prietene Clara Haskill (sic) în Statele Unite. Sunt foarte bucuroși și mândru că „debutul” ei în această țară mare s-a produs la Boston – alături de bătrânul său Charles. Sper să cânt în curând din nou împreună cu ea – să-i aud muzicalitatea și să mă las pătruns de sinceritatea ei. Dumnezeu să vă aibă în pază, draga și scumpa mea Prietenă. Charles Münch.

Mereu optimistă, ea pariase înainte de concerte cu Münch că nu va avea succes: „A trebuit să-i fac cadou o cravată!”, povestea ea mai apoi. Prudentă, n-avea să repete figura cu Paray!

Pe 8 noiembrie, înapoi la New York, îi trimite lui Michel o scrisoare plină de bucurie (ca, de altfel, toate cele pe care le-a scris atunci, în New York):

Sunt groaznic de obosită, dar nemaipomenit de fericită.

Deocamdată lucrurile au mers atâta de bine, încât mi-e frică și să vorbesc despre asta. Dacă situația se va derula la fel și în New York, va fi un adevărat triumf pentru Istomin, care s-a confruntat – după cum mi-a mărturisit – cu opoziția foarte hotărâtă a impresarului Judson și a altora când le-a vorbit despre mine și a încercat – și a izbutit – să mă impună.

Cele patru concerte din Boston au fost un succes ieșit din comun, un adevărat triumf – deja de la repetiție, în privința orchestrei.

La ultimul concert, am cântat Mozart de acord cu Münch, care mi-a arătat o amiciție absolut emoționantă. Cât despre cronici, au întrecut toate aprecierile de care m-am bucurat până acum.

Boston nu are nimic din orașele americane obișnuite și mi-a plăcut mult să-l văd. La hotel nu aveam o cameră, ci un apartament, adică două dormitoare, un hol, o sufragerie, o baie și un pian Steinway cu coadă trimis de firma Steinway din Boston. Pianul de concert a sosit de la N.Y. și tot la el voi cânta și acolo. Istomin s-a ocupat de toate aspectele, alegerea pianului, călătorie (a venit cu mine) etc., și mă înduioșează tare să-l văd atât de fericit că am succes. M-a dus, în plus, prin cele mai bune restaurante, într-un cuvânt duc o viață la care nici nu îndrăzneam să visez: aproape că-mi vine să spun că-ncepe să-mi placă...

Münch mi-a făcut deja propunerea de a reveni în America în iulie, la festivalurile estivale, dar cred că e mai bine să aștept iarna deoarece

Judson mă așteaptă mâine să punem la punct viitoarele concerte. Să treacă mai întâi concertele din New York și abia după aceea putem fi optimiști.

Câteva zile mai tâziu, publicul de la Carnegie Hallee-n culmea extazului, iar cronicile din New York, care ar merita redate toate pe de-a-ntregul, vădesc un entuziasm unanim. Toate subliniază extraordinarul contrast dintre silueta plăpândă și gârbovită și „miracolul“ interpretării sale (redutabilul critic de la *New York Herald Tribune* este uluit: „Toată ființa ei exprimă muzică – și ce muzică!“) și toate dau glas aceleiași întrebări: „Ce mai așteaptă impresarii? La ce mai sunt ei buni? Dorm cu toții în papuci?“

Una dintre aceste cronici rezumă cum se cuvine, în *New York World Telegram*, greutatea de a exprima, pe înțelesul celor care n-au avut norocul s-o asculte pe Clara pe scenă, inefabilul muzicii sale:

N-am fost niciodată în Europa și nu avusesem ocazia până la concertul de aseară s-o ascult pe domnișoara Haskil. Însemnările asupra triumfurilor sale erau totuși pline de extaz: dar una e să citești mărturiile altora, și alta s-o asculți pe viu!

Astfel, acest turneu american, de care-i fusese atâta teamă încât, înainte să-l înceapă, deja aștepta „cu o nerăbdare de nedescris“ să se întoarcă acasă, i-a adus o consacrare ce-i va conferi mai multă încredere în sine. Primește numeroase propuneri („nu mai pot trăi fără mine oamenii ăștia!... Cine-ar fi crezut? Eu în nici un caz“), este omagiată pretutindeni, dar totodată Istomin, „îngerul ei păzitor“, încearcă s-o protejeze de prea multe recepții, interviuri, fotografii:

Sunt foarte mulțumită. Tot sejurul s-a desfășurat cu o viteză neașteptată – nu reușesc să țin pasul cu tot ce se întâmplă... Acum mă gândesc amuzată la orașe precum Aarau, Vevey, chiar Lausanne sau Geneva, când văd ce nebunie e la New York.

Petrece o seară cu Horowitz („Milstein i-a pomenit de mine, mi se pare un gest foarte drăguț din partea lui“), cu care stă până la ora 2 noaptea:

Aș fi stat până în zori! Horowitz la pian e dracul în persoană, cât se poate de original, dar foarte simpatic...

Iar după ce dă o fugă la Philadelphia, unde se întâlnește cu Serkin și Ormandy, le scrie surorilor ei:

Banii curg gârlă aici, când e să meargă lucrurile. Înțeleg că artiștii care sunt vedete nu vin să cânte în Europa, cu onorariile de acolo...

O singură umbră în tot acest peisaj: Clara a fost șocată – poate chiar s-a simțit rănită – de insistența cu care se exprimau criticii cu privire la înfățișarea ei fizică. Mereu o revoltase până și cea mai mică aluzie pe subiectul ăsta: chiar și acum, când geniul ei este universal recunoscut, când e omagiată, adulată, când stârnește entuziasmul publicului, totuși suferă profund din pricina a ceea ce ea consideră a fi o indecență. Știe însă să se comporte cu detașare și percepe criticile ca fiind doar relativ importante. În urma apariției unui articol cu adevărat răutăcios (scris de un tânăr jurnalist vienez, care avea de altfel să fie concediat în urma protestelor a numeroși cititori), ea scrie:

Din fericire, criticile – fie bune, fie rele – nici nu te împlinesc de-adevăratelea ca om, nici nu te vădulesc cu nimic. Pot face însă rău, deoarece publicul se lasă influențat.

Cu toate astea, „se simțea bine“ în America, după cum confirmă Anka Bernstein, credincioasa asistentă a profesorului Robert, „sora cea mare“ de la Viena (pe care Clara a revăzut-o la New York), care la rândul ei, consideră de neuitat interpretarea Concertului lui Mozart de la Carnegie Hall. Clara îi va scrie de altminteri unei prietene, ceva mai târziu:

Înainte să vin în America am trăit sub presiune și într-un zbucium și o neliniște permanente. Mi se pare de domeniul miracolului felul în care s-au derulat concertele și felul în care am fost primită de presă. Mă umple de fericire și de emoție și – contrar tuturor așteptărilor – mă voi întoarce aici bucuroasă.

La 28 noiembrie debarcă la Cherbourg și, deși pe tot parcursul turneului s-a simțit bine, la revenirea la Paris se îmbolnăvește. Pe 7 decembrie scrie:

Stau în pat de opt zile: două concerte anulate – recitalul de la Geneva de pe 19 și sper să nu fie o mare greșeală, căci iată, sunt trei săptămâni de când nu m-am mai atins de pian, iar după încheierea acestei crize intestinale nu mă simt în mare formă. De-acum mai sper să cânt abia pe 12 la Winterthur – dar cu orchestră, e mai puțin obositor.

Va putea să-și reia efectiv activitatea și să cânte mai ales la Frankfurt, pe 17 decembrie, ultimul concert al lui Mozart cu Georg Solti. Pe 27 decembrie, în trenul cu care călătorește de la Paris la Amsterdam, scrie:

Mâine încep înregistrările la Amsterdam, până pe 30, apoi voi fi la Bruxelles de pe 30 până pe 2 ianuarie, apoi din nou la Amsterdam, apoi pe 5 la Paris, unde cânt cu orchestra pe 12 și pe 13.

În cursul acestor călătorii la Amsterdam înregistrează cu Grumiaux sonatele lui Beethoven, nr. 7 și 10 de pe 28 pe 30 decembrie, sonatele nr. 1, 4 și 5 de pe 2 pe 5 ianuarie 1957. Între cele două ședințe, a primit cadou de la „vechiul său prieten și admirator“ Nikita Magaloff cadențele scrise de el pentru Concertul nr. 13 în do major de Mozart (K. 415).

După aceea caruselul se învâрте cu și mai mare viteză: va susține mai mult de șaptezeci de concerte în două luni. Pe 1 februarie îi scrie lui Anne, în timp ce se afla în Germania:

Final de turneu – prost organizat, fără rezervări la hoteluri etc. – cu paisprezece concerte unul după altul. La Hamburg cu Keilberth a fost cu totul magnific. Peste tot public foarte entuziast.

Ea alternează recitalurile cu concertele cu orchestră (mai ales un turneu de nouă concerte în martie–aprilie cu Camerata Academica a Mozarteumului și cu Bernhard Paumgartner) și cu seriile de sonate cu Grumiaux.

Din München, la începutul lui mai, scrie:

Concertele, oboseala cresc și încă nu-mi dau seama cum îmi va arăta vara asta, dar am nevoie de vacanță, fie și în trei reprize.

Iar câteva zile mai târziu, aflându-se la Viena:

E aproape o minune, dar cele două concerte de aici au decurs magnific, ca și cel de la München. Spun „minune“, deoarece aici mă simt și mai obosită, după ce am mers cu vagonul de dormit și am cântat chiar în acea dimineață și seara, apoi aseară și voi cânta din nou diseară și mâine. Krips e fermecător și pare încântat – ceea ce mă încântă și pe mine...

Măști dimineață plec la Paris (cu trenul) apoi de acolo mergem cu mașina cu Grumiaux la Grenoble și Valence. Niște orașe unde nu mă voi mai întoarce – și nici în altele asemănătoare. Nu vreau să rămân fără suflu și nici nu poți fi pretutindeni în același timp! Peste vară trebuie să iau măsuri să mă pot bucura puțin de vacanță.

Cu atât mai mult cu cât, cum scrie chiar Clara: „Problemele sunt din ce în ce mai multe și mai complicate. Mi-e teamă să nu se prăbușească totul într-o zi.“ Problemele la care se referă privesc discurile și perspectiva noului

turneu american: Michel Rossier se ocupă și de unele, și de altele, dar nu înseamnă că ea e mai puțin îngrijorată.

Pe 28 iunie, îi scrie lui Anne în timp ce se afla la Amsterdam, unde venise direct de la Londra ca să se întâlnească cu Grumiaux:

Ședere neplăcută, hotel gălăgios și prost întreținut: trebuie totuși să rămân aici până pe 9 iulie (șase concerte)... Călătoria dus-întors cu trenul și cu vaporul a fost de asemenea sub orice critică. Căldură sufocantă, oameni zgomotoși. Vulgaritatea domnește fără doar și poate și e de preferat să stai la țară, cu animalele, care sunt mai de treabă decât oamenii din toate punctele de vedere...

Concertul (de la Londra) a avut mare succes, iar presa a fost foarte elogioasă. Mi-aș dori să înregistrez concertele Haydn, dar nu mai am casă de discuri.

Într-adevăr, are „neplăceri cu Philips“, de care o leagă în continuare un contract, în vreme ce Columbia din Londra ar vrea s-o preia: o răsturnare de situație, din păcate puțin tardivă, căci tocmai această firmă refuzase să se intereseze de ea în 1949, când Dinu Lipatti încercase zadarnic s-o promoveze!

Clara e foarte tentată de propunerile care i se fac, atât în privința înregistrărilor, cât și a potențialelor orchestre și a dirijorilor de concert: Kubelík nu se numără printre ei – deși ambii ar fi vrut să se întâlnească în studio, el chiar scriindu-i și exprimându-și speranța: „Concertele susținute cu dumneavoastră sunt pentru mine printre evenimentele muzicale cele mai frumoase din viața mea“ –, dar se numără André Cluytens, Alceo Galliera, Carlo Maria Giulini, Karajan, Kletzki, Klemperer, Sawallisch... „și alții care sunt poate de mai mic interes pentru domnișoara Haskil“.

Deși casa Philips își dăduse acordul s-o „împrumute“ pe Clara firmei Columbia, împrejurările au făcut în așa fel încât nu s-a legat nimic (doar un disc consacrat concertelor pentru două pianе ale lui Bach și al lui Mozart cu Géza Anda), lucru cu siguranță regretabil dacă e să ținem cont de programul inițial al firmei englezești:

Brahms: *variațiuni pe o temă de Haydn și Valsurile* (cu Géza Anda).

Noapți în grădinile Spaniei de Falla, și *Concertul nr. 2* de Chopin, cu André Cluytens.

Bach: *Concertul în fa minor*.

Mozart: *Concertele în do major* (nr. 13, K. 415) și *în do minor* (K. 491).

Chopin: la alegerea Clarei.

Beethoven: *Sonatele op. 14, op. 90 și op. 111.*

Liebeslieder-Walzer de Brahms, cu Géza Anda, Elisabeth Schwarzkopf, Nicolai Gedda, Christa Ludwig și Dietrich Fischer-Dieskau sau Eberhard Wächer.

Va semna în schimb un acord cu Deutsche Grammophon pentru înregistrarea a două concerte de Mozart (nr. 19 și nr. 27) cu Ferenc Fricsay și pentru un alt disc consacrat *Concertului nr. 13* (cu Rudolf Baumgartner), *Sonatei în fa major* și *Variațiunilor* pe tema „Ah! Vous dirai-je, maman“, tot de Mozart.

Cât despre turneul american, „proiectul estival“ a fost abandonat deja, iar cel de iarnă – pentru care e stabilit să se îmbarce pe 28 decembrie – se lovește de incredibila lipsă de înțelegere a agentului american, care-i trimite „o scrisoare nemaipomenit de obraznică!“. Aflată încă la Amsterdam, îi scrie unei prietene „despre preocupările în ce privește America“:

N-am avansat cu nimic între timp, cu excepția faptului că, după ce mi-am consultat medicul la Paris, s-a hotărât renunțarea la un număr de cinci concerte de pe listă, dintre cele 27, astfel încât nu sunt nevoită să parcurg distanțe lungi decât într-un caz, și anume de la Chicago la Boston – iar avionul iese din discuție (pentru mine). Rămâne de văzut dacă acest agent va accepta modificarea și bănuiesc că nu, de vreme ce mi-a scris din start: „Vă rog să-i transmițeți domnișoarei Haskil lista aceasta și să-i spuneți că, în cazul în care nu e de acord cu toate aceste proiecte (și să zboare cu avionul atunci când va fi necesar), să-mi comunice de îndată ca s-o pot înlocui.“

Și astfel, atunci când nu „dorm în papuci“, agenții din toate colțurile lumii au concepții bizare, în care arta și satisfacția publicului cântăresc mai puțin decât considerentele pur materiale... Lucrurile se vor aranja cu toate acestea, mai ales grație eforturilor lui Eugene Istomin, dar până la urmă turneul nu va mai avea loc. Clara era dispusă să renunțe: „Atâta pagubă – pot să caute înlocuitor“, notează resemnată. Oricum „nu-și mai vede capul“ de treabă în Europa, după propriile-i spuse.

În realitate, își dă seama că împinge limitele prea departe și că își pune forțele la grea încercare. În Olanda, în luna iunie, a renunțat deja la înregistrările pe care i le datora încă firmei Philips:

În prima ședință a ieșit ceva grotesc (s-a mai întâmplat și înainte, dar nu de calibrul ăsta...) și mi-am dat seama de îndată că trebuie să renunț. Ceea ce mă silește să revin în septembrie, lucru foarte supărător – încă o călătorie, încă o risipă de timp, oboseală etc.

La începutul lui august, de la Salzburg unde cântă pe 4, Concertul pentru două pianе al lui Mozart alături de Géza Anda, ea scrie:

Sunt mai mult decât obosită. Am avut una peste alta doar zece-douăsprezece zile de vacanță și voi mai prinde zece zile când mă întorc în Elveția, pentru că pe 20 trebuie să cânt la Edinburgh în trei nenorocite de concerte. Zbor cu avionul, deși nu-mi place deloc, ca să scutesc timp. Toată lumea îmi spune oricum că n-ar trebui să renunț la acest festival, dar altfel n-o să mai am deloc vacanță, ceea ce începe să mă îngrijoreze – eu care nu mă îngrijorez chiar pentru orice. Dar am senzația că întind coarda prea mult și că-ntr-o zi o să cedez...

După o scurtă pauză de odihnă într-o vilă (căreia i se spunea „Harmonie“!) închiriată la Cornaux, cu surorile ei și cu Hélène Stricker, pleacă la Edinburgh „cu moralul la pământ“, cum notează sora ei Jana. De acolo Clara scrie, pe 22 august:

Ieri concert cu Barbirolli, foarte reușit. Mâine recital la ora 11 dimineața! Ca să cânt Sonata lui Schubert la ora asta și pe lumină!

Cele trei concerte (ultimul cu Eugen Jochum) sunt primite cu ovații nesfârșite și cu cronici excepționale, care-i mai ridică moralul, dar nu o scapă de oboseală. Revine în Elveția pe 27 august, ca să fie pe 1 septembrie la Luzern (acolo se reîntâlnește cu Arthur Grumiaux, la festival), iar după câteva zile la Besançon. După această ultimă escală, scrie:

Concertele din Edinburgh, Luzern și Besançon s-au derulat minunat, a fost o atmosferă extrem de călduroasă și simpatcă, emoționantă oarecum.

La Festivalul de la Montreux, pe 22 septembrie, se revede cu Paul Hindemith, sub bagheta căruia cântă iarăși Cele patru temperamente, apoi Concertul în re minor de Mozart: este acompaniată de Orchestra Națională, iar unii instrumentiști încă păstrează o amintire deosebit de vie a acestui concert. Ea notează:

Concertul de la Montreux a decurs cu adevărat bine, dacă e să ne luăm după spusele tuturor și ale surorii mele Jana, care nu se entuziasmează

prea ușor. Eu nu zic nimic, socotesc că a fost reușit, dar dacă-l auzeam la radio probabil c-aș fi fost de altă părere. Mi-ar plăcea să înregistrez cu Hindemith, dar oare s-ar vinde bine?

De pe 25 pe 30 septembrie, se află la Amsterdam ca să înregistreze sonatele lui Beethoven (op. 30 nr. 1 și op. 47), apoi se întoarce în Elveția, unde susține mai multe concerte. În vreme ce Cortot îi scrie de la Lausanne, pe 4 octombrie:

Ne bucurăm în avans de bucuria pe care ne-o vor aduce audițiile la radio – sau în direct – datorite de dumneata, care ești binecuvântatul mesager trimis de Zeii Muzicii...

...ea îi scrie, pe 11 octombrie, lui Joseph Morpain, cu ocazia împlinirii a 84 de ani:

Dragă domnule Morpain,

După ce v-am auzit de dimineață la telefon, mă simt cât de cât consolată pentru faptul că nu mă aflu acolo, alături de dumneavoastră și de toți cei care se bucură în această zi de sărbătoare – și vă asigur că mă simt îngrozitor că nu am putut ajunge! Dacă nu aveam concert la Zürich alaltăieri și încă unul luna viitoare, veneam la Paris să vă îmbrățișez, dar nu a fost posibil, mai ales că nu sunt tocmai în apele mele. Voi veni totuși în vizită după concertul din Colonne de pe 27, cred că voi ajunge acolo pe 26 și voi sta până pe 30. Pe 1 noiembrie cânt la Geneva – iată deci că nu se mai termină cu drumurile...

Pe 27 octombrie 1957 susține așadar *Concertul nr. 3* de Beethoven la Colonne, cu dirijorul Georges Tzipine – un concert printre atâtea altele, în care publicul se calcă în picioare, un triumf printre atâtea altele...

Oare va fi cel din urmă?

Răgazul

1958–1960

Clara nu va pleca la Geneva. De ceva vreme nu se simte prea bine, e abătută cât e ziua de lungă, iar seara face temperatură. Cu toate astea, medicul ei din Paris nu se arată îngrijorat. O duce așa câteva zile, fiindu-i din ce în ce mai greu să respire, și dintr-odată face o congestie pulmonară, cu atât mai gravă cu cât suferă de epuizare maximă în urma ritmului de viață din ultimele luni, dacă nu din ultimii ani, cu care organismul nu prea reușește să mai lupte.

Patru săptămâni mai târziu, pe 28 noiembrie 1957, îi scrie lui Anne:

Probabil că fiul dumitale ți-a spus că trebuia să mă viziteze la Cayré, dar l-am rugat să nu vină deoarece nu mă simțeam bine. Dar de aici și până la a-mi imagina c-o să văd moartea cu ochii câteva zile după aceea – trebuie să spun că nu m-aș fi gândit. Aveam pur și simplu un focar pulmonar minim, dar un plămân era complet turtit, plat, în vreme ce celălalt funcționa defectuos. Peste noapte hotelul a intrat în alertă, în camera mea se adunaseră radiologul, cardiologul, trei medici eminenți, care au dezbătut mai bine de o oră înainte să-mi aducă o rețetă. Nu păreau deloc liniștiți. Cu cele două imense „mașini” de oxigen aduse în cameră și cu toate drumurile la farmacia, hotelul Cayré aducea mai degrabă a spital. Noroc că mă știu de ceva timp...

Bietele mele surori – care fuseseră și ele bolnave – au avut câteva zile, cred, infernale. Eram conștientă de pericolul care mă paște, le-am și spus asta, dar ele încă mă contraziceau. Harry B. ne-a fost de un sprijin moral providențial în toată această perioadă critică.

Nu voi pomeni nimic de cele treisprezece concerte ratate, din America, nici nu mai intră în discuție să aibă loc vreodată, nici alte concerte viitoare, mă îndoiesc că se vor mai organiza...

Va fi greu să pui la punct niște concerte în străinătate ținând cont că am nevoie de o pauză între ele ca să nu mă extenuiez (ceea ce ar implica o ședere mai lungă), ținând cont și de distanțele de parcurs, în condițiile în care îmi este cu desăvârșire interzis să zbor cu avionul – și așa mai

departe. E greu să pui de acord toate aceste lucruri, iar când mă gândesc starea mea de spirit e departe de a fi optimistă...

Clara nici nu se gândește că ar putea trăi fără să cânte... Prietenii o înconjoară cu multă afecțiune (Michel Rossier și soția lui au dat fuga de la Vevey ca s-o vadă), medicii o țin sub observație cu o grijă mai presus de orice conștiință profesională, surorile îi sunt permanent aproape – chiar călcând-o pe nervi câteodată! Ea le anunță: „Dacă n-o să mai pot cânta, vai de voi!“

O uimesc nenumăratele dovezi de prietenie pe care le primește, „căci eu mă simt un suflet mohorât, secătuit și nedemn de afecțiunea ta, ca și de a tuturor celor de care am parte“, îi scrie ea lui Doreen – adăugând: „Unde s-a pitit talentul!“

Pe 10 decembrie apare în *Journal Officiel* nominalizarea ei în gradul de cavaler al Legiunii de onoare, solicitată de prietenii ei. Această decorație, pe care o va purta cu absolută discreție, așa cum făcea în toate cele, nu i-a fost înmănată totuși oficial decât zece luni mai târziu, pe 26 septembrie 1958, de către consulul francez la Lausanne, domnul Blot, în timpul unui dineu alături de prietenii cei mai apropiați, în primul rând aflându-se, desigur, familiile Rossier, Casals și Chaplin. Va fi simțit, neîndoielnic, o oarecare mulțumire pentru ceea ce părea a fi mai degrabă un fel de reparație morală tardivă – și la care are tot timpul să se gândească în camera ei de hotel-clinică...

Încet-încet începe totuși să se pună pe picioare. Pe 17 decembrie recunoaște:

Dar nu simt că am nici dispoziția necesară, nici puterea, probabil, de a mă reazeza în fața pianului – care se află chiar în camera mea – așa cum ar trebui, iată, după șapte săptămâni, aproape două luni, petrecute în această cameră de hotel, de unde mai că era să plec într-o lume mai bună.

Doctorul e de părere că trebuie să merg să stau o lună în Sud, și nu să plec în Elveția, unde ar putea fi mai frig. Dar tot hotel, și cu un regim foarte strict, și cu pianul în cameră – nu văd cum aș putea găsi așa ceva în Franța. Aici, niște americani, vecini ușă-n ușă cu mine, au spus că fac „gălăgie“ atunci când cânt la pian, în vreme ce ei la două noaptea petrec cu sticle și hohote de râs!

Cu multe măsuri de precauție, începe să mai iasă din cameră, iar Crăciunul îl petrece tot la hotel alături de surorile ei și de Hélène Stricker,

sosită de la Vevey tocmai pentru această ocazie; pe 29 decembrie îi scrie lui Doreen:

Lucrurile s-au îmbunătățit: încet-încet îmi recapăt puterile și chiar optimismul...

Dar semnează „străbunica Clara“.

Rămâne la Paris o bună parte din luna ianuarie, după care plecă în Elveția, unde va sta toată luna februarie cu Lili, la Sierre. Aici îl cunoaște pe profesorul Kastner, filozoful austriac, admirator și pasionat de Mozart, pe care-l vizitează în mai multe rânduri. Prin intermediul lui avea s-o reîntâlnească pe o veche prietenă a artelor, doamna Bodmer, care, entuziastă și spontană, i-a pus la dispoziție pentru vara care avea să vină o căsuță păstrată special pentru prietenii ei, în parcul proprietății sale de la Cologny, în apropiere de Geneva. Clara îi scrie în ziua de 25 februarie 1958:

Spontaneitatea atât de generoasă cu care m-ați invitat pe durata verii în căsuța dumneavoastră îmi merge drept la suflet. Sunt convinsă că locul e un adevărat paradis pe pământ și voi veni bucuroasă să-l văd cu prilejul concertului meu de pe 23 mai, de la Geneva. Firește, nu e decât un proiect atrăgător deocamdată, întrucât e prea devreme să iau hotărâri de pe acum, dar sper că totul se va aranja – ar fi minunat. Pe 19 martie voi cânta la Paris; mă voi întâlni atunci cu doctorul care m-a avut în grijă în ultima vreme și-l voi întreba dacă are vreun tratament special pentru mine...

Într-adevăr, urmează să susțină un concert pentru Asociația de Cercetare Medicală, mai precis pentru sprijinirea cercetărilor medicului Hamburger și ale echipei sale în domeniul nefrologiei. Mai participase în urmă cu doi ani la un concert organizat în același scop, dar atunci fusese vorba de un concert cu orchestră, în timpul căruia interpretase un concert de Mozart sub bagheta lui André Cluytens. De astă dată era vorba de un recital, ceea ce e cu totul altceva. Pe 19 februarie îi scrie lui Joseph Morpain:

În mai puțin de o lună voi fi la Paris pentru a susține un recital pe 19 martie, și acum îmi pare rău că l-am stabilit pentru acea dată. După șase luni de pauză, mi-e tare teamă să încep sau să reîncep concertele chiar la Paris. E puțin riscant, mă tem, și ar fi mai mult decât păcat să stric o impresie, un curent favorabil existent acum în ceea ce mă privește, după ani și ani...

M-am mai întremat, îmi reiau încet-încet existența normală – dacă aș dormi mai bine zi de zi, recuperarea s-ar face și mai ușor.

Datorită energiei sale uimitoare, ea se repune efectiv pe picioare destul de repede, iar doctorii îi dau voie să-și reia activitățile, cu condiția să respecte anumite măsuri de precauție și să se menajeze. Ceea ce nu e pe placul agentului său american:

Domnii ăștia nu pot să priceapă că un artist se poate îmbolnăvi – e exclus așa ceva –; mi-au scris că „le pare rău (ce drăguț), dar nu se mai pot ocupa de mine, nu sunt destul de robustă ca să fac turnee de concerte“. Și cu asta, basta!

În realitate, nici ea nu vrea să se menajeze: după concertul de la Paris din 19 martie, își dorește să cânte „pe 22 și 23 la Wuppertal, pe 24 la Dortmund, pe 28 la Köln...“ Îi scrie lui Doreen, din Sierre, după perioada de convalescență:

Starea mea de sănătate e chiar bună acum. N-am ce să spun, mă simt bine și n-am avut nici o complicație.

Și totuși, la întoarcerea la Vevey, pe 5 martie, și cu perspectiva concertelor care urmează, starea de spirit nu mai e la fel de bună. Pentru 14 martie avea programat un concert la Pully, lângă Lausanne, un fel de repetiție generală pentru concertul de la Paris. Pe 9 martie îi scrie lui Anne, cu o caligrafie nesigură, că e „îngrozitor de obosită“:

Din cauza acestor două concerte, dintre care unul e cel de la Paris, de pe 19, mă simt irascibilă, nervoasă, furioasă chiar. Nu mai suport nici cel mai mic zgomot, iar boala asta mi-a provocat numai neajunsuri, și pe plan psihic, și pe cel artistic.

Nici măcar când ascultă ultimele discuri apărute și pe care tocmai le-a primit nu se simte mai bine. Îi scrie, cu toate acestea, lui Röntgen:

Aș fi foarte fericită dacă ați reuși să ascultați discul care tocmai mi-a apărut la Deutsche Grammophon – două concerte de Mozart împreună cu Fricsay. În sfârșit un disc al meu care a ieșit cum se cuvine. În tot cazul, cel puțin în proporție de 80%.

Iar lui Joseph Morpain îi scrie:

Tocmai am ascultat discul meu cu Concertul în si bemol al lui Mozart, alături de Fricsay, și de astă dată pot spune că mi-a făcut plăcere. Cu

excepția a trei mici „nimicuri“ (dacă se poate spune așa: nimic nu înseamnă chiar nimic în muzică), acest disc mi se pare o mare reușită.

Și, deși recitalul de la Pully a ieșit fără cusur (critica, fermecată, notează însă că, în ciuda aplauzelor interminabile și zgomotoase, „artista la capătul puterilor“ nu a dat decât un bis), încă de la sosirea ei la Paris, pe 16, îi scrie lui Joseph Morpain: „ce emoții am deja pentru miercuri...“

Pe 18 se vede cu doctorul, iar pe 19, „în fața sălii de spectacole arhipline de la Champs-Élysées“, își desfășoară programul foarte dificil: două sonate de Beethoven (dintre care *opus 111*), *Sonata postumă* de Schubert, *Variațiuni Abegg* de Schumann.

Părăsește scena lividă, epuizată, răsuflând cu greu: „Am crezut că mor acolo pe scenă“, spune – iar mai târziu va nota: „Dacă n-ar fi fost vorba de un concert de caritate pentru o cauză medicală, aș fi încheiat la pauză.“

Dacă în ansamblu publicul nu și-a dat seama de bătălia dramatică ce se dădea în sufletul ei (interpretarea rămâne consecventă, fără nici o ezitare), doctorul Hamburger însă și-a dat seama observând-o din lojă și a fost cuprins de neliniște, temându-se de ce e mai rău...

A doua zi ia o pauză totală, dar tot nu se simte mai bine, iar a treia zi vin doctorii s-o vadă. Îi îngrijorează starea inimii și i se face o electrocardiogramă, după care se hotărăsc să-i ceară opinia profesorului Lenègre. De îndată se prezintă la căpătâiul bolnavei patru somități din corpul medical francez – Clara trecuse pe lângă un mare pericol. Ar fi trebuit să meargă la spital, dar cum nu s-ar fi găsit un loc unde să fie îngrijită în mod adecvat, s-a hotărât să fie tratată în continuare la Cayré, urmărită zilnic și chiar de mai multe ori pe zi de doctorul Hamburger și de asistentul acestuia, doctorul Antoine. Pe 27 martie ea îi scrie lui Anne:

Când am venit la Paris să țin un concert în folosul unei cauze medicale, nu mă gândeam c-o să stau din nou în pat timp de 15–20 de zile! Și totuși chiar așa s-a întâmplat. Recitalul a ieșit foarte bine, sala era ticsită peste măsură, vânzarea de bilete bună, succesul asigurat, dar concertul m-a epuizat enorm și m-am luptat teribil pentru că nu puteam să respir. Pur și simplu nu puteam trage aer în piept, situație în care e cam greu să cânti.

Trebuia să revin în Elveția luni, dar medicul, prudent, a vrut să fac o nouă electrocardiogramă. După asta a fost chemat un renumit cardiolog și mi s-a prescris o rețetă semnată de patru doctori, în care mi se recomanda

odihnă la pat și alte chestii distractive de tot soiul, cortancyl, penicilină, regim cu alimente cântărite între 10 și 70 de grame etc.

Se pare că exista riscul să se astupe o arteră, „ceea ce-ar fi o tâmpenie“, mi-a spus primul cardiolog – în traducere: „Dacă vrei să mai trăiești, de ce faceți tâmpenii?“ Cam așa interpretez eu vorbele lui.

Oricum ar fi, am anulat deja cele opt concerte până la sfârșitul lui aprilie și urmează să le anulez și pe cele din mai, căci se va ajunge și acolo. O luăm cu pași mici! În orice caz, nu voi avea voie să susțin cele patru concerte de la Viena și pe cele patru din Elveția, de pe 13 pe 23 mai, cu o călătorie de la Viena la Basel chiar a doua zi după un concert (al patrulea) și o repetiție și un concert la Basel pe 19. E sigur și bătut în cuie. Cât despre ce va urma... Dumneata, care ești atât de fină, inteligentă, cultivată, cu suflet de artist, care ai, într-un cuvânt, tot ceea ce face dintr-un om o ființă de excepție, spune-mi dumneata ce se va întâmpla cu mine când n-o să mai pot cânta pe scenă decât o dată, de două ori pe an! Nu mai am nici o altă săgeată în tolba mea, mi-e groază și nu știu să dau lecții, citesc puțin și cu dificultate deoarece îmi obosesc ochii – muzică în cameră, studiu personal, știu că n-am curaj pentru așa ceva, și atunci cum o să trăiesc? Bătând muzeele la nesfârșit, ca să-mi mai treacă timpul?

În afară de muzică, n-am nimic să le dau oamenilor: țin din toată inima la prietenii mei, dar au și ei familii, viața lor, așa e firesc și în ordinea lucrurilor. Și atunci ce pot să fac aici? ... În fine, la ce bun toate astea? ...

Se pare că medicamentul ăsta, cortancyl, are capacitatea de a-i face și mai molâi pe oamenii molâi, iar pe cei nervoși și neliniștiți, ca mine, încă și mai nervoși!

A doua zi sosește Michel Rossier, care stă cu ea o zi și jumătate: o alină și o încurajează – ea e îngrijorată pentru ceea ce o așteaptă și în planul material: cum o să trăiască dacă, iarăși, nu are cum să câștige bani? El o liniștește: are surse de venit, fără probleme... O vizitează de asemenea Hélène Stricker, sosită de la Vevey, precum și o serie de prieteni: Clara obosește însă repede și face față cu greu prezenței altora prin preajmă. Cu toate astea, are moralul mai ridicat decât s-ar fi crezut: pe 16 aprilie ea scrie:

Zac aproape fără întrerupere între cearșafuri, iar „primii mei pași“ îi fac între pat și fotoliu. Nu e foarte mult deocamdată, dar voi face progrese! Aceste două episoade de boală m-au învățat cel puțin să am răbdare – ceea

ce e mare lucru deja! Mă miră că zilele pot să treacă într-o asemenea stare de lăncezeală de dimineața până seara. Nu fac decât să citesc și, foarte rar, să primesc vizite.

Unul dintre prietenii săi credincioși, cunoscându-i dragostea pentru animale în general, și mai ales pentru pisici, îi aduce, ca să-i mai distragă atenția, un pisoi căruia-i va spune Jérôme. Jérôme va deveni un personaj important și un tovarăș de nădejde (și, pe deasupra, meloman!) care va merge cu ea la Vevey atunci când se va putea întoarce, în sfârșit. Mai mult decât orice, pe parcursul acelor lungi săptămâni de izolare, Clara se va juca mereu cu pisoiul, care e însăși întruchiparea chefului de viață – o veselie contagioasă și binefăcătoare.

Gérard Baüer⁶³, care o cunoscuse la Luzern la Festival și care o admiră cu înfocare, îi trimite mesaje de prietenie:

63. Gérard Baüer (1888–1967), eseist, scriitor și critic francez; printre altele, a semnat articole și editoriale în *Le Figaro* sub pseudonimul Guermantes. (N. tr.)

Sănătatea, ca și talentul, presupune adeseori doze mari de răbdare. Cei care nu au de-a face cu așa ceva nu știu cu ce preț e plătit câteodată felul nostru de a fi și atitudinea noastră relaxată...

Clara, e drept, dă dovadă de o răbdare remarcabilă, nevoită să-și petreacă timpul între cei patru pereți ai camerei din Cayré, ea, care scrisese cu patru luni mai devreme, când încă era în plină activitate:

Umblu fără încetare, și, cu cât umblu mai mult, cu atât îmi dau seama că asta e de fapt firea mea, și nu cea calmă și liniștită! Cum nu am concerte sau proiecte imediate, cum încep să mă învârt ca leul în cușcă!

Dar poate că se gândește la acea anecdotă relatată cândva de același Gérard Baüer și în care era vorba de Rahmaninov, pe care-l întâlnise din întâmplare în timpul unei călătorii: „Eu insistam, relatează Guermantes, asupra dependențelor peste care dai de-a lungul carierei, când ajungi la o comuniune cu săli întregi de spectatori, în care ia naștere o stare de grație și de admirație care se eliberează prin aclamații, prin ovații – o vastă întindere a succesului, al cărui suflu îl regăsești dintr-o capitală în alta. Rahmaninov se uită la mine și, cu vocea lui molcomă, îmi răspunde: «Firește, trăiești toate astea, succesul, chemările repetate la scenă deschisă, simpatiile necunoscuților – trăiești toate astea..., după care dai ortul popii într-o cameră de hotel...»“

Clara nu și-a pierdut totuși simțul umorului, mărturie această povestioară pe care o relatează cu un aer de jubilație într-una dintre scrisorile din acea perioadă:

Un om se îmbolnăvește de rabie și cheamă doctorul. Acesta îi spune cu amărăciune: „Of, e prea târziu!“ Omul cere o foaie de hârtie și începe să scrie. E întrebat dacă-și notează ultimele dorințe, dar el răspunde: „Nu, fac lista cu cei pe care vreau să-i omor!“ Nu-i așa că-i savuros?

Scrie mult în această perioadă de inactivitate și primește de asemenea numeroase mărturii de prietenie și afecțiune. Cortot îi scrie:

Aș vrea să-ți spun cât de mult ne-am gândit la dumneata în săptămânile din urmă, când a trebuit să iei o pauză înainte să continui strălucita duminică a carierei muzicale, ai cărei martori suntem cu fiecare audiență excepțională.

Vin în vizită la ea și-i cântă la pian în cameră ca s-o mai delecteze colege precum Youra sau Monique Haas, și chiar și Joseph Morpain, în ciuda vârstei înaintate. Clara e conștientă, firește, că „nu trebuie confundați cei care vă admiră și vă aruncă flori cu cei care vă iubesc de-adevăratelea“, dar tocmai de aceea ea se întreabă fără încetare „cum de-am ajuns să primesc toate aceste dovezi de prietenie din partea câtorva oameni de excepție, căci nu-mi dau seama ce-am făcut să merit o asemenea afecțiune“.

Pe 5 mai îi scrie lui Anne:

Trebuie să-ți dau această veste bună, la care nici nu mai speram. Profesorul cardiolog – solicitat de doctorii care mă au în grijă – mi-a spus că voi putea relua concertele în septembrie și c-o să mă pot întoarce în Elveția peste două săptămâni.

Cu toate că susține că e doar „o clipă de răgaz“, începe de îndată să-și facă planuri:

Mă gândesc să dau un concert la Luzern, pe 16 august, împreună cu Géza Anda, deși e mai devreme de septembrie, pe la mijlocul lui august: nu mi se pare totuși că aș încălca astfel o interdicție a medicului de importanță capitală. Nu există prilej mai bun ca să reiau contactul cu publicul cu minim efort.

Iar un pic mai târziu:

În 1959 cred că voi susține în marea majoritate concerte cu orchestră, nu recitaluri – iar totul va lua un cu totul alt ritm... Vom vedea dacă voi supraviețui sau nu după – să nu anticipăm.

Nu se va așeza încă să exerseze la pian, iar pe 25 mai pleacă din Paris, împreună cu Lili și pisiul Jérôme, cu mașina familiei Chaplin (pe care i-au trimis-o), întorcându-se în sfârșit la Vevey, „Vevey cel drag duminică, cu arome de lapte și Nestlé“, cum îi scrie glumind Gérard Baüer. Aici reintră încet-încet într-un ritm de viață normal. Pe 18 iunie îi scrie lui Joseph Morpain:

M-a cuprins un fel de apatie, din care nu ies decât arareori, și atunci numai la furie sau nervi, iar buna mea surioară trebuie să îndure totul! Iată în ce m-am preschimbat! Nici în fața pianului nu mă port mai breaz, singura diferență e că-l tratez cu mai puțină răutate. Dincolo de asta, viața curge ca-nainte... Resimt puternic schimbările vremii – ceea ce în Elveția se-ntâmplă des –, mai ales în privința respirației.

Pe de altă parte, lui Röntgen:

Concertul de la Luzern trebuie să aibă loc. Nu mai am încredere – după ce am anulat cincizeci de concerte – că talentul și arta mea nu s-au risipit. Am prevăzut de ani buni și am vorbit să mă fac femeie de serviciu – nu am alte studii, dar chiar și pentru asta sunt prea în vârstă. După cum bine se vede, sunt foarte optimistă...

Pe 10 iulie însă îi scrie din nou lui Morpain:

Cu sănătatea o duc mai bine, chiar bine de tot, și sper să evolueze totul spre excelent. Studiul la pian mă nemulțumește, dar ar fi și de mirare de vreme ce nu lucrez destul și nici la modul serios. Mă simt încă slăbită și oarecum somnolentă (ca pe vremea lui Fauré...).

Jérôme Haskil dă în continuare dovadă de tot mai multă ostilitate, ca și de drăgălășenie, așa că ne prosternăm cu toții „la lăbuțele lui“ și ne dăm peste cap să-i fim pe plac.

După ce căutase zadarnic un loc drept, umbros, la joasă altitudine unde să petreacă vara, acceptă bucuroasă ospitalitatea doamnei Bodmer. De la mijlocul lui iulie se va afla la Cologny...

...într-un pavilion particular de pe proprietatea lor, mai sus de Geneva, unde au un parc comparabil cu cel de la Versailles (un pic mai mic), unde

pot să mă plimb la umbră în voie.

E pur și simplu o feerie și mi se pare de domeniul miracolului că pot trăi aici cu surorile mele și cu o prietenă, ca și cum am fi acasă la noi. Am o pianină și un pian cu coadă (de-ale lor) într-o încăpere imensă în care e foarte răcoare și în care îmi pot petrece după-amiezile. Când mă gândesc că acum șase luni nici n-o cunoșteam pe doamna Bodmer, chiar mi se pare un miracol. În orice caz, dacă nici după vara asta nu mă fac bine, nimic n-o să mă mai facă bine, căci nu există vacanță mai frumoasă ca asta. Pentru surorile mele, care-și petrec tot timpul în bucătărie, lucrurile stau cu totul diferit, și-mi pare rău că n-am angajat o tânără să-mi facă menajul și să mă ajute în chestiunile esențiale. Am sentimentul că trăiesc înconjurată de sclavi, ca o prințesă...

De fapt, pe Clara o irită uneori excesul de preocupare și de grijă care i se arată, iar starea ei de spirit e afectată din această cauză. Rămâne neștirbită însă influența extraordinară pe care o are asupra tinerilor: în timpul sejurului la Cologny, copiii familiei vor sta adeseori pe lângă ea, ascultând-o ore în șir când studiază la pian sau luând masa împreună. Primește vizita numeroșilor săi prieteni, familiile Krips, Magaloff, Röntgen, Rossier etc. Pe 4 august ea notează:

Am devenit atât de leneșă, nepăsătoare, încât nimic nu izbutește să mă scoată din această apatie, nici măcar perspectiva concertului de la Luzern, și se apropie cu repeziciune! Dacă o să interpretez în stilul ăsta somnolent, va fi un Mozart nemaiîntâlnit!... Din fericire, cred că degetele mi se dezmorțesc câte puțin și trag nădejde că lucrurile vor reintra în normal.

Cântă într-adevăr cu Géza Anda Concertul pentru două pianе de Mozart, sub bagheta lui Joseph Keilberth, pe 16 august, iar câteva zile mai târziu Clara avea să scrie:

Concertul de la Luzern a fost o veritabilă reușită și nu eram mai obosită după concert ca înainte de el. Ultimele electrocardiograme au ieșit foarte bine: să sperăm deci că anul 1959 nu va trece cu aparate de oxigen și cu medici.

Cu Keilberth, pe care-l iubesc nespus și căruia pare să-i placă execuția mea, s-a fixat un concert pe 11 mai 1959, la Hamburg, cu Concertul nr. 2 al lui Beethoven.

Astfel, după cinci luni de pauză, Clara își reia activitatea, face din nou proiecte, semnează noi contracte, mai mult sau mai puțin îndepărtate în timp. Pe 20 august, revenită la Cologny, ea îi scrie lui Anne:

Concert la München stabilit cu orchestra de cameră, dirijor nu știu încă cine. Cam asta s-a stabilit deocamdată pentru stagiunea 1958–1959. Nu mi se pare a fi un program deosebit de dificil pentru o floare distinsă ca mine:

Septembrie 12 – Bruxelles – Grumiaux

Septembrie 30 – Vevey – Cvartetul ungar

Octombrie 5 – Vevey – Cvartetul ungar

Octombrie 12 – Lamoureux – Paris – Mozart 595

Octombrie 21 – München – Mozart 459

Noiembrie 10–11 – Zürich – Mozart 595

Decembrie 3–4–5 – Viena (Galliera) – Mozart 595

1959

Ianuarie 11 – Paris – Societatea de Concerte – Mozart 595

Ianuarie 25 – Zürich (Rundfunk) – Beethoven Concertul nr. 4

Martie 11 – Roma (Galliera)

Aprilie 3-6-9 – Londra (Philharmonia, Klemperer) – Mozart 466, 595, 488

Până pe 10 septembrie aici (sejur paradiziac). Lucrez câteva piese de Brahms pentru o eventuală înregistrare, dar variațiunile (pe o temă de Händel), în ciuda frumuseții lor, nu se vor vinde. Cât de sărac mi-e repertoriul în rest, în afară de Mozart. În Austria, unul dintre discurile mele (autorul nu e menționat) figurează la vânzări cu un singur exemplar. Nu pot decât să salut gestul!

Sper să nu vă faceți prea multe griji în legătură cu blestemata noastră de conviețuire aici. Eu aș savura cu voluptate mizeria, cu condiția să fiu eu însămi curată și să nu împart patul cu nimeni!

Pe spectatorii săi îi regăsește plini de entuziasm, criticii o laudă la superlativ – și, într-adevăr, execuția sa artistică nu a avut de suferit: sună la fel ca înainte și uimește pe toată lumea. Cu toate acestea, Clara și-a mai pierdut din forța vitală, obosește repede și e foarte vulnerabilă: „Nu intră în discuție să vin la bis după un concert cu Mozart – e prea epuizant“, mărturisește ea, iar pe 19 octombrie îi scrie lui Röntgen:

Iar nu-mi merge bine: am răcit din nou, am un pic de febră și am anulat Münchenul unde trebuia să cânt poimâine... Dacă o țin tot așa după ce am

stat degeaba un an întreg, ce așteptări să mai am? Să fie asta oare începutul sfârșitului pentru mine? Nu-mi doresc să ajung la azil...

Cei de la casa Philips din Viena au venit în păr la Zürich, pentru o înregistrare Mozart pe care trebuia s-o fac cu Grumiaux. După ce am cântat la un pian rigid absolut imposibil și am făcut repetiții într-o sală cu o sonoritate și mai seacă, domnii și-au făcut bagajele la loc și au luat avionul înapoi la Viena.

Răceala nu era decât o falsă alarmă, iar Clara se repune a câta oară pe picioare: deși se simte „bătrână și indolentă“, dă dovadă de o energie uimitoare. Cu toate acestea, aparițiile ei pe scenă trezesc de fiecare dată o anume neliniște în rândul publicului, care o iubește din adâncul sufletului: cele două episoade de boală au marcat-o îngrozitor de mult.

Cu statura-i minionă și adusă de spate, de parcă ar fi fost strivită sub povara suferinței, cu chipu-i palid și părul încărunțit, Clara pare să fi ajuns la capătul puterilor, atât din punct de vedere fizic, cât și psihologic: înaintează cu pași mici și nesiguri, iar pe chip i se citește tristețea lumii întregi. În fața fragilității sale dramatice, publicul, care aplaudă frenetic încă de când își face apariția pe scenă, își ține respirația, cu teamă: „Va izbuti oare să pășească până la pian?“ Ea se așază în cele din urmă, cu capul plecat deasupra clapelor, absentă la tot ce-i înprejur – iar neliniștea sălii, în tăcerea neobișnuită de după aceea, e aproape palpabilă. Și Clara e conștientă de întreaga situație și-i spune unuia dintre medici: „Oamenii s-au bucurat atât de tare c-am izbutit să cânt până la capăt, încât m-au ovaționat!“

În realitate, din clipa în care degetele ei, care și-au păstrat întreaga vigoare, ating claviatura, Clara e transfigurată. Pe chip nu i se mai zărește expresia aceea de suferință, iar publicul a scăpat de spaimă: și solista, și spectatorii sunt învăluiți de un fel de vrajă, și acesta e miracolul muzicii pure, transcendente, aproape supraomenești. Toți cei prezenți, de la pianistă până la spectatorul din cel mai incomod colț de sală, se simt purtați într-un fel de comuniune inexprimabilă: clipa unică de dincolo de timp, de dincolo de viață și de moarte. Ținuta sa la pian arată la fel de impecabil: nici un gest inutil, nici o expresie pe chip, nici un „efect“ – nici urmă de legănare, despre care spune, cu referire la una dintre colegele sale, „mă face să stric tot!“ –, în schimb, o rigoare firească, lipsită de rigiditate...

În momentul în care își încheie interpretarea, sala are nevoie de câteva secunde ca să revină înapoi pe pământ... după care explodează pur și

simplu, de emoție, de bucurie și de recunoștință pentru această efemeră incursiune în lumea frumuseții fără cusur – cu prețul unui consum de energie vital pentru ea. E cu adevărat „ovaționată“, dar nu pentru că a „izbutit să cânte până la capăt“, ci pentru că ea, aidoma zânelor din basmele copilăriei, și-a purtat spectatorii într-o altă lume, ajutându-i să-i întrezărească minunile încă necunoscute...

Clarei îi trebuie apoi câteva momente, ca să-și revină în simțiri: când aplauzele și ovațiile aproape o asurzesc, i se întâmplă ca, încă plecată asupra claviaturii, să întoarcă încet capul înspre sală, cu privirea uimită, neîncrezătoare și încă străbătută de fantezmele unui alt univers... după care schițează un surâs, se ridică de la pian, salută cu stângăcie mototolind în mâini o batistă albă și se îndreaptă încetișor spre culise, și mai mititică parcă în mijlocul furtunii pe care a stârnit-o – și căreia-i va lua mult timp să se domolească...

Ca și cum ar fi devenit și mai *prețioasă* din cauza aparenței sale plătând, manifestările publicului vor fi din ce în ce mai puternice și mai afectuoase; fără să-i vină încă a crede în ele („De ce acum ?, doar nu cânt mai bine ca în urmă cu treizeci de ani“), ea înflorește în această atmosferă de prietenie, chiar de dragoste, am putea spune. Fiecare concert al ei e un adevărat eveniment, interpretările ei sunt din ce în ce mai șlefuite, dozând sonoritățile cu o artă care sfidează orice analiză, mergând uneori până la murmur pentru a obține contrastele necesare, cu o eleganță fără egal, cu o distincție și o clasă inimitabile. Ceva mai târziu, criticul și muzicologul elvețian Aloys Moser va spune:

Având sănătatea puternic zdruncinată, Clara Haskil se vedea silită să-și menajeze forțele și să apeleze la subterfugii pentru a masca vigoarea scăzută a interpretării sale.

Cum nu putea să-i confere volumul și plenitudinea atât de la îndemână pentru un solist în deplinătatea forțelor, ea a ocolit dificultatea apelând la gradații dinamice atât de metodic și de progresiv trasate, încât, atunci când ele atingeau punctul culminant, reușeau să-i transmită publicului surprins iluzia volumului sonor intenționat de compozitor.

De aceea, conștientă de această lipsă pe care nu o putea compensa întru totul, Clara Haskil se consacră de preferat lucrărilor în care ea simțea cel puțin plăcerea de a pune în valoare extraordinara subtilitate și surprinzătoarea diversitate a atingerii sale.

Clara nu a fost o pianistă ca oricare alta: ea e acum absolut aparte, excepțională, incomparabilă – în sensul etimologic al termenului –, inspirata întruchipare a muzicii. „Nu există alt pianist care să poată extrage o sonoritate mai frumoasă dintr-un pian!” scrie un critic englez, iar unul dintre confrății săi belgieni adaugă: „Clara Haskil nu e decât o apariție, dăruindu-se cu totul fără s-o poți întâlni vreodată. Ea trece lăsând în urmă impresia unei uimiri și a unui mister de nedezlegat...” Însă nu e nimic nou – au trecut patruzeci de ani de când unii susțin și scriu această idee, pe care publicul n-a înțeles-o atunci când Clara era încă „în deplinătatea forțelor sale” fizice! Nou, cel puțin pentru ea, e faptul că, deși egală sieși, simplă, ștearsă, timidă încă, nu mai e atât de neliniștită tot timpul, e puțin mai senină, poate chiar indulgentă în fața propriilor exigențe: o mică problemă pe scenă nu mai capătă proporțiile unei catastrofe, cum se întâmpla odinioară. Pe 26 noiembrie scrie din Vevey:

În începutul lui octombrie am susținut două concerte cu Cvartetul ungar, apoi am cântat la Paris cu Markevitch Concertul în si bemol al lui Mozart, totul s-a derulat minunat. Pe 10 și 11 noiembrie am cântat același concert la Zürich cu Rosbaud, iar primul dintre aceste concerte a fost, se pare, chiar senzațional. De acord, a fost deosebit de reușit. Concertul din München planificat pentru 21 octombrie a fost amânat pe 16 decembrie...

În ultimele două zile am înregistrat patru sonate de Mozart cu Grumiaux la Basel (K. 301, K. 304, K. 376, K. 378), iar luni plec la Viena unde am trei concerte cu orchestră. Pe 6, voi ajunge din nou la Zürich, unde cred că voi sta câteva zile.

Sfârșitul anului îl va petrece la Vevey. Mai întâmpină câteva mici probleme de sănătate, care-i afectează imediat starea de spirit: nimic grav, deși e nevoită să anuleze un concert pe care ar fi trebuit să-l susțină la Paris cu Societatea de Concerte, pe 11 ianuarie. Nu mai e ritmul de viață de odinioară, dar tot susține aproape patruzeci de concerte în cursul anului 1959, mai ales concerte Mozart și mai ales cu Otto Klemperer, Charles Münch, Constantin Silvestri, Carlo-Maria Giulini, Colin Davis, Joseph Keilberth, Roberto Benzi și alții. Au mai fost și câteva sesiuni de sonate cu Arthur Grumiaux, dar doar două recitaluri, ca să se menajeze. Toate acestea în fața unor „săli de spectacole arhipline” și cu un „succes formidabil”.

Unul dintre aceste concerte, cel de la Cannes, a fost prezentat de Gérard Baüer, care a insistat să-și traseze programul în jurul unui concert de Mozart

interpretat de Clara. Trăgea speranțe să poată repeta și în alte părți această sesiune, cum îi scria Clarei, dar „nu aveam idee de bătăliile de orgoli care se dau între Cannes și Monte Carlo, de susceptibilitatea și exigențele pe care le presupun“. Într-o scrisoare din 2 februarie 1959, îi trimite informații mai precise despre program:

Concertul va fi reușit de vreme ce veți fi prezentă dumneavoastră. Iată cum l-am gândit:

Johann-Christian Bach: Sinfonia

Mozart: Concertul în re minor

Mozart: Uvertura la Răpirea din serai

Vivaldi: Iarna (extras din Cele patru anotimpuri)

Rossini: Uvertura la Coțofana hoată

Vreau să arăt, fără prea multă pedanterie (introducerea mea durează un sfert de oră), influența italiană asupra germanilor, influența germană (gravă) asupra unui italian și un italian în stare pură (Rossini).

Cu câteva zile înainte de concert, care a avut loc pe 12 februarie și care-i face în mod vădit plăcere Clarei, el îi scrie din nou:

Pentru că am stabilit un program mai neobișnuit, există și complicații (pentru materialul acestei Sinfonii de Johann-Christian Bach, care nu se cântă niciodată și care e fantastică. Or țin la ea deoarece acest mezin al lui Johann-Sebastian l-a primit pe Mozart la Londra, când acesta avea opt ani, și improviza cu el spre amuzamentul amândurora). Totul devine dificil când vrei să ieși din „rând“, când vrei să-ți manifesti prin alegerile pe care le faci în viață o voință anume și o (modestă) originalitate...

În fine, sper ca acest concert să iasă așa cum ne dorim și eu, și dumneavoastră. Din păcate pianul e Gaveau. Când le-am adus la cunoștință organizatorilor că nu sunteți obișnuită cu așa ceva, iar eu nu prea îl prefer, mi s-a replicat că la acel pian au cântat Kempff, Samson François și toți soliștii. Bazire e un tânăr dirijor, foarte bun muzician, minuțios și care e emoționat că va cânta cu dumneavoastră. I-am spus că marele talent e simplu: precum este și talentul dumneavoastră. Aveți exigențele perfecțiunii, dar vi le faceți cunoscute celorlalți cu bunăvoință.

Cam așa arată tabloul întâlnirii noastre muzicale. Mă bucură această întâlnire. Voi încerca să explic motivele acestei bucurii pe parcursul unui sfert de oră, în fața acelei săli în care vezi oameni care-și încheie viața

confortabil (orchestra) și, la galerii, tineretul care-și începe viața destul de dur.

Pe marți, prietenă scumpă. Vă îmbrățișez cu drag.

Câteva zile după aceea, la Paris, cu prilejul aniversării de douăzeci și cinci de ani a Orchestrei Naționale, ea interpretează *Concertul în fa major* al lui Mozart, cu dirijorul Constantin Silvestri. În *Le Figaro*, Clarendon își încheie astfel textul:

Ea ne aduce o noutate care o depășește. Astfel, atunci când, după cele zece sau douăsprezece rechemări în scenă de rigoare, solista merge în sfârșit în culise, fericită, posacă, niciodată mulțumită, și-și întreabă prietenii care o așteptau acolo: „Credeți c-a ieșit bine?” Nici nu știe ce s-a întâmplat.

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

CLARA HASKIL, LA PARIS, ÎN 1958

LA LONDRA, ÎN 1959

În martie, Italia e cea care o aclamă:

M-am întors de la Roma și de la Milano unde am cântat cu orchestra, a fost un imens succes. Am fost primită foarte simpatic și cu căldură, dar, vai, n-am văzut nimic din Roma!

În aprilie urmează Londra: deși, după spusele prietenilor săi englezi, se descurcă fără probleme în limba lor, ea ține să fie însoțită „deoarece nu mă descurc cu mesele și cu toate celelalte. În Anglia trebuie să le cunoști limba, care e universală și pe care toți trebuie s-o cunoască, altfel...”

Altfel se poate întâmpla ca, la hotelul din provincie, când cere să i se aducă în cameră la masă un ou fiert moale, să nu se poată face înțeleasă de personalul prea puțin cooperant de la „room service” și să sune exasperată la prietenii din Londra ca să-i roage să comande în locul ei! În cursul acestui voiaj va avea drept „supraveghetor” pe un prieten al familiei Chaplin, Jerry Epstein: „Ne intersectăm des, la masă și în restul timpului,

mergem împreună prin oraș cu mașina.“ Iar seara ea cântă superb, în trei rânduri.

Încă de pe 5 aprilie îi scrie lui Hélène:

Totul merge bine aici; primul concert a fost un succes imens, iar presa a fost extraordinară. Sala plină, acompaniamentul magnific. Dacă toate trei concertele ar ieși ca primul, aș fi extrem de fericită. M-am revăzut cu Magaloff.

Clara merge dintr-o reușită într-alta, atât în cursul turneului pe care-l face cu orchestra de cameră de la Mozarteum (i se întâmplă să fie silită, ca la Strasbourg, să facă un bis cu concertul pe care tocmai îl încheiase), cât și în concertele sale de la Hamburg, din luna mai, și mai ales de la Londra, din nou, unde cântă pe 7 iunie Concertul nr. 2 al lui Chopin, sub bagheta lui Giulini. Chiar în seara concertului, la ora 1 noaptea, se așază la scris fără întârziere ca să-l informeze pe Michel Rossier:

Ce păcat că n-ați fost prezent aici astă-seară! A fost o seară memorabilă, deoarece dirijorul Giulini (care seamănă ca două picături de apă cu Kubelik și conduce minunat orchestra – nu există nimeni să-l depășească) m-a acompaniat într-o manieră emoționantă. Fiecare frază, fiecare măsură era cântată, avea o sonoritate deosebită și nici dacă aș fi cântat singură n-aș fi avut mai multă libertate de a interpreta așa cum îmi doresc eu.

Cred că am cântat bine, pe alocuri chiar foarte, foarte bine; dacă n-aș fi fost timorată de acest concert pe care nu l-am mai interpretat de trei-patru ani, aș fi interpretat și mai bine în forță, dar mi-a fost teamă – neîntemeiat – că n-o să reușesc până la sfârșit. Succes imens pentru amândoi. Sala arhiplină. Voi înregistra Chopin și Falla la Walter Legge cu Giulini, asta chiar că e o veste gro-ză-vă!

Hotelul Hyde Park îl recomand, mă simt bine aici: și Churchill tot aici se cazează, așa că sunt mulțumită.

Nu va face acele înregistrări cu Giulini, lucru extrem de regretabil și pentru ea, și pentru Giulini, pentru memoria sa și deci pentru public. Chiar în culmea celebrității cum e ea, n-are cum să scape de anumite obstacole. Gloria îi aduce în rest numai satisfacții: personaj devenit celebru dintr-odată, ea primește nenumărate solicitări, propuneri sau interviuri, dintre care unele sunt destul de extravagante. De pildă, o scrisoare primită de la Orchestra Simfonică din Seattle prin care i se cereau două dintre... rețetele ei culinare preferate, care să apară într-o carte cu rețete exclusiv ale unor

„muzicieni celebri“, ale cărei încasări din vânzări ar fi intrat în casieria orchestrei!

Sau o vizită la Vevey a unor jurnaliști, pe care Clara o relatează cu amuzament:

Am primit vizita a doi domni de la revista Réalités, veniți expres de la Paris pentru câteva ore. Voiau să mă fotografieze și să-mi ceară „părerile“ despre Concertul nr. 3 de Beethoven ținând cont de similitudinile care ar putea fi identificate între acesta și concertele lui Mozart – și alte idei profunde de această natură. Ce text o să iasă din așa ceva – Dumnezeu cu mila!

Unul din acei domni mi-a spus că sunt „hazlie“: într-adevăr, mi se pare foarte hazliu să-i spui chestia asta cuiva așa, verde-n față!

Clara are dreptate să fie oarecum preocupată de ceea ce s-ar putea scrie pornind de la ideile sale. Un alt jurnalist îi consacraseră un capitol într-o carte pe care tocmai o publicase și care o „înfurie într-o asemenea măsură“, încât își varsă năduful scriindu-le prietenilor ei:

Totul e o minciună. Dar ceea ce mi se pare mie inadmisibil și indecent e când vorbește despre singurătatea mea... deoarece, dimpotrivă, am avut mereu prieteni de care m-am bucurat, care m-au ajutat mereu și m-au susținut din toate punctele de vedere.

Însă cu adevărat se va descărca doar într-o scrisoare lungă din 18 iunie 1959 către bătrânul ei dascăl devenit prieten, Joseph Morpain, înainte să ajungă el primul să citească din „minunata carte“. Îi explică mai întâi că acel text (plin de „idiotenii și fantasmagorii“) îi fusese trimis de autor și că, vrând „să evite publicarea unor asemenea enormități“, petrecuse ore și ore în șir marcând „fraze întregi“ și rescriind „lucruri care-mi priveau viața“:

I-am spus și prin viu grai, și în scris, că dacă am învățat ceva până acum am învățat împreună cu dumneavoastră și că dumneavoastră vă datorez reușita mea, și nu lui Cortot, că față de dumneavoastră simt cea mai mare afecțiune și recunoștință încă din fragedă copilărie și țin cu orice preț să se afirme și să se scrie acest lucru, în cazul în care va apărea cartea. Părea să fi priceput ideea și mi-a promis că va ține cont de ea, dar ce mai înseamnă o promisiune în ziua de azi?

La fel, ce-aș mai putea spune despre paragraful privitor la „singurătatea“ mea decât că toți cei care m-au ajutat, moralicește și

materialicește, mă văd probabil de o ingratitudine sordidă și monstruoasă. Întrucât contesa Pastré m-a cunoscut în 1942, în vreme ce familia Desmarais m-a ajutat de pildă din momentul în care am ajuns de la Berck, adică din anul 1920. La fel prințesa de Polignac, pe care am cunoscut-o cam tot prin acea perioadă și care n-a încetat de atunci să mă ajute... Nici o vorbă de recunoștință nici față de profesorul Hamburger, care, totuși, apărea și el în textul meu...

Toți acești prieteni încearcă s-o liniștească, plini de afecțiune:

Crede-mă, Clara, acest capitol, presupunând că va fi citit de careva, nu va schimba nici cu o fărâmbă părerea pe care o au despre dumneata cei care te cunosc și care te iubesc. Între Clara cea adevărată și Clara Haskil cea văzută de Cutărescu există o întreagă lume în care acest Cutărescu nu va avea niciodată privilegiul de a păși, pentru că nu te-a înțeles. Nu-ți mai face griji în privința asta...

Iar de la Joseph Morpain primește o scrisoare foarte frumoasă, plină de seninătate, liniștitoare, deși și un pic decepționată, care reflectă rara calitate umană a acestui „înțelept“:

Scumpa mea Clara,

Înțeleg dezamăgirea dumată, furia chiar, că nu ai regăsit în acele pagini ceea ce i-ai transmis autorului lor: știi însă și dumneata, încă de la Pirandello, că „fiecare cu adevărul lui“. Când e vorba de scriitori, mai ales, acest adevăr se modifică adeseori până la a nu mai fi de recunoscut.

Cunosc câteva cazuri celebre.

Nu știu despre ce e vorba de-adevăratelea deoarece nu am citit cartea incriminată. Dacă sunt implicat și eu în vreun fel, printr-o întâmplare, nu o lua în tragic, scumpă Clara, în genunchi te implor. Am platoșa rezistentă; am trecut eu prin lucruri cu mult mai grave.

În ce-l privește pe Cortot, orice-ai spune dumneata și orice-ai face, tot eleva sa eminentă rămâi. E un lucru oficial consfințit. Vei rămâne discipolul său până la sfârșitul lumii. Nu mai e nimic de adăugat. Cortot însuși rămâne discipolul lui Diémer, care avea o clasă magnifică, dar care nu dădea niciodată nici un sfat, nici o indicație, în nici o privință.

Lui îi datorează, înainte de toate, cel mai mult din cariera lui, apoi surorii sale Léa, mai ales opiniilor camaradului nostru Edouard Risler. Chiar el mi-a spus lucrurile astea. Îi păstrează întreaga-i recunoștință. Cel

care se bucură de toată reputația, în fond, nu e oare vechiul nostru Conservator? Are toate meritele și el!

Și la urma urmei, ce contribuție am avut eu? N-am căderea să spun, dar socotesc că nu ți-am alterat în nici un fel natura, nici muzicalitatea, nici sensibilitatea, nici stilul. Și mă simt răsplătit din plin prin succesul de care te bucuri dumneata și prin afecțiunea statornică pe care mi-o arăți mereu... Știi că simt aceeași afecțiune pentru dumneata. Să nu te-ndoiești că și Cutărescu îți păstrează, printre cei pe care-i admiră, un loc privilegiat.

Așadar, nu te lăsa tulburată de un lucru atât de mărunț. Și mai ales să nu-i acorzi mai multă atenție decât merită...

Te îmbrățișez din toată inima, scumpă Clara.

După un ultim concert Mozart la Festivalul de la Divonne, cu vechiul ei prieten Colombo, pe 29 iunie, Clara pleacă la Bürgenstock unde se va odihni aproape două luni, fără însă ca șederea să-i priască: simte adeseori că rămâne fără răsuflare, doarme prost, iar starea ei de spirit e afectată de această semi-inactivitate prelungită, departe de sala de concerte, cu atât mai mult cu cât nu suportă ușor comportamentul grijuliu din partea celor din jur, la cel mai mic semn de oboseală sau de moleșală. Surorile ei ar vrea ca ea să se menajeze, în vreme ce Clara visează doar la deschiderea stagiunii, la reîntâlnirea cu publicul – de care are nevoie ca să poată trăi cu adevărat. E din nou îngrijorată:

Nu reușesc să pun la punct un program pentru un mic recital, nici nu pot să mă hotărâsc asupra lucrărilor pe care să le studiez, în afara celor pe care le-am plimbat prin atâtea țări și de care mi s-a acrit deocamdată.

Părăsește Bürgenstock cu o senzație de ușurare, în septembrie, și se revede cu Grumiaux la Ascona, apoi cu Klemperer la Festivalul de la Luzern și cu Münch la cel de la Montreux. În ajunul concertului de la Luzern, unde va interpreta Concertul nr. 20 în re minor de Mozart, ea scrie:

Nu sunt optimistă, cred că e finalul activității mele artistice – începe să arate a diletantism și e cazul să pun punct de-îndată.

Dar a doua zi după concert îi scrie lui Röntgen:

Concertul de la Luzern cu Klemperer va rămâne de neuitat. La Montreux am cântat cu Charles Münch, iar la Londra cu Giulini. La sfârșitul lui ianuarie voi cânta cu Kubelík la Paris. Sunt deci activă, dar nici pe jumătate cum eram pe vremuri.

Până să se încheie anul va susține totuși vreo zece concerte, tot atâtea „miracole“ remarcate de critici și confirmate de chemările nenumărate pe scenă din partea publicului. Pe 14 noiembrie ea notează:

A fost un succes extraordinar la Basel, și din partea orchestrei, iar la Florența recitalul a ieșit minunat, totul fără nici un incident de nici un fel și fără oboseală, lucru foarte mulțumitor. Ieri a sosit contractul pentru Israel, nouă concerte din 15 septembrie până pe 20 octombrie, 4.500 de dolari în mână, după ce se achită impozitele, cazarea și transportul dus-întors la clasa întâi pentru două persoane. Dacă voi cânta cu Giulini, așa cum e planificat, va fi o plăcere. Am anulat Edinburgh pe anul 1960, vom vedea în anul următor. Voi merge în schimb la Montreux pe 31 august cu Ansermet și la Salzburg dacă se va organiza mai mult de un concert. Din Portugalia (trei concerte cu Orchestra Națională în iunie) încă nici o veste.

La Paris, pe 29 noiembrie, cu orchestra Lamoureux și Igor Markevitch, interpretează Concertul nr. 3 al lui Beethoven – pe care-l înregistrează în zilele următoare cu aceeași orchestră și cu același dirijor, pentru compania Philips. Se întoarce apoi la Vevey, unde va găsi un foarte frumos desen⁶⁴ al ei făcut de un tânăr pictor englez, Michael Garady, admirator înfocat care o urmează la toate concertele prin toată Europa, realizând schițe cu ea pe care mai apoi le retușează. Acest desen, în care ea apare din profil stând la pian, este un omagiu trimis ei de către pictor. Pe 30 decembrie, Clara îi scrie de la Vevey:

⁶⁴. E vorba despre desenul reprodus pe coperta ediției franceze a acestei cărți (Payot, 1975). (N. a.)

Țin să vă spun ce mare plăcere mi-a făcut să primesc frumosul dumneavoastră desen și vă mulțumesc din toată inima pentru el. E prima dată când văd un desen cu mine, care chiar seamănă cu mine și care totodată are personalitate și e plăcut privirii. De obicei fug de fotografi și de portretiști ca de niște monștri – sunt de evitat în multe situații... De astă dată însă, trebuie să vă mulțumesc din toată inima că mi-ați trimis acest desen pe care-l voi pune în ramă...

După tradiționala masă de Crăciun la familia Chaplin, Clara își petrece sfârșitul anului la Vevey împreună cu surorile ei, iar pe 7 ianuarie 1960 aniversează împlinirea a șaiszeci și cinci de ani. Medicii o supraveghează cu atenție, atât în Elveția, unde tânărul medic René Lehmann, care o are în

grijă de mai mulți ani, îi arată un devotament pe măsura admirației și afecțiunii sale și unde oculistul, profesorul Dufour, îi îngrijește cu atenție ochii (după ce a liniștit-o asupra cauzei durerilor puternice pe care le-a avut dintr-odată pe locul operației și care au tulburat-o o vreme), cât și la Paris, unde profesorul Hamburger și doctorul Antoine (care o va ruga să-i boteze fiul) sunt extraordinar de grijulii, vigilenți și la fel de prietenoși. Pe 4 ianuarie 1960 moare însă Albert Camus – Clara îi cunoștea soția și câțiva prieteni apropiați –, ceea ce o dărâmă efectiv; în mod bizar, când citește necrologurile de care abundă ziarele, spune la un moment dat, gânditoare: „Așa o să se întâmple și în cazul meu...”

Anul 1960 începe bine pentru ea pe plan profesional, iar variile concerte, în Elveția, la Paris, în Germania, la Viena, la Bruxelles sau în Italia, au loc în zilele planificate, cu același succes ca de fiecare dată: pretutindeni unde cântă publicul vine în valuri și e entuziasmat. Este ovaționată în picioare, uneori și câte „douăsprezece minute“, cum cronometrează un critic parizian – și chiar și mai mult! Și, deși nu agreează manifestările prea ostentative (la Milano îl lovește cu palma pe un admirator care s-a așezat în genunchi în fața ei ca să-i sărute picioarele), va găsi în ele sursa unei mari încrederi care va transpărea în simplitatea senină a interpretării sale: oricâtă atenție ar primi într-un studio de înregistrări – iar noua echipă de tehnicieni de la Philips, care o urmează de-acum, a știut cum s-o îmblânzească, în frunte cu Vittorio Negri, care se străduiește să-i fie cât mai ușor posibil și să creeze în jurul ei o atmosferă călduroasă –, ea nu se vede niciodată atât de inspirată singură în fața microfonului cum se vede atunci când simte răsuflarea reținută a publicului dimprejur.

Dar „Marea Doamnă a Muzicii“, cum i se spune adeseori, nu e scutită de surprize, nici de lovituri. Pe 11 februarie, aflându-se la München unde susține mai multe concerte cu orchestră, sub bagheta lui Arthur Grumiaux, lasă să se întrevadă într-o scrisoare către sora ei Jana această candoare destul de copilărească, această conștiință și hipersensibilitate, care sunt trăsăturile dominante ale personalității sale:

Aici totul e bine în toate privințele, dar încă am de învățat o grămadă în materie de minciună, rea-credință și lipsă de tact. Nu se termină niciodată... e incredibil. Dar povestea e prea lungă ca s-o redau în scris.

Nu știu cum vor merge lucrurile diseară, căci nu am putut exersa sonatele, iar cu Arthur cel chipeș am cântat azi-dimineață fix zece minute. El citește pur și simplu muzica, iar eu procedez cam la fel. E oarecum...

periculos – și pe lângă aceasta s-a vândut tot. Iar la concert va fi prezent și Kubelík!

Criticii sunt foarte entuziasmați. Un articol începe așa: „Pianista C.H., în vârstă de 65 de ani, bolnavă, adusă de spate, a dovedit, la fel ca Klemperer și Fournier, în ce măsură poate spiritul să triumfe asupra materiei...” Ce bălmăjeală plină de tact și față de un Fournier, pe care-l vezi îndată schiopătând. Ce șleahță de imbecili!

Mă bucur tare că te voi revedea în curând și c-o să-ți cânt programul meu de recital. Postuma lui Schubert e de lucrat de la un capăt la celălalt. Mi-a dispărut și din cap, și din degete.

În martie susține patru concerte memorabile la Viena alături de Giulini, iar în ziua de 18 notează în carnețelul ei: „Ultimul concert cu Giulini pentru tineret – *minunat*.”

Pe 1 aprilie pleacă împreună cu Lili la Bruxelles, prin Basel. La frontiera cu Franța, Lili e întoarsă din drum: Hrușciiov este în vizită oficială în Franța, iar toți imigranții provenind din țările de dincolo de Cortina de Fier sunt opriți fără excepție la graniță. Clara își continuă călătoria singură, în vreme ce Lili va fi silită să facă un ocol prin Germania, ajungând a doua zi la Bruxelles. Acest concert de la Bruxelles e foarte important pentru amândouă: dirijor ar fi trebuit să fie Kubelík, dar, bolnav fiind, a trebuit să fie înlocuit. Clara refuză dirijorul propus după aceea și reușește să-l impună, la sfaturile lui Lili, care-l cunoscuse la București, pe un tânăr dirijor român refugiat la rândul ei în Occident, Edgar Cosma. De astă dată era rândul Clarei să-i liniștească pe Lili, îngrijorată dintr-odată pentru responsabilitatea pe care și-a asumase, și totodată pe Cosma, căruia-i acordă o șansă rară. Publicul și critica, deja cucerite de solistă, îi aprobă alegerea în materie de dirijor, iar acesta a fost pentru el debutul unei adevărate cariere în Vest – pentru care Clara s-a bucurat în mod deosebit.

În ansamblu, activitatea ei, deși redusă, e încă de amploare și, deși trebuie să refuze numeroase angajamente – de fiecare dată cu mare părere de rău, deoarece se gândește la toți anii în care așteptase zadarnic până și cea mai modestă propunere –, susține în medie cinci concerte pe lună, ceea ce înseamnă mult, dată fiind rezistența sa fizică mai scăzută. După un turneu de cinci concerte în Elveția, cu Camerata Academica de la Mozarteum, din Salzburg, și cu dirijorul Bernhard Paumgartner, are o bronșită urâtă și se vede nevoită să anuleze concertele pe care trebuia să le

susțină în Olanda, cu Concertgebouw din Amsterdam. Pe 25 martie, pe când se afla la Vevey, Clara scrie:

Nu mai am deloc energie decât pentru a cânta și pentru a da măsura personalității mele dificile! Mă simt de multă vreme atât de obosită, încât încep ziua cel mai devreme la ora 11 – și așa, deși nu prea ies din casă, am nevoie de o zi întreagă ca să smulg trei ore petrecute la pian, asta dacă reușesc să mă așez în fața lui. Dumnezeu știe cum reușesc să pierd atâtea ore degeaba, timp care nu se va mai întoarce niciodată și pe care nu-l voi mai trăi vreodată! Oare încep să mă ramolesc? Cu toate acestea, când scumpa mea soră Lili face tot posibilul ca eu să nu trebuiască să car nici un fir de ață, sunt în stare să ridic o ladă cu cărbuni numai ca să mă răzbun – iar pentru cearta asta găsesc energie...

În realitate, lui Lili și Janei le e teamă ca nu cumva Clara să facă vreo imprudență, să nu se extenueze, să nu cânte prea mult, să nu aibă prea multe vizite, îngrijindu-se să urmeze cu strictețe regimul, iar uneori se stârnesc „certuri“ aprinse: e adevărat, când nu e nimeni s-o supravegheze, Clara uită de orice măsură de precauție și nu ține cont de starea sa precară de sănătate. Câteodată e conștientă de comportamentul ei și spune singură: „De-ar afla Lili!...”

Pe parcursul lunii iunie, e rândul lui Lili să le dea bătăi de cap surorilor ei, cu o serie de crize pe fondul afecțiunii cardiace. Or ea ar trebui în principiu s-o însoțească pe Clara în turneul din Israel, care ar trebui să înceapă pe 7 septembrie și să dureze patru săptămâni: iese din discuție posibilitatea ca Clara – căreia îi repugnă tot mai mult ideea de a călători de una singură și merge peste tot însoțită de prieteni atunci când Lili rămâne la Vevey – să plece pe cont propriu într-un asemenea periplu. O duce astfel pe Lili la un cardiolog din Lausanne... Iar specialistul îi recomandă pe loc să renunțe la acel turneu. Pentru Clara e o adevărată catastrofă: mai multe zile la rând e într-o asemenea stare de disperare, din care nu reușesc s-o smulga nici repetițiile pentru un concert pe care trebuie să-l susțină pe 22 iunie, la Geneva, cu Pierre Fournier. Concertul iese minunat – Clara însăși se arată mulțumită –, dar a doua zi după ce ajunge la Vevey trebuie să rămână la pat: nu izbutește să respire normal, starea de spirit e la pământ și dă semne îngrijorătoare de slăbiciune. Doctorul Lehmann vine s-o vadă zi de zi, Lili și Jana (sosită de la Paris de urgență) fac cu rândul la căpătâiul ei, iar timp de mai multe nopți e păzită de o asistentă...

Cu toate acestea, se repune pe picioare. Primește o scrisoare foarte afectuoasă de la Giulini, care e dezolat, și încă una de la Alexis Weissenberg, a cărei căldură o liniștește și-i insuflă curaj:

Scumpă prietenă,

Vă răspund cu întârziere numai și numai pentru că mi-a fost imposibil să vă scriu, după primirea mesajului dumneavoastră, fără să fi ascultat – și de mai multe ori – discul dumneavoastră cu Concertul nr. 3 de Beethoven. Mă voi referi foarte repede și la el, ceva mai jos. Mai întâi de toate aș vrea însă să vă mărturisesc bucuria pe care mi-a provocat-o primirea scrisorii dumneavoastră. Îmi spuneți că veți face totul pentru a întări această prietenie, fără ca ea să devină o povară pentru mine.

Aș vrea să vă spun că eu cred cu tărie în greutate atunci când e vorba despre prietenie veritabilă, mai ales în cazul unei prietenii precum a dumneavoastră... Să fie deci o greutate – pentru care vă mulțumesc!

Nici nu vă închipuiți cât de mult m-a întristat faptul că nu v-am văzut la Paris și când am aflat că nu veți veni decât la sfârșitul verii. Vă simțiți mai bine? Faptul că doctorul v-a sfătuit să nu susțineți concertele de la Amsterdam mi se pare de înțeles. Mi-am amintit cu această ocazie că, atunci când mi-am aranjat cu frenezie și entuziasm primul meu apartament de celibatar, un om înțelept mi-a zis: „Foarte bine, dar să nu uii niciodată că cel mai important din casă ești tu.“ Așadar, sănătatea înainte de toate.

Mă întorc acum la disc. Ce să vă spun? Când lucrurile sunt simple, totul se desfășoară firesc și, prin urmare, într-un mod logic. André Gide exprima această idee minunată într-o prefață la o antologie a lui Montaigne: „În artă nu există «seriozitate» care să reziste.“ Câtă dreptate avea. „Seriozitatea“ e o poză. Spre deosebire de majoritatea artiștilor, chiar dintre cei mai buni, mai ales cu Beethoven, nu sunteți niciodată serioasă. Nu ați putea fi. Sunteți, dimpotrivă, tristă, veselă, meditativă și bucuroasă, tragică sau superficială. Exact așa cum trebuie, acolo unde trebuie. O altă trăsătură minunată a dumneavoastră e că sunteți sobră, iar cum asta vine instinctiv, nu cunoașteți rigiditatea sau răceala și sunteți clasică în concepțiile dumneavoastră, dar de un clasicism diametral opus academismului.

Îmi place că accentele dumneavoastră sforzandi sunt mai degrabă muzicale și interioare decât musculare și forțate (atât în cea de-a doua temă, mâna stângă, din prima parte, cât și în prima temă din ultima mișcare). Și tempoul dumneavoastră e minunat. N-am mai auzit niciodată

un recitativo atât de frumos din prima temă, când revine din dezvoltare (în sol și fa minor). Cadenza primei mișcări e aproape de fiecare dată o mare problemă și mulți soliști nu știu ce să facă. E ingrată din punct de vedere tehnic, iar din punct de vedere muzical nu prea reușită – după părerea mea –, dar iată cum dumneavoastră ați izbutit să faceți din asta o mică capodoperă. Sincer! Devine desăvârșită – cât de mult îmi place ultimul mare arpeggiu, în re 7 pos., pe care-l încheiați în staccato, fără pedală: e o soluție excelentă. De asemenea, ideea tempoului lent de la coda cu accelerando gradual conferă o valoare și o tensiune extraordinare finalului de mișcare. Celei de-a doua mișcări îi dați o sonoritate puțin stinsă care denotă aspectul nostalgic al temelor. Astfel ele rămân să ne bântuie chiar și după ce s-a încheiat concertul. Îmi place mult în cea de-a doua mișcare coda gamelor ascendente la unison pe care le executați mai curând portamento decât staccato. Astfel, crescendo-ul descendent spre reluarea primei teme este magnific, și vă mulțumesc că nu ați așteptat deloc – păstrând totuși rallentando-ul – după cele trei acorduri înainte să-l reluați pe cel în mi major în pianissimo. Toți ceilalți artiști procedează așa, și e de un prost-gust agresiv!

Îmi place tempoul celei de-a treia părți. Cadențele sunt toate foarte frumoase. Am așteptat cu nerăbdare finalul ca să ascult foarte atent cum s-a petrecut înregistrarea pe care mi-ați povestit-o cu atâta modestie, dar e imposibil să ghicesc ceva. Să nu mai spuneți nimănui.

Îmi place și că dumneavoastră folosiți „~“ mai lent decât suntem obișnuiți să le auzim. Asta le conferă un sens muzical și melodios în locul unui efect pur ornamental.

Singurul lucru pe care-l regret e că sunetul nu a fost captat la fel de bine. Microfonul e o chestie detestabilă, dar când e amplasat unde trebuie poate face totuși pianul să sune autentic. În această înregistrare sunetul e uneori surd, din păcate. Nu e grav, firește.

Cam atât. Iertați-mi lungimea scrisorii, am îndrăznit doar pentru că-mi scrieți „cât de rău îmi pare că n-ați fost astă-seară ca să-mi dați un sfat cu privire la Concertul nr. 3...”

Într-o bună zi mi-ar plăcea să stăm de dimineața până seara să sporovăim la nesfârșit, să cântăm și-apoi iar să sporovăim...

Mi-ar plăcea de asemenea să văd orașul Vevey. Probabil că e foarte frumos. Îmi place din ce în ce mai mult Elveția, din care nu am văzut totuși cine știe ce.

Aș fi fericit dacă ați prinde un răgaz să-mi scrieți două vorbe. Dar înțeleg dacă nu veți reuși, nu e nici o problemă. Vă rog doar, înainte să veniți la Paris, când o fi să fie, să-mi trimiteți două cuvinte, numai ca să știu și să ne putem vedea – în cazul în care mă aflu în oraș – măcar câteva minute.

Cu mult drag.

Această scrisoare stă mărturie pentru abilitatea Clarei de a înnoda prietenii pe loc: un impresar le făcuse cunoștință, în urmă cu câteva luni, pe peronul unei gări...

Clara, întremată, poate porni pe 15 iulie într-o nouă călătorie la Bürgenstock, unde ar vrea să se odihnească o lună alături de surorile ei și de Hélène: dar antibioticele și celelalte medicamente cu care a fost îndopată au o influență nefastă asupra vieții ei. „Nu trebuie să mai compun atât de multe scrisori, trebuie să-mi menajez ochii“, îi scrie unuia dintre tinerii săi admiratori, întâlnit la Viena în urmă cu un an și despre care îi povestește Janei:

E un tânăr student de 18 ani, care face studii de drept pentru ca mai apoi să le abandoneze: între timp studiază partiturile ca să devină dirijor. Posedă tot ce există în domeniul muzical, partituri, cărți, dicționare etc., tot ce are legătură cu muzica mea, toate discurile mele, toate recenziile – e, cum s-ar spune, un împătimit. Îmi arată o amiciție surprinzătoare și emoționantă, iar printre partiturile din biblioteca lui, Lili a descoperit un măgăruș de pluș aproape turtit, foarte trist, dar foarte simpatic! Acest tânăr mi l-a adus la concert! Vine din Sicilia și l-am botezat Angelo. Ca să vezi, nu am renunțat niciodată la copilărie (ca mentalitate, se-nțelege).

În cele din urmă, această ședere nu va avea darul s-o odihnească: vremea va fi mereu urâtă, cețoasă – Clara simte adeseori că nu are aer, iar starea ei generală de sănătate își pune amprenta și asupra corespondenței sale, ale cărei ton și mai ales caligrafie vor vădi o mare oboseală. I se întâmplă totuși să aibă și porniri de entuziasm și de energie, după cum stau mărturie următoarele rânduri:

Am ascultat aseară Concertul nr. 2 de Beethoven în interpretarea lui Schnabel⁶⁵, care cântă la final ca apucat de streche, plin de viață și și cu atâta însuflețire, încât mi-a dat și mie chef să mă trezesc puțin și să-l interpretez cu mai multă pasiune. Toată lumea va avea de câștigat din asta.

65. Artur Schnabel (1882–1951), pianist și compozitor austriac de origine poloneză. (N. tr.)

Își reia concertele înspre sfârșitul lunii august, cu Grumiaux pe de o parte și cu orchestra pe de altă parte, în număr limitat, după care înregistrează două sonate de Beethoven între 14 și 20 septembrie: pentru a nu se extenua inutil, datorită înțelegerii și eficacității directorului artistic de la Philips, René Klopfenstein, tehnicienii transportă la Vevey tot materialul, iar ședințele de înregistrări se vor face în clădirea teatrului din oraș. Ca să asigure izolarea fonică necesară, autoritățile municipale au deviat traficul în zonă pe parcursul ședințelor de înregistrare. Clara e într-o formă artistică de zile mari și înregistrează anumite mișcări dintr-o suflare, fără a mai fi nevoie de duble – spre admirația sunetistului, care nu e obișnuit cu asemenea performanțe.

Pe 2 octombrie pleacă la Paris unde face înregistrări timp de două zile cu Igor Markevitch, cu *Nopti în grădinile Spaniei*, de Falla, iar în săptămâna următoare cu *Concertul nr. 2* de Chopin. Michel Rossier și soția acestuia sosesc de la Vevey ca s-o asculte și să-i dea o mână de ajutor: în trei zile s-a terminat, iar ea profită de această ședere ca să se vadă cu numeroși prieteni, cu familia Desmarais, cu Madeleine Lipatti (care e prezentă la câteva ședințe de înregistrări), cu profesorul Hamburger – și, de asemenea, cu Casals, cu Alexis Weissenberg, Szeryng, Stern etc.

Înainte să revină la Vevey împreună cu Lili, pe 16 octombrie, ascultă montajul lui Falla și al lui Chopin în compania lui Markevitch: nu e mulțumită de Falla, dar se resemnează... Pentru concertul lui Chopin, Markevitch a recurs la o orchestrație a lui Cortot, care le pusese materialul la dispoziție. Cortot îi scrie Clarei după o vreme:

Sper că versiunea mea a Concertului în fa minor al lui Chopin nu v-a contrazis propriile intenții în timpul înregistrării cu Igor.

Iar ea îi răspunde:

Am fost foarte impresionată că ne-ați pus cu atâta bunăvoință la dispoziție orchestrația dumneavoastră. M-a încântat, întrucât ea transformă acompaniamentul reducându-l la cea mai simplă expresie a lui, așa cum îl cunoaștem. Vă mulțumesc, scumpe Maestre.

Clara petrece trei săptămâni acasă la Vevey trasând programele viitoarelor concerte, pe care le notează în carnețel:

1 decembrie: Paris – Champs-Élysées (Grumiaux); 7 decembrie: Bruxelles (cu Grumiaux); 12, 13, 14 decembrie: München (Mozarteum cu Géza Anda); 21 decembrie: Geneva (Lipatti – Orchestra Elveției Romande).

8 ianuarie 1961: Berna (Grumiaux); 10 ianuarie: Zürich (Grumiaux); 22 și 24 ianuarie: Zürich (Concertul nr. 4 de Beethoven).

5 și 6 februarie: Berlin (Concertele nr. 2 și nr. 4 de Beethoven, cu Fricsay); 27 și 28 februarie: Köln (Mozart K. 595).

6 și 7 martie: Basel și Geneva (cu Grumiaux); 12 martie: Paris (Societate de Concerte – K. 466); 17 martie: Zürich (Festival Strings – K. 415); 19 martie: Berna (Festival Strings – K. 415); 22 martie: Basel (Festival Strings – K. 415); 24 martie: Vevey (Festival Strings – K. 415 + fa minor de Bach).

8 aprilie: Florența – Recital; 23 și 24 aprilie: Bruxelles (orchestră – Solti).

De pe 2 pe 5 mai: Viena (cu Cluytens – Schumann); de pe 12 pe 20 mai: Luzern (Festival Strings – Înregistrare); 29 mai: München – Fricsay.

7 iunie: Sonatele cu Pierre Fournier.

E un program deja încărcat, care-i îngrijorează pe cei care o văd adeseori la capătul puterilor. Dar pe 28 octombrie, după o altă vizită la medicul ei elvețian, Clara îi scrie Janei:

M-am revăzut cu Lehmann azi după-amiază. Tensiune, inimă, plămâni, totul arată excelent, oboseala mi se trage de la climă (lucru care-mi fusese confirmat și la Zürich), și cu toate acestea am făcut o analiză de sânge și voi primi rezultatele mâine-seară. Am lucrat bine, dar în ultimele două-trei zile entuziasmul meu nu m-a ținut mai mult de o oră, două, și asta și din cauza vremii. În seara asta însă mă simt din nou ca la Paris – aș fi în stare să înregistrez tot ce mi se cere sau mai degrabă tot ce știu...

Pe 10 noiembrie se întoarce la Paris, unde se reîntâlnește cu Markevitch, cu care cântă ultimul concert al lui Mozart, în si bemol, la Pleyel pe 13, iar începând de a doua zi înregistrează Concertele în re minor (nr. 20, K. 466) și în do minor (nr. 24, K. 491). După fiecare ședință de înregistrări, orchestra (Lamoureux) o ovaționează – iar toată lumea, de la dirijor la cel mai umil instrumentist, îi va arăta o afecțiune care aduce a iubire. Oricât de epuizată ar fi – și e cu siguranță îngrozitor de epuizată –, Clara e fericită în această atmosferă călduroasă cu care e înconjurată și găsește încă forța să le

mulțumească tuturor cu un surâs, „unul dintre cele mai frumoase surâsuri pe care le-am întâlnit vreodată“, va spune Markevitch. În opinia lui, Clara îi ținea pe toți „sub o vrajă stranie: această femeie căruntă și adusă de spate îi seducea cu o feminitate încântătoare și cu atât mai infailibilă cu cât disprețuia șiretlicurile“.

Markevitch simte față de Clara mai mult decât admirație profundă, mai mult decât afecțiune; se tachinează adeseori, iar când el îi reproșează că-l „înșală“ cu alți dirijori, ea îi replică: „Ce tot vorbești, Igor! Dumneata ești cel care umblă mereu din floare-n floare!“

Se înțeleg bine, dar, pe cât de adevărat e că ea acceptă „cu o flexibilitate surprinzătoare sfaturile și părerile lui“, pe atât de adevărat e că se împotrivește atunci când ceva nu-i este pe plac. Astfel, se confruntă unul cu celălalt într-un mic incident produs la una dintre ultimele ședințe de înregistrări ale unui concert de Mozart: în locul cadenței pe care ea o interpretează de obicei, Markevitch ține să-i impună o altă cadență, nedorită de Clara. Ca să nu se epuizeze în discuții inutile, ea înregistrează ambele cadențe; dar în ședința de audiție a benzilor, îi dă de înțeles inginerului de sunet că preferă cadența proprie – iar discul va fi publicat în varianta respectivă.

Câteodată nu e chiar atât de categorică. Tânărul student de la Viena care-i dăruiește măgărușul de pluș și care va deveni dirijorul Ronald Schneider remarcă faptul că Paumgartner nu încetinește deloc ritmul înainte de cadențe în concertele lui Mozart, pe când Fricsay încetinește. O întreabă pe Clara ce părere are în această privință – iar ea îi răspunde:

Prefer fără încetinire... dar Fricsay e un monstru sacru! – Ce e cu adevărat de nedescris e Concertul în si bemol major cu el...

Pe 17 noiembrie încheie înregistrările Concertului în re minor și se întoarce la Vevey a treia zi după aceea. E preocupată de călătoria pe care trebuie s-o facă la Berlin la începutul lui februarie 1961, iar pe 21 noiembrie îi scrie lui Doreen:

Pe 3 februarie trebuie să merg la Berlin să dau unul sau două concerte și să fac înregistrări – două concerte de Beethoven. Voi sta o zi la Hamburg, iar de acolo trebuie să iau trenul sau mașina spre Berlin, dar e exclus să stau singură atâtea zile, probabil o săptămână. Dacă printr-o minune ai putea lipsi de acasă în tot acest timp, te invit să faci această călătorie și să

stai la hotel cu mine, dar probabil că e inutil să susțin o asemenea pledoarie. Prin urmare, voi vedea eu ce voi face...

Sora mea Lili s-a întors cu mine la Paris unde am dat un concert cu Markevitch și am făcut și câteva înregistrări, tot cu el. Trebuie să revenim la Paris luna viitoare, apoi la Bruxelles, iar eu la München pentru doar două zile, pentru că trebuie să mă întorc în Elveția ca să cânt la Geneva în decembrie.

După o ultimă cină la familia Chaplin, pleacă așadar la Paris, iar pe 30 noiembrie se revede cu Grumiaux și fac repetiții pentru concertul lor de a doua zi. O ultimă repetiție chiar în dimineața zilei cu concertul, la Théâtre des Champs-Élysées, și iată-i împreună în culise, înainte să pășească pe scenă, în acea seară de joi, 1 decembrie. În penumbră, în spatele decorurilor, așteaptă amândoi ca luminile din sală să se stingă încet: ea resimte pentru a mia oară acea neliniște înspăimântătoare care o torturează de fiecare dată când dă ochii cu publicul, acest public pe care-l aude de dincolo de decorul din carton. Sala e plină-ochi, nici un loc nu e liber, iar scena e înconjurată de mai multe șiruri de scaune. Se deschide ușa dinspre scenă, iar spectatorii, întorși spre dreptunghiul întunecat al ușii dinspre culise, încetează brusc orice zgomot. „Parisul o iubește pe Clara Haskil: iubiri tardive și minunate“, scrisese, în urmă cu câteva zile, Clarendon în *Le Figaro*. Și, într-adevăr, atmosfera este deopotrivă de bucurie și de neliniște, ca la o întâlnire de amor... Când, după o clipă de ezitare, Clara își face în sfârșit apariția, plăpândă, tragică, foarte palidă, cu mâna dreaptă sprijinită de brațul tânărului său partener strălucind de sănătate, sala explodează în ovații care o însoțesc până la marele pian negru, ce lucește blând în lumina reflectoarelor.

În cele din urmă se lasă liniștea. Începe atunci *Sonata opus 12 nr. 3* de Beethoven, și din nou se produce miracolul acestei prezențe pline de inspirație, care-l poartă pe partenerul ei pe înălțimi nebănuite. Publicul, care-și ține răsuflarea, e stăpânit de cântul ei, care aproape că eclipsează sunetul remarcabil al viorii – iar Clara simte că spectatorii „îi sunt mai aproape ca oricând“...

Emoția aceea pe care o simte și pe care le-o transmite tuturor să fi fost oare prea puternică? În momentul în care iese din scenă, în aplauzele furtunoase, nu se simte prea bine: Jana trebuie să sune la Cayré pentru a i se aduce de urgență stimulatorul cardiac pe care Clara nu se gândise să-l ia – dar criza trece, iar ea reintră în scenă pentru *Duoul în la major* de Schubert.

După pauză, urmează *Sonata în mi minor* de Mozart (nr. 24), apoi *Sonata opus 96 în sol major* de Beethoven.

Seara se încheie grandios, cu un veritabil acces de dragoste din partea publicului dezlănțuit, care se eliberează de o tensiune prea mare și se manifestă strigând... Epuizată, dar fericită, după ce se liniștesc lucrurile, Clara îi mărturisește lui Gérard Baüer: „N-am mai întâlnit niciodată o asemenea liniște și nici nu cred c-o să mai întâlnesc vreodată...”

A doua zi se odihnește de dimineața până seara la hotel, apoi ia cina cu un amic doctor: pe drum, pe bulevardul Saint-Germain, doi tineri necunoscuți o opresc ca să-i mulțumească pentru bucuria pe care le-o adusese cu o seară înainte: „Ați fost atât de emoționantă, doamnă...”

Sâmbătă, pe 3, ia masa cu René Klopfenstein, primește vizita lui Gérard Baüer la hotel, ia cina cu profesorul Hamburger. Duminică, după vizita unei tinere amice care vorbește mult despre ultimele clipe trăite de Dinu Lipatti – fără să-și dea seama cât de rău îi face discuția Clarei –, artista studiază în cameră concertul prietenului său dispărut: Madeleine o rugase să-l cânte la Geneva, pe 21 decembrie, într-un concert omagial cu prilejul împlinirii a zece ani de la moartea lui. Clara e neliniștită, nu se simte sigură pe ea – în cazul în care ar face o greșală nu și-ar putea-o ierta. O roagă pe Jana să vină cu vioara pentru a schița acompaniamentul unei orchestre: cântă astfel tot concertul, fără nici o problemă („Nu mi-ai pus deloc bețe-n roate“, glumește Jana), iar Clara își regăsește seninătatea. În acea seară la radio se difuzează o emisiune dedicată înregistrărilor lui Lipatti: Clara le ascultă, gânditoare...

A doua zi, luni, 5 decembrie, vorbește îndelung la telefon cu Joseph Morpain, iar după un șir de vizite pe care trebuie să le primească și care o secătuesc de vlagă, merge la Maison de la Chimie ca să asculte montajele terminate ale ultimelor sale înregistrări ale concertelor lui Mozart. Anumite pasaje, anumite tempouri mai ales nu o mulțumesc, dar e atât de obosită, încât, odată ajunsă la hotel, îi spune lui Lili, surprinsă de o asemenea resemnare neobișnuită: „În fine... nu-i chiar atât de rău...”

A doua zi dimineața, înainte de repetiția cu Orchestra Națională, Jana trece pe la Cayré s-o salute pe Clara, care pleacă cu trenul la Bruxelles, înainte de prânz, împreună cu Lili: e atât de obosită, încât Lili se gândește să-și amâne plecarea, dar Clara îi promisese lui Grumiaux că va sosi în acea zi – iar concertul lor avea loc a doua zi.

Când, la prânz, a sosit trenul în Gare du Midi din Bruxelles, doamna Grumiaux o întâmpină singură pe peron: soțul ei își fracturase un deget într-un accident de mașină. Clara nu vrea să fie ajutată când coboară din vagon; toate trei se îndreaptă apoi spre scara imensă care duce în holul de la parter. Clara pășește încet, cu mâinile ascunse în mănușile de lână. În capul scărilor, refuză din nou cu un gest scurt ajutorul pe care i-l oferă sora ei și doamna Grumiaux: nici nu pune bine piciorul pe prima treaptă, că se împiedică, încearcă zadarnic să se agațe de balustradă, care-i alunecă de sub degete, și se duce cu capul înainte. Se lovește rău la tâmpla stângă, unde începe să sângereze ușor... Cei din jur se reped s-o ajute, iar ea spune, după o clipă de zăpăceală: „Din fericire, n-am pățit nimic la mâini, în schimb s-ar putea să rămân fără un ochi...”

Nu poate să se ridice; așteaptă, așezată pe o treaptă, să vină ambulanța. Lili o întreabă: „Ai alunecat? Ți-a fost rău?” – „Nu știu...”

În așteptarea ambulanței chemate de doamna Grumiaux, o roagă pe Lili să-i dea o pastilă, una dintre acele pastile pe care le lua pentru dureri de cap; Lili nu reușește să le găsească, în buimăceala produsă, și atunci Clara îi spune: „Cutiuța de argint.” Apoi: „Ce-o să se-aleagă de concertul de mâine?” Lili îi răspunde: „O să-l dai în aprilie.” După scurtă vreme, cu un fel de ușurare, Clara zice: „Concertul de la München n-o să aibă loc...” – acel concert de a cărui apropiere îi era teamă, din motive misterioase.

Cum se accidentase în spațiul public, a fost dusă la spitalul Saint-Gilles, în cea mai mare viteză, cu sirenele aprinse. A stat două ore în spitalul acela rece, unde i s-a făcut doar o radiografie și i s-a cusut rana de la tâmplă – dar unde îi este refuzată spitalizarea pe motiv că nu mai au paturi libere. Plimbată dintr-o ambulanță în alta, conștientă, dar cu dureri din ce în ce mai mari, e dusă în sfârșit la clinica Longchamp, unde ajunge la căderea nopții: locul e ales de doamna Grumiaux și de Arthur (sosit între timp și care a apelat la ajutorul medicilor prietenilor săi), deoarece aici lucrează un doctor renumit în Belgia, doctorul Ectors.

La sosirea la clinică, starea Clarei s-a agravat îngrijorător. Mai mulți medici trec pe la căpătâiul ei: are o fractură craniană și cu siguranță o hemoragie intracerebrală – cauza sau consecința căzăturii. În timp ce un medic îi pune întrebări, ea închide dintr-odată ochii și nu mai răspunde. La întrebările lui Lili, îngaimă ceva de neînțeles, după care tace...

Toți medicii de față sunt de părere că trebuie operată de urgență: Lili, convinsă că nu ar supraviețui, se opune... cel puțin până nu-l va fi consultat

pe profesorul David – de care reușește să dea prin telefon la Paris. El confirmă opinia colegilor belgieni, că e nevoie de operație: „Nu există altă soluție.“

Clara e deja în sala de operații, inconștientă, dar gemând slab – iar operația începe înainte chiar ca Lili să obțină acordul profesorului David, operație la care se recurge în ultimă instanță, sub anestezie locală: este ora 19.

Puțin după ora 19 e dusă în salonul ei, cu capul complet bandajat. Respiră, dar nu e conștientă.

La miezul nopții sosește de la Paris Jana. Clara e trasă la față, respiră cu greu și are o perfuzie... Mâinile i se odihnesc pe cearșaful alb.

Miercuri, 7 decembrie, cu puțin înainte de ora 1 noaptea, inima încetează să-i mai bată.

Pentru o clipă totul e în suspensie...

Infirmiera care o supraveghează se ridică în cele din urmă și spune în șoaptă: „S-a sfârșit.“

Era o seară de iarnă... Însăși fragilitatea ei ne făcuse să credem că e invulnerabilă; toți ziceau: de vreme ce rezistă, atât de slăbită fiind, înseamnă că nimic nu i se poate întâmpla. Dar iată, o căzătură, și inima, ce duce cu ea atâtea taine, a obosit să mai bată. Și am pierdut o sursă de emoție și de bucurie așa cum nu mai există multe pe lume. (Antoine Golea)

A doua zi după ce a murit, în timp ce vestea se răspândea prin ziarele de pe tot mapamondul, sculptorul belgian Moeschal i-a luat Clarei un mulaj al mâinilor, înainte ca regina Elisabeta a Belgiei să sosească pentru a-i aduce un ultim omagiu.

Apoi, însoțit de surori și de Michel Rossier, trupul neînsuflețit al Clarei e dus la Paris cu o mașină, străbătând aceleași peisaje reci ale Nordului înecate de ploaie, pe unde trecuse ea cu două zile mai devreme.

Un mic grup de prieteni și cel mult două-trei sute de persoane vor lua parte a doua zi la înhumarea ei, la cimitirul Montparnasse, unde Gérard Baüer rostește câteva cuvinte de rămas-bun. De atunci, Clara se odihnește în acel loc, sub o dală de granit albastru, simplă și mare:

CLARA HASKIL

București 7 ian. 1895 – Bruxelles 7 dec. 1960

Curând după aceea, la Vevey, în memoria ei a fost înființată o Asociație Clara Haskil, de către prietenii ei cei mai apropiați. Această asociație ia curând hotărârea de a crea un Concurs internațional de pian, a cărui idee îi fusese prezentată deja Clarei cu câteva luni înainte și care îi plăcuse. Găzduit mai întâi la Luzern, acest concurs se desfășoară de atunci la Vevey, la fiecare doi ani, în cadrul Festivalului de muzică de la Montreux. Primul laureat al concursului, din 1965, a fost tânărul pianist Christoph Eschenbach – iar de la o ediție la alta se prezintă în concurs din ce în ce mai mulți tineri artiști din toată lumea ca să se întreacă, în umbra măreței lor surori mai mari, în repertoriul pe care Clara l-a făcut cunoscut prin interpretările sale fără egal.

Ei pot descoperi în liniștitul orășel din Vaudois strada Clara Haskil, inaugurată pe 6 octombrie 1962 la picioarele clădirii unde locuise din anul 1951 – pentru a păstra în memoria posterității numele acestei muziciene geniale, al cărei talent a fost recunoscut prea târziu.

Cea despre care Ferenc Fricșay – dispărut la rândul-i înainte de vreme – spunea:

Odată cu moartea Clarei Haskil am devenit mai săraci, dar existența noastră a fost îmbogățită de felul în care și-a trăit viața.

Mai 1973 – august 1974

ANEXE

I. *Discografia*

Majoritatea discurilor înregistrate de Clara Haskil au fost reeditate – și cu siguranță vor mai fi –, uneori chiar de firme diferite de cele inițiale: de aceea, o înregistrare va avea mai multe referințe, care la rândul-le ar putea fi oricând înlocuite de altele. Prin urmare, în aceste pagini s-a optat în mod voit pentru ocolirea oricărei referințe (care oricum n-ar avea decât o valoare absolut relativă). În schimb, ni s-a părut mai interesant să reamintim anul realizării fiecărei înregistrări în parte.

J.-S. BACH

Concert în fa minor (BWV 1056). Orchestra Festivalului de la Prades.
Dirijor: Pablo Casals, 1950.

Concert pentru două pianе și orchestră în do major (BWV 1061), cu Géza Anda. Orchestra Philharmonia din Londra. Dirijor: Alceo Galliera, 1956.

L. VAN BEETHOVEN

Concertul nr. 3 în do minor:

1. Orchestra Simfonică din Winterthur. Dirijor: Henry Swoboda, 1950.

2. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1959.

Concertul nr. 4 în sol major. Orchestra Philharmonia din Londra. Dirijor: Carlo Zecchi, 1947.

Sonatele pentru pian și vioară (integral), cu Arthur Grumiaux, 1957
(Premiul german al Discului, 1971).

Sonata pentru pian nr. 17 în re minor, op. 31 nr. 2, 1960.

Sonata pentru pian nr. 18 în mi bemol major, op. 31 nr. 3, 1960.

JOHANNES BRAHMS

Cvintet cu pian în fa minor. Cvartetul cu coarde din Winterthur, 1950.

FRÉDÉRIC CHOPIN

Concertul nr. 2 în fa minor. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1960.

MANUEL DE FALLA

Noapți în grădinile Spaniei. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch. 1960.

JOSEPH HAYDN

Variațiuni în fa minor. 1934.

W.A. MOZART

Concertul nr. 9 în mi bemol major (K. 271). Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Paul Sacher, 1954.

Concertul nr. 13 în do major (K. 415). Festival Strings din Luzern. Dirijor: Rudolf Baumgartner, 1960.

Concertul nr. 19 în fa major (K. 459):

1. Orchestra Simfonică din Winterthur. Dirijor: Henry Swoboda, 1950.

2. Orchestra Filarmonică din Berlin. Dirijor: Ferenc Fricsay, 1957.

Concertul nr. 20 în re minor (K. 466)

1. Orchestra Simfonică din Winterthur. Dirijor: Henry Swoboda, 1950.

2. Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Bernhard Paumgartner, 1954.

3. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1960.

Concertul nr. 23 în la major (K. 488). Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Paul Sacher, 1954.

Concertul nr. 24 în do minor (K. 491). Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1960.

Concertul nr. 27 în si bemol major (K. 595). Orchestra Filarmonică din Berlin. Dirijor: Ferenc Fricsay, 1957.

Concert pentru două pianе și orchestră în do major (K. 365), cu Géza Anda. Orchestra Philharmonia din Londra. Dirijor: Alceo Galliera, 1956.

Rondo pentru pian și orchestră în la major (K. 386). Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Bernhard Paumgartner, 1954.

Sonatele pentru pian și vioară, cu Arthur Grumiaux:

a) *nr. 18 în sol major* (K. 301), *nr. 21 în mi minor* (K. 304), *nr. 24 în fa major* (K. 376), *nr. 26 în si bemol major* (K. 378), 1958.

b) *nr. 40 în si bemol major* (K. 454), *nr. 42 în la major* (K. 456), 1956 (Marele Premiu pentru Înregistrări, 1957).

Sonata pentru pian în fa major (K. 280), 1960.

Sonata pentru pian în do major (K. 330), 1954 (Marele Premiu pentru Înregistrări, 1956).

Variațiuni pe un menuet de Duport (K. 573), 1954 (Marele Premiu al Discului, 1956).

Variațiuni pe tema „Ah! Vous dirai-je, maman” (K. 265), 1960.

G.B. PESCE

Sonata pentru pian în do minor, 1934.

MAURICE RAVEL

Sonatină pentru pian în fa diez minor, 1951.

DOMENICO SCARLATTI

Sonatele în si minor (L. 33), mi bemol major (L. 142), fa minor (L. 171), do major (L. 255), do diez minor (L. 256), fa major (L. 278), sol minor (L. 386), sol major (L. 388), do major (L. 457), fa minor (L. 475), la major (L. 483), 1947

Sonate în si minor (L. 33), în mi bemol major (L. 142), în fa minor (L. 171), 1951.

FRANZ SCHUBERT

Sonata pentru pian în si bemol major (opus postum), 1951 (Marele Premiu pentru Înregistrări, 1953).

ROBERT SCHUMANN

Concertul în la major. Orchestra Filarmonică din Haga. Dirijor: Willem van Otterloo, 1951.

Variațiunile Abegg, op. 1, 1951.

Bunte Blätter, op. 99, 1952.

Scene din pădure, op. 82, 1954.

Scene din lumea copiilor, op. 15, 1955.

PADRE ANTONIO SOLER

Sonata în re major, 1934.

II. Repertoriul

Există, după câte se pare, muzicieni, în special pianiști, care ar dori să afle cu exactitate ce lucrări a interpretat Clara Haskil în concert. Prezentăm mai jos, prin urmare, lista cu repertoriul său. Pentru a ilustra mai adecvat evoluția pianistei, lucrările au fost împărțite în funcție de diferitele perioade ale carierei sale. Unele lucrări nu au putut fi identificate cu precizie, programele care au stat la baza acestui studiu nefurnizând de fiecare dată referințele în mod riguros: sunt totuși menționate cu titlu informativ.

PERIOADA 1909–1913

ALBÉNIZ

Triana

J.-S. BACH

Ciaccona (transcriere Busoni)

BALAKIREV

Islamey

BEETHOVEN

Concertul nr. 3 în do minor

Sonata op. 57 (Appassionata)

Sonata în la major op. 101

Sonata în la bemol major op. 110

BRAHMS

Variațiuni pe o temă de Paganini

CHABRIER

Scherzo – vals

CHOPIN

Studii (nr. 1, 2, 13, 14)

Nocturne (nr. 18 op. 27 nr. 2 op. 51 nr. 1 în re bemol major)

Balada nr. 1

Mazurka nr. 45

Preludii (nr. 13, 15, 16)

Cântec de leagăn

ENESCU

Pavană

FAURÉ

Nocturnă nr. 2

Barcarolă nr. 2

LISZT

Rapsodia nr. 9

Mefisto – vals

Waldesrauschen

Die Nachtigall (Privighetoarea)

La Leggerezza

Variațiuni pe o temă de Bach (Weinen Klagen)

PADEREWSKI

Fantezie poloneză

Legenda

RAHMANINOV

Preludiu

SAINT-SAËNS

Concerte (nr. 4, nr. 5)

Toccata

SCHUMANN

Carnaval op. 9

Sonata op. 11

Arabesc

Nocturna

Fluturi

PERIOADA 1920–1940

ALBÉNIZ

Sevilla

El Albaicín

Malagueñas

Asturias

ARRIEU

Concert pentru două pian

J.-S. BACH

Concertul în re minor (după Vivaldi)

Concertul în fa minor

Concertul nr. 5 brandenburgic

Partita în do minor

Fantezie și fugă în sol minor (Lizst)

Toccata în fa major (de Alberts)

Toccata și fugă în re major

Toccata și fugă în do major (Busoni)

Preludiu și fugă în re major (Busoni)

Ciaccona (Busoni)

Fantezie și fugă în re major

Suită englezească în sol minor
Capriciu, „la plecarea fratelui iubit“
Sonata pentru vioară și pian în mi major
Sonata pentru violoncel și pian în do major
Suită pentru violoncel și pian în re minor

W.-FR. BACH

Concertul în re minor (Stradal)

BALAKIREV

Islamey

Cântec de leagăn

J. BARTHOLOMI

Toccata

BEETHOVEN

Concertele (nr. 3, nr. 4). Triplu concert

Sonatele (op. 2 nr. 3, op. 10 nr. 2, nr. 3, op. 31 nr. 3, op. 57, op. 109, op. 111)

Sonatele pentru vioară și pian (integral)

Sonata pentru violoncel și pian în la major

Variațiuni pentru violoncel și pian pe o temă de Händel

Variațiuni pentru violoncel și pian pe tema „Flautului fermecat“ de Mozart

BLANCHET

Conzertstück

Baladă pentru două pian

Scherzo fantastic pentru două pian

Studiu în sol minor

Saltarela

Tarantela

Serenade

Poloneza

Turcia

Dimineți pe Bosfor

În grădina vechiului serai

Imagini copilărești

BLOCH

Poemul mării

BOCCHERINI

Concertul în si bemol pentru violoncel

BRAHMS

Concertul nr. 2

Intermezzo (mi minor, mi bemol major, si bemol minor)

Capriccio în si minor

Cântec de leagăn

Variațiuni pentru două pian pe o temă de Haydn

Sonatele pentru vioară și pian (integral)

Sonatele pentru violoncel și pian (integral)

Cvartete (în do minor, în la major)

Cvintet în fa minor

BRÉVAL

Sonata pentru violoncel și claviatură

BYRD

My Lady Novels Book (extrase)

CHABRIER

Suită pastorală

CHAUSSON

Poem în re major pentru vioară și pian

CHOPIN

ndo op. 5

Studii (fa minor, triolette, sol bemol major)

Nocturne (re bemol major, fa major, do diez minor)

Balade (la minor, fa minor)

Patru Mazurci

Scherzo (mi major, si minor)

Poloneza în fa diez minor

Impromptu în fa diez minor

Vals în do diez

Cântec polonez (Lizst)

COUPERIN

Tic-toc-choc

DEBUSSY

Studii (pentru cinci degete, pe arpegii compuse)

Omagiu lui Rameau

Catedrala scufundată

Seară în Granada

Serenadă întreruptă

Focuri de artificii

Reflexii pe apă

Ce a văzut vântul din vest

Pești de aur

Dr Gradus ad Parnassum

Serenada păpușii

Toccata

Sonată pentru vioară și pian în sol minor

DUPRÉ

Cortegiu și Litanie

ENESCU

Sonata în re major

Suită pentru pian op. 10

Pavana

Toccata

Bourrée

Sarabandă

Sonata pentru vioară și pian nr. 3 în la minor

FALLA

Nopți în grădinile Spaniei

Viața scurtă

Andaluzia

FAURÉ

Balada

Nocturna nr. 4

Barcarola nr. 2

Impromptu în fa minor

Preludiu în do diez minor

Sonata pentru vioară și pian în la major

Fileuse și Siciliană

Cvartet în do minor

GRANADOS

Fata și privighetoarea

Los requiebros

HAYDN

Sonate (re major, do minor, mi minor, mi bemol major)

Variațiuni (fa minor, do major)

HINDEMITH

Sonate (nr. 1, nr. 2)

HURÉ

Arie pentru violoncel și pian

JONGEN

Crepuscul pe lacul Ogwen

LIAPUNOV

Lesghinka

LIPATTI

Suita clasică

Simfonia concertantă pentru două pian

Nocturna

LISZT

Rapsodia a noua

Mefisto – vals

Sonata în si minor

Legenda nr. 2

La Leggierezza

Pe malul unui râu

Sfântul Francisc de Paola mergând pe apă

Dansul piticilor

Variațiuni pe o temă de Paganini

Variațiuni pe o temă de Bach (Weinen Klagen)

LOCATELLI

Sonata pentru violoncel și pian

LULLY

Courante
Gigă

MEDTNER

Două basme

MENDELSSOHN

Preludiu și fugă în fa minor
Piese caracteristice op. 7
Variațiuni serioase

MIHALOVICI

Două capricii

MILHAUD

Sonata pentru vioară și pian nr. 1

MUSSORGSKI

Marea poartă a Kievului

MOZART

*Concertele (nr. 9 în mi bemol major K. 271, nr. 25 în do major K. 503,
pentru două pian K. 365)*
Sonata în la minor K. 310
Rondo în la minor K. 511
Adagio, Menuet și Gigă în si minor
*Sonatele pentru vioară și pian (în re major, la major, si bemol major K.
454)*
Cvartetele (sol minor K. 478, mi bemol major K. 493)

PARADIES

Toccata

PESCETTI

Sonata în do minor

POULENC

Mișcare perpetuă
Nocturnă
Presto
Toccata
Elogiu ștrengarilor

PROKOFIEV

Uvertura pe teme evreiești, pentru pian, clarinet și cvartet de coarde

RAHMANINOV

Concertul nr. 2 în do minor

RAMEAU

Sonata

Tamburin

Rigaudon și Musette

RAVEL

Sonatina

Mormântul lui Couperin

Toccata

Jocuri de apă

Ondine

Spânzurătoarea

RIMSKY-KORSAKOV

Cântec de leagăn

MIKLOS ROZSA

Variațiuni op. 9

Bagatele op. 12

Sonata pentru violoncel și pian

Cvintet cu pian

RUTINI

Menuet

Gigă

SAINT-SAËNS

Concertul nr. 4

Allegro appassionato, pentru violoncel și pian

Zborul bondarului, pentru violoncel și pian

SAUGUET

Concertul nr. 1

D. SCARLATTI

Sonate (re major, la minor, sol major, la major, do major)

Pastorala

Capriciu

SCHUBERT

Impromptus (sol major, sol minor, fa minor)

Balada op. 52

Moment muzical

Allegro în la minor pentru două pian

Sonatină pentru vioară și pian în re major

Fantezie în do minor pentru pian și vioară

Duo pentru vioară și pian, op. 162

Cvintet „Păstrăvul“

SCHUMANN

Concertul în la minor

Introducere și Allegro appassionato

Variațiunile Abegg

Bunte Blätter

Carnaval op. 9

Romanță op. 28

Două romanțe

Fluturii

Studii simfonice

Scene din lumea copiilor

Arabesc op. 18

Sonatele pentru vioară și pian (re minor, la minor)

Trio în re minor

Cvintet op. 44

SENAILLÉ

Allegro spiritoso pentru violoncel și pian

PADRE SOLER

Sonata în re major

STRAVINSKI

Suită italiană pentru violoncel și pian

TURINI

Sonată

WEBER

Sonata în mi major

PERIOADA 1942–1957

ALBÉNIZ

El Albaicín

El puerto

BACH

Concertele (re minor, fa minor, do major pentru două pianе)

Suită franceză în sol major

Suite englezești (sol minor, do minor)

Preludiu și fugă (la minor, do diez major, re minor)

Toccata și fuga în mi minor

Fantezie în do minor

Adagio în do major (Busoni)

Aria (extras din cartea de orgă)

Corala „Nun komm’ der Heiden Heiland“ (Busoni)

Pastorala în fa major (Lipatti)

Sonata pentru vioară și pian în mi major

BARTÓK

Sonata pentru două pianе și percuție

BEETHOVEN

Concertele (nr. 1, nr. 2, nr. 3, nr. 4)

Sonatele (op. 10 nr. 2 și nr. 3, op. 13 în do minor Patetica, op. 14 nr. 2, op. 31 nr. 2 și nr. 3, op. 78 în fa diez major, op. 90 în do minor și în mi minor, op. 96 în sol major, op. 109 în mi minor, op. 111 în do minor)

Variațiuni în mi bemol major pe o temă de Mozart

Sonatele pentru vioară și pian (integral)

Sonatele pentru violoncel și pian (sol minor, mi minor)

BRAHMS

Sonata în fa minor

Fantezie

Variațiuni op. 21

Variațiuni și fugă pe o temă de Händel

Intermezzo (op. 116, op. 118, op. 119)

Capricii și intermezzo op. 76

Sonatele pentru vioară și pian (integral)
Sonata pentru violoncel și pian în mi minor
Cvartete (în la major op. 26, nr. 3 op. 60)
Cvintet cu pian în fa minor

BUSONI

Sonata pentru vioară și pian nr. 2

CHOPIN

Concertul nr. 2
Bolero op. 19
Scherzo în la minor
Baladă în fa minor op. 52 nr. 4
Nocturne (do diez, mi major)
Mazurcile

DEBUSSY

Studii (sonorități opuse, cromatice)
Toccata
Vălul
Dansatoarele din Delfi
Sunete și parfumuri se învârt în aerul serii

DVOŘÁK

Cvintet cu pian în la major op. 81

HÄNDEL

Sonata în si major cu două viori

HAYDN

Sonatele (re major, do minor, mi bemol major)
Variațiuni în fa minor
Trio-uri

HINDEMITH

Cele patru temperamente

LISZT

La Legierezza
Pe malul unui râu
Variațiuni pe o temă de Bach (Weinen Klagen)

MENDELSSOHN

Preludiu și fugă în fa minor
Trio în re minor op. 49

MOZART

Concertele (nr. 9 în mi bemol major K. 271; nr. 13 în do major K. 415; nr. 19 în fa major K. 459; nr. 20 în re minor K. 466; nr. 23 în la major K. 488; nr. 24 în do minor K. 491; nr. 27 în si bemol major K. 595; pentru două pianе în mi bemol major K. 365)

Rondo pentru pian și orchestră în la major K. 386

Adagio și Rondo pentru pian și orchestră K. 617

Sonata în do major K. 330

Adagio, Menuet și Gigă în si minor

Variațiuni pe un menuet de Duport K. 573

Sonatele pentru vioară și pian (sol major K. 301; mi minor K. 304; fa major K. 376; si bemol major K. 378; si bemol major K. 454; la major K. 526)

Trio în mi bemol major K. 498 (clarinet și alto)

Cvartet în sol minor K. 478

RAVEL

Concertul în sol major

Sonatina

Menuet

Jocuri de apă

D. SCARLATTI

Sonate

SCHUBERT

Sonatele (la minor op. 42; la minor op. 142; si bemol major op. postum)

Moment muzical (do diez minor; fa minor op. 94)

Impromptus op. 90

SCHUMANN

Concertul în la minor

Variațiunile Abegg

Bunte Blätter

Albumblatt

Scene din pădure

Scene din lumea copiilor

Arabescuri

Trei studii op. 56

Marchenbilder op. 113, pentru vioară și pian

Piese în stilul popular op. 102, pentru violoncel și pian

PERIOADA 1958–1960

BACH

Corală „Nun komm’ der Heiden Heiland“

BEETHOVEN

Concertele (nr. 1, nr. 2, nr. 3, nr. 4)

Sonatele (op. 10 nr. 3 în re major; op. 14 nr. 2 în sol major; op. 111 în do minor)

Sonatele pentru vioară și pian (op. 12 nr. 2 în la major; op. 12 nr. 3 în mi bemol major; op. 23 în la minor; op. 30 nr. 2 în do minor; op. 96 nr. 10 în sol major)

Sonatele pentru violoncel și pian (op. 5 nr. 2; op. 69 nr. 3)

Douăsprezece variațiuni pentru violoncel și pian pe o temă de Händel

Șapte variațiuni pentru violoncel și pian pe o temă de Mozart

BRAHMS

Trei Intermezzouri op. 76

CHOPIN

Concertul nr. 2

Nocturna în mi major

MOZART

Concertele (nr. 19 în fa major K. 459; nr. 20 în re minor K. 466; nr. 23 în la major K. 488; nr. 27 în si bemol major K. 595; pentru două pianee în mi bemol major K. 365)

Rondo pentru pian și orchestră în la major K. 386

Sonate (fa minor K. 280; fa major K. 332)

Sonatele pentru vioară și pian (mi minor K. 304; si bemol major K. 378; si bemol major K. 454)

Cvartet în sol minor K. 478

SCHUBERT

Sonata în la minor op. 42

Sonatina pentru vioară și pian în sol minor op. 137

Duet pentru vioară și pian în la major op. 162

SCHUMANN

Variațiunile Abegg

III. Sursele

Arhivele Conservatorului Național Superior de Muzică

Arhivele Naționale Elvețiene

Arhivele SNCF

Les Grands Interprètes: Clara Haskil, B. Gavoty, R. Hauert, Editions Kister, Geneva, 1962.

Dinu Lipatti, la douleur de ma vie, Anna Lipatti, Editions Perret-Gentil, Geneva, 1967.

Les Allongés, Jeanne Galzy, Editions La Fenêtre Ouverte, Paris, 1965.

Verfremdung und Freundschaft, Zenta Maurina, Maximilian Dietrich Verlag, Memmingen/Allgäu, 1966.

Citatele semnate de Ferenc Fricsay și Rafael Kubelik sunt preluate din omagiile scrise de cei doi muzicieni și publicate în cartea Ritei Wolfensberger, *Clara Haskil*, Editions Scherz, Berna, 1961.

Țin să adresez aici mulțumiri tuturor prietenilor Clarei Haskil care, fie în întâlnirile față în față, fie prin mărturii scrise, fie chiar prin transmiterea corespondenței personale ori a diverse alte documente, mi-au dat o mână de ajutor în trasarea portretului său, și mai ales următoarelor persoane:

Dl și dna Marc Arsène-Henry

Dna Yvonne Astruc

Dna D. von Bennigsen

Dșoara M. Berr de Turique

Dna Martin Bodmer

Dna Albert Camus

Dșoara Elvire Chureau

Dl Marcel Clampi

Dl Pierre Colombo

Dl Hugues Cuénod

Prof. Marcel David

Dna Andrée Denham

Prof. Paul Demiéville

Dl și dna Stefan Desmarais
Dl Peter Feuchtwanger
Dl Jacques Février
Dl Michael Garady
Dl Antoine Golea
Dl Samuel Grandjean
Dl Arthur Grumiaux
Dna Youra Guller
Dșoara Alice Hinderer
Dl Ernest Kahane
Dr. René Lehmann
Dl Jacques Lenoir
Dl Armand Lévy
Dl Gérard Lion
Dna Madeleine Lipatti
Dl Nikita Magaloff
Dna Alice Metehen
Dșoara Colette Meyer
Dl Marcel Mihalovici
Dl și dna Claude Morpain
Dl Vittorio Negri
Dna contesă Lili Pastré
Dșoara Simone Petit
Dna Emile W. Rossier
Dl și dna Michel Rossier
Dl Henri Sauguet
Dl Ronald Schneider
Dl Isaac Stern
Dșoara Hélène Stricker
Dna Henri Vago
Dna Betty Whipp